

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ Βήμα

• **Δ. Μαθόπουλος-
Α. Μιμιγιάννης** : Οικοφιλοσοφία: Μια ηθική
διαχείριση του περιβάλλοντος

• **Μ. Γείτονα-
Γ. Χάλκος** : Η αξία της ανθρώπινης ζωής
στην Ελλάδα

• **Α. Ζήση** : Η ποιότητα ζωής και οι νέοι
στην Ελλάδα

• **Π. Μισσηλίδη** : Η ανάπτυξη της θεωρίας
του νου στην παιδική ηλικία

• **Γ. Κουστουράκης-**

Χ. Παναγιωτακόπουλος : Όψεις εκπαιδευτικής πολιτικής
στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

• **Αν. Γεωργούλας** : Η μεθοδολογία στη φεμινιστική
θεωρία

• **Θ. Ιωσηφίδης** : Η μέθοδος των Ομάδων
Εστίασης (Focus Groups)
στην κοινωνική θεωρία

• **Α. Στεργίου** : Το ζήτημα των γερμανικών
αποζημιώσεων και η θέση
της Ελλάδας

• **Στ. Ροδοκανάκης** : Οι αναθεωρήσεις
των Ευρωπαϊκών
Διαρθρωτικών Ταμείων

• **Βιβλιοκριτικές**

• **Βιβλιοπαρουσίαση**

• **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

Τεύχος 42

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Δ. Ματθόπουλος, Α. Μιμιγιάννης:

Οικοφιλοσοφία: Μια νέα ηθική για τη διαχείριση του περιβάλλοντος και την «εκμετάλλευση» των φυσικών πόρων του πλανήτη 5

Μαίρη Γείτονα, Γεώργιος Χάλκος:

Η αξία της ανθρώπινης ζωής:
Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις 31

Αναστασία Ζήση:

Η ποιότητα ζωής και οι νέοι στην Ελλάδα: Ευρήματα, κατάρτιση θεωρητικού μοντέλου και μεθοδολογικές κατευθύνσεις 51

Πλουσία Μισαηλίδη:

Η ανάπτυξη της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία:
Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας και θεωρίας 75

Γ. Κουστουράκης, Χ. Παναγιωτακόπουλος:

Όψεις της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση:
Η περίπτωση του νέου εκπαιδευτικού υλικού και της χρήσης των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ) 91

Αντώνης Γεωργούλας:

Η μεθοδολογία στη φεμινιστική θεωρία 115

Θεόδωρος Ιωσηφίδης:

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα 149

Ανδρέας Στεργίου:

Το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων
και οι ελληνογερμανικές σχέσεις 167

Σταύρος Ροδοκανάκης:

Οι αναθεωρήσεις των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων 219

Βιβλιοκριτικές 243

Βιβλιοπαρουσίαση 251

Summaries 253

Οικοφιλοσοφία: Μια νέα ηθική για τη διαχείριση του περιβάλλοντος και την «εκμετάλλευση» των φυσικών πόρων του πλανήτη

Δ. Ματθόπουλος*
Α. Μιμιγιάννης**

Περίληψη

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να αναδείξει ότι οι απόψεις των φιλοσόφων και οι επιστήμες, έτσι όπως αυτές διαμορφώθηκαν από την εποχή της «επιστημονικής επανάστασης» και μετά, έπαιξαν και εξακολουθούν να παίζουν, όσο παραμένουν στο ίδιο φιλοσοφικό πλαίσιο, σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της οικολογικής κρίσης που διέρχεται ο πλανήτης μας.

Γίνεται αναφορά στο ρόλο της σύγχρονης οικονομικής σκέψης, η οποία στο βωμό μιας κακώς νοούμενης διαρκούς ανάπτυξης στηρίζεται σε μια τεχνολογία η οποία υπονομεύει καθημερινά το φυσικό περιβάλλον.

Η Οικοφιλοσοφία, ως μια οικολογική φιλοσοφία, προσφέρει μια εναλλακτική πρόταση και συμβάλλει στη διαμόρφωση μιας Οικολογικής Ηθικής με στόχο την αποκλιμάκωση της οικολογικής κρίσης.

Εισαγωγή

Μια ματιά στα Διεθνή ΜΜΕ, έντυπα και ηλεκτρονικά, είναι αρ-

* Ο Δ. Ματθόπουλος είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

** Ο Α. Μιμιγιάννης είναι εκπαιδευτικός - υπεύθυνος Αγωγής Υγείας Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Αιτωλοακαρνανίας.

κετή για να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα ότι οι σύγχρονες ανθρώπινες κοινωνίες διέρχονται μια βαθιά κρίση. Μια κρίση, πολύπλοκη, πολύμορφη και με παγκόσμιες διαστάσεις. Πόλεμοι, έξαρση βίας, διαφόρων μορφών τρομοκρατικές ενέργειες, οικολογική κρίση, κρίση αξιών και θεσμών, κρίση ενεργειακή και οικονομική, κρίση στα υγειονομικά και στα ασφαλιστικά συστήματα καθώς και σκάνδαλα στη διατροφική αλυσίδα του ανθρώπου, είναι μερικές από τις εκφάνσεις της γενικευμένης αυτής παγκόσμιας κρίσης, που επηρεάζει από κάθε άποψη τη ζωή μας. Ποιότητα περιβάλλοντος, τεχνολογία, υγεία και επιβίωση, οικονομία, κοινωνικές σχέσεις και πολιτικές υποθέσεις είναι μερικοί τομείς της ζωής μας που επηρεάζονται από αυτή την κατάσταση. Μια κρίση με διανοητικές, ηθικές και πνευματικές διαστάσεις.

Επιδιώκουμε να ασχοληθούμε με τη διερεύνηση των αιτιών της κρίσης αυτής και κυρίως του ρόλου που έπαιξε η μηχανιστική και η Βιβλική-ανθρωποκεντρική αντίληψη των τελευταίων περίπου πέντε αιώνων στη δημιουργία της. Σκοπός μας είναι η ανάδειξη του βαθμού κρισιμότητας της οικολογικής κρίσης για τη ζωή στον πλανήτη Γη και της ανάγκης για τη λήψη μέτρων, έτσι ώστε να αποφευχθούν πιθανές μελλοντικές αρνητικές επιπτώσεις. Ως επί μέρους στόχος επιδιώκεται η επισκόπηση του ρόλου που έπαιξαν οι διαχρονικά εκφραζόμενες φιλοσοφικές αντιλήψεις και το σύστημα αξιών που πρόσβευαν οι κοινωνίες της κάθε εποχής και οι οποίες συνέβαλαν στη δημιουργία της κρίσης αυτής. Τέλος, με την πρότασή μας για μια νέα φιλοσοφική στάση με σεβασμό απέναντι στη φύση, ως ζωντανού οργανισμού γενικά και στο φαινόμενο της ζωής με τις υπερβατικές του διαστάσεις ειδικότερα, διαγράφεται μια αισιόδοξη προοπτική για το πλανητικό οικοσύστημα. Για πρώτη φορά αρκετά είδη της υφιστάμενης βιοποικιλότητας βρίσκονται αντιμέτωπα με σοβαρούς κινδύνους που απειλούν την υπόστασή τους, γεγονός που συντείνει στην υποβάθμιση του πλανήτη Γη. Τα επιτεύγματα του τεχνολογικού μας πολιτισμού, είναι σε θέση να καταστούν μοιραία γι' αυτό το οποίο αποτελεί το περιβάλλον μας. Ένα τυχαίο ατύχημα σε κάποιον από τους πυρηνικούς αντιδραστήρες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, που σήμερα λειτουργούν, είναι σε θέση να προκαλέσει μεγάλη έκτασης καταστροφές. Καταστροφές που υποβαθμίζουν το φυσικό περιβάλλον και υπονομεύουν τη βιωσιμότητα ορισμένων οργανισμών του οικοσυστήματος. Ακόμα κι αν διαγράψουμε την απειλή μιας πυρηνικής καταστροφής, το παγκόσμιο οικοσύστημα και η εξέλιξη της ζωής πάνω στη Γη απειλούνται σοβαρά από μια

εκτεταμένη οικολογική υποβάθμιση. Υποβάθμιση που δεν είναι αποτέλεσμα μόνο κακής θέλησης ή μειωμένης ορθολογικότητας ορισμένων ατόμων. Τα πραγματικά της αίτια είναι πολύ βαθύτερα και χάνονται σε βάθος χρόνου πέντε περίπου αιώνων. Προέρχονται από το γεγονός ότι έχουμε κατασκευάσει ένα λειψό κώδικα με βάση τον οποίο προσπαθούμε να προσεγγίσουμε τη φύση. Αυτός ο κώδικας μας οδηγεί σε μια μη ορθολογική επικοινωνία με τη φύση. Η κυρίαρχη, όμως αιτία βρίσκεται στα ίδια τα θεμέλια του σύγχρονου κοσμοειδώλου και στις αντιλήψεις μας που απορρέουν από αυτό. Το σύστημα αξιών το οποίο διαμορφώσαμε στη βάση αυτής της κοσμοαντίληψης παίζει, επίσης, σημαντικό ρόλο.

Ο κώδικας επικοινωνίας με τη φύση που αναπτύξαμε, ο γενικότερος τρόπος σκέψης και η οπτική μας απέναντι στη Δημιουργία, συνέβαλαν με διάφορους τρόπους ώστε να αλλοιωθεί σημαντικά το φυσικό περιβάλλον, που από αυτό, ωστόσο, εξαρτάται αποκλειστικά η ζωή μας. Η κάθε μορφής ρύπανση της ατμόσφαιρας, του νερού και του εδάφους αποτελούν ίσως τις σημαντικότερες απειλές για την επιβίωση των ζωντανών οργανισμών. Η ρύπανση αυτή επηρεάζει αρνητικά τη λειτουργία των οικολογικών συστημάτων μέρος των οποίων είναι και ο άνθρωπος. Κρίνεται σκόπιμο, λοιπόν, να εξετάσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε αυτή η οπτική απέναντι στη φύση και τη γενικότερη κοσμοαντίληψη, γιατί κάθε ζωντανός οργανισμός, με τις λειτουργίες της αναπνοής και της θρέψης, προσλαμβάνει μια πληθώρα τοξικές και άλλου είδους επικίνδυνες για την ανάπτυξή του ουσίες.

Η θέαση της πραγματικότητας μέσα από τη γνώση της επιστημονικής επανάστασης – Σύγχρονη Φιλοσοφία

Όπως προαναφέρθηκε τα αίτια της επαπειλούμενης οικολογικής αλλοίωσης είναι πολύ βαθιά και βρίσκονται στο ίδιο φιλοσοφικό πλαίσιο και στο ίδιο σύστημα αξιών που συνθέτουν το σύγχρονο λεγόμενο δυτικό πολιτισμό. Το πλαίσιο αυτό άρχισε να διαμορφώνεται την εποχή της «επιστημονικής επανάστασης», όπως ονομάστηκαν από τους ιστορικούς οι 16ος και 17ος αιώνες. Την περίοδο αυτή σημειώθηκε μια δραματική μεταβολή στον τρόπο

σκέψης των ανθρώπων. Κυρίαρχο ρόλο σε αυτή τη μεταβολή έπαιξαν η απόρριψη της γεωκεντρικής άποψης του Πτολεμαίου και της Βιβλικής θεώρησης του κόσμου από τον Ν. Copernicus, η διατύπωση των εμπειρικών νόμων από τον J. Kepler, η εμπειρική προσέγγιση και η χρήση των μαθηματικών για την περιγραφή των φυσικών φαινομένων από τον G. Galilei, η φιλοσοφική σκέψη του Descartes, η επιστημονική μεθοδολογία του Bacon και η φυσική του Newton (Capra, 1983).

Πριν από τον 16ο αιώνα η κυρίαρχη άποψη του κόσμου στην Ευρώπη, όπως και στους περισσότερους από τους τότε γνωστούς πολιτισμούς, ήταν οργανική. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη φύση μέσα από την οπτική γωνία των οργανικών σχέσεων, που χαρακτηρίζονταν από την αλληλεξάρτηση των πνευματικών και υλικών φαινομένων και την υποταγή των ατομικών αναγκών στις συλλογικές. Το πλαίσιο αυτό της οργανικής άποψης του κόσμου βασιζόταν πάνω σε δύο αυθεντίες, τον Αριστοτέλη και την Εκκλησία. Κατά τον 13ο αιώνα ο Thomas d' Aquin συνδύασε το ολοκληρωμένο σύστημα περί φύσης του Αριστοτέλη με τη Χριστιανική Θεολογία και Ηθική. Με τον τρόπο αυτό καθιέρωσε ένα πλαίσιο αντιλήψεων που παρέμεινε άκαμπτο και αναμφισβήτητο μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα. Περιττεύει να διευκρινίσουμε ότι ως Μεσαίωνα εννοούμε τη συγκεκριμένη χρονική ιστορική περίοδο και όχι το σκοταδιστικό πνεύμα που ανέπτυξε το ιερατείο της εποχής εκείνης. Η φύση της μεσαιωνικής επιστήμης διέφερε κατά πολύ από αυτή της σύγχρονης επιστήμης. Ήταν βασισμένη πάνω στη λογική αλλά και στην πίστη. Είχε σαν κύριο στόχο της να συλλάβει το νόημα και τη σημασία των πραγμάτων κι όχι να προβλέπει και να ελέγχει την εξέλιξη των φαινομένων. Οι επιστήμονες του Μεσαίωνα ενδιαφέρονταν να αποκαλύψουν τη σκοπιμότητα των διαφόρων φυσικών φαινομένων και προσπαθούσαν να απαντήσουν σε ερωτήματα που σχετίζονταν με το Θεό, την ανθρώπινη ψυχή και την ανώτερη ηθική, πάντα, όμως, κάτω από τις επιταγές της Χριστιανικής Θρησκείας (Capra, 1983).

Κατά τους 16ο και 17ο αιώνες, η μεσαιωνική αυτή οπτική άλλαξε ριζικά. Η αντίληψη ενός οργανικού, ζωντανού και πνευματικού σύμπαντος υποχώρησε αφήνοντας τη θέση της σε μια καινούρια αντίληψη που έβλεπε το σύμπαν σαν μια τεράστια μηχανή. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στις επαναστατικές μεταβολές που σημειώθηκαν στο χώρο της Φυσικής και της Αστρονομίας χάρη στα επιτεύγματα του Ν. Copernicus, του G. Galilei και του I. Newton. Η επιστήμη του 17ου αιώνα βασίστηκε

πάνω σε μια νέα μέθοδο διερεύνησης, αυτή που διακήρυξε δυναμικά ο Francis Bacon και που περιελάμβανε τη μαθηματική περιγραφή της φύσης και την αναλυτική λογική μέθοδο, την εκπληκτική δηλαδή σύλληψη της ιδιοφυΐας του Descartes. Αυτές οι μεγάλης εμβέλειας μεταβολές πραγματοποιήθηκαν με πρωταγωνιστή την επιστήμη. Οι ιστορικοί αναγνωρίζοντας αυτό το γεγονός ονόμασαν τους 16ο και 17ο αιώνες «Εποχή της Επιστημονικής Επανάστασης».

Η Επιστημονική Επανάσταση ξεκίνησε με τον N. Copernicus όταν αυτός απέρριψε τη γεωκεντρική άποψη του Πτολεμαίου και της Βίβλου. Μετά τον N. Copernicus, η Γη έπαψε να είναι το κέντρο του Σύμπαντος και περιορίστηκε στο να είναι ένας άσημος πλανήτης ανάμεσα σε πολλούς άλλους οι οποίοι περιστρέφονται ασταμάτητα γύρω από έναν ήλιο του γαλαξία. Η άποψη αυτή για το Σύμπαν είχε σημαντική επίπτωση και στις θρησκευτικές απόψεις των ανθρώπων. Σύμφωνα με την άποψη του N. Copernicus, ο άνθρωπος έχανε την περήφανη θέση του ως κεντρικό πρόσωπο της Θεϊκής Δημιουργίας. Ο ίδιος γνωρίζοντας πως η άποψή του θα συγκλόνηζε τη θρησκευτική συνείδηση της εποχής του, ανέβαλε τη δημοσίευσή της μέχρι το 1543, την τελευταία χρονιά της ζωής του. Αλλά ακόμα και τότε παρουσίασε το ηλιοκεντρικό σύστημα σαν μια απλή θεωρητική υπόθεση.

Το δρόμο του N. Copernicus ακολούθησε ο J. Kepler, ένας επιστήμονας που αναζητούσε την αιτία της αρμονίας των ουράνιων σωμάτων και που κατάφερε, ύστερα από πολύχρονη και επίπονη εργασία με αστρονομικούς πίνακες, να διατυπώσει τους περίφημους εμπειρικούς του νόμους, που αφορούσαν την κίνηση των πλανητών και που πρόσθεσαν ένα ακόμα στήριγμα στις σκέψεις του N. Copernicus (Carra, 1983).

Ωστόσο, σημαντική αλλαγή στα επιστημονικά πράγματα σημειώνεται τη στιγμή που ο G. Galilei, έχοντας ήδη διατυπώσει τους νόμους για την πτώση των σωμάτων, εκδήλωσε το ενδιαφέρον του και για την αστρονομία. Εκμεταλλευόμενος το τηλεσκόπιο, που μόλις είχε ανακαλυφθεί, μελέτησε τα ουράνια φαινόμενα και κατάφερε να απορρίψει την παλιά κοσμολογία στο σύνολό της και να αναδείξει την απλή υπόθεση του N. Copernicus ως μια αξιόλογη επιστημονική θεωρία.

Ο ρόλος, όμως, του G. Galilei στο πλαίσιο της Επιστημονικής Επανάστασης είναι πιο σημαντικός από τα αστρονομικά του επιτεύγματα, τα οποία είναι περισσότερο γνωστά επειδή τον έφεραν σε σύγκρουση με την Εκκλησία. Ο G. Galilei, που υπήρξε ο πρώ-

τος που συνδύασε την επιστημονική εμπειρία με τη χρήση της γλώσσας των μαθηματικών, αναγνωρίστηκε ως ο «πατέρας» της σύγχρονης επιστήμης. Μελετώντας τη φύση εξέφρασε τους νόμους της με μαθηματικούς όρους. Κατά την άποψή του η φιλοσοφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα μεγάλο βιβλίο ανοιχτό στα μάτια μας. Αδυνατούμε όμως να το διαβάσουμε αν πρώτα δεν μάθουμε τη γλώσσα και το αλφάβητο με τα οποία είναι γραμμένο. Η γλώσσα του είναι τα μαθηματικά και το αλφάβητο τα τρίγωνα, οι κύκλοι και τα άλλα γεωμετρικά σχήματα. Εφόσον αυτά τα κατανοήσουμε τότε πλέον η ανάγνωσή του θα είναι δυνατή (Crosland, 1971). Οι δύο όψεις της πρωτοποριακής εργασίας του G. Galilei –η εμπειρική προσέγγιση και η χρήση της μαθηματικής γλώσσας για την περιγραφή της φύσης– αποτέλεσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της επιστήμης του 17ου αιώνα και παρέμειναν μέχρι σήμερα σαν δύο από τα σημαντικότερα κριτήρια για την αξιολόγηση των επιστημονικών θεωριών.

Ο G. Galilei, προκειμένου να προσφέρει στους επιστήμονες τη δυνατότητα να περιγράψουν τη φύση με τη γλώσσα των μαθηματικών, υπογράμμισε ότι έπρεπε να περιοριστούν αποκλειστικά και μόνο στις ιδιότητες των υλικών σωμάτων –στα σχήματα, στους αριθμούς και στις κινήσεις– που μπορούσαν να μετρηθούν και να ζυγιστούν. Όλες οι ιδιότητες με ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως το χρώμα, ο ήχος, η γεύση, η μυρωδιά, έπρεπε να αποκλειστούν από την περιοχή της επιστήμης σαν υποκειμενικές διανοητικές προβολές, ανίκανες να υποβληθούν σε αντικειμενική καταμέτρηση (Randall, 1976). Η τακτική του G. Galilei να στρέψει την προσοχή των επιστημόνων προς εκείνες τις ιδιότητες της ύλης οι οποίες μπορούν να μετρηθούν, αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχής για τη σύγχρονη επιστήμη, αλλά παράλληλα την απομόνωσε από τη ζωή. Ο Laing υποστηρίζει ότι η απαξίωση εννοιών όπως οι αξίες, η ποιότητα, τα συναισθήματα, η συνείδηση, η ψυχή αλλά και το πνεύμα, αποτελεί λάθος της επιστημονικής κοινότητας. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι το σημαντικότερο πράγμα που έκανε τον κόσμο να αλλάξει μέσα στα τελευταία τετρακόσια χρόνια ήταν η μανία των επιστημόνων να μετρούν τα πάντα (Laing, 1972).

Καθοριστικό, όμως, ρόλο στη διαμόρφωση του πλαισίου της «Επιστημονικής Επανάστασης» έπαιξε ο R. Descartes. Η φιλοσοφική του σκέψη έμελλε να αποτελέσει τη βάση όλων των επιστημών από αυτόν και μετά. Ο Descartes πρόσφερε στην επιστημονική σκέψη την άποψη της φύσης ως μιας τέλειας μηχανής. Στήριξε το σύνολο της άποψής του για τη φύση σε έναν θεμελιώδη δια-

χωρισμό ανάμεσα σε δύο ανεξάρτητες και χωριστές περιοχές, την περιοχή του νου ή του «res cogitans» (του σκεπτόμενου πράγματος) και την περιοχή της ύλης ή του «res extensa» (του εκτεινόμενου πράγματος ή του πράγματος με διαστάσεις). Γι' αυτόν το υλικό σύμπαν ήταν αποκλειστικά και μόνο μία μηχανή. Η ύλη δεν είχε ούτε ζωή, ούτε σκοπιμότητα, ούτε πνευματικότητα. Η φύση λειτουργούσε σύμφωνα με τους μηχανικούς νόμους και τα πάντα στο πλαίσιο του υλικού κόσμου μπορούσαν να ερμηνευτούν σύμφωνα με τη διάταξη και την κίνηση των συστατικών τμημάτων τους. Από τον Descartes και ύστερα η μηχανιστική εικόνα της φύσης αποτέλεσε το κυρίαρχο υπόδειγμα για κάθε επιστήμη. Καθοδήγησε όλες τις επιστημονικές παρατηρήσεις και υπαγόρευσε τη διατύπωση όλων των θεωριών σχετικά με τα φυσικά φαινόμενα, μέχρι που η φυσική του 20ού αιώνα άλλαξε ριζικά τα πράγματα. Το σύνολο των επεκτάσεων της μηχανιστικής επιστήμης, κατά τους 17ο, 18ο και 19ο αιώνες, μαζί με την τεράστια συμβολή της Φυσικής του Newton, δεν υπήρξαν τίποτα περισσότερο παρά η ανάπτυξη της μηχανιστικής αντίληψης του Descartes (Capra, 1983· Randall, 1976).

Η μηχανιστική, όμως, αυτή αντίληψη του Descartes είναι εχθρική προς το περιβάλλον. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη αποτέλεσε τη βάση για την αποπνευματοποίηση της φύσης. Κατάργησε την άποψη ότι η φύση είναι ένας ζωντανός οργανισμός που είχε παραγάγει ένα σύστημα αξιών τέτοιο που επέβαλε μια φιλική προς το περιβάλλον συμπεριφορά. Η αντίληψη αυτή αναγνώριζε τη Γη και το γενικότερο οικοσύστημα του πλανήτη μας σαν ένα ζωντανό οργανισμό και συνέβαλλε στην ανάπτυξη μιας περιβαλλοντικής ηθικής που άγγιζε τα όρια της λατρείας και περιόριζε τις καταστροφικές προς το περιβάλλον τάσεις του ανθρώπου. Οι ηθικοί αυτοί περιορισμοί εξαφανίστηκαν μόλις καθιερώθηκε η μηχανιστική αντίληψη της «επιστημονικής επανάστασης». Το θεωρητικό πλαίσιο του Descartes πρόσφερε την «επιστημονική» ευλογία για την αλόγιστη διαχείριση και την εκμετάλλευση της φύσης (Μιμιγιάννης και Μπρούζος, 2002).

Τους ηθικούς αυτούς περιορισμούς, ακόμη και μετά την επικράτηση της «επιστημονικής επανάστασης», μπορούμε να τους δούμε να είναι εν ισχύει σε κοινωνίες που ζούσαν και ακόμη επιβιώνουν κάτω από πρωτόγονες συνθήκες. Ένα παράδειγμα αυτού υπήρξε η επιβίωση Ινδιάνικων φυλών στην αμερικανική ήπειρο μέχρι και το 19ο αιώνα (Clark, 1985· Ματθόπουλος, 2001), αλλά ακόμη και οι αυτόχθονες φυλές που ακόμη και σήμερα επιβιώνουν

κάτω από πρωτόγονες συνθήκες τόσο στην Αφρική όσο και στην Αυστραλία και αλλού.

Στην καρτεσιανή λογική ενσωματώθηκε η άποψη του Bacon σύμφωνα με την οποία στόχος της επιστήμης είναι η κατάκτηση και ο έλεγχος της φύσης. Η επιστημονική γνώση έπρεπε να χρησιμοποιηθεί για να μας κάνει «κυρίαρχους και αφέντες της φύσης». Η άποψη του Bacon, γνωστή κι ως «πνεύμα Bacon», είναι εχθρική προς το περιβάλλον, όπως και αυτή του Descartes. Στο παρελθόν οι αρχαίοι είχαν τάξει σαν στόχο της επιστήμης την απόκτηση σοφίας, την κατανόηση της φυσικής τάξης και την προσπάθεια εναρμόνισης της ζωής με το φυσικό περιβάλλον. Καλλιεργούσαν την επιστήμη «για τη δόξα του Θεού» και «την ακολουθία της φυσικής τάξης». Από τον Bacon και μετά η επιστήμη αντιπροσωπεύει τη γνώση που προσφέρεται για τον έλεγχο και την κατάκτηση της φύσης. Η ορολογία, άλλωστε που χρησιμοποιήσε ο ίδιος ο Bacon είναι ενδεικτική της στάσης του απέναντι στο φυσικό περιβάλλον και στον τρόπο διαχείρισής του. Κατά την άποψή του πρέπει «να συλλάβουμε τη φύση σαν τα αγρίμια», πρέπει «να την υποχρεώσουμε να μας υπηρετήσει», πρέπει να την κάνουμε «σκλάβο μας». Σκοπός μας είναι να τη δέσουμε «χειροπόδαρα» και να την παραδώσουμε στον επιστήμονα για να «την βασανίσει προκειμένου να αποκαλύψει τα μυστικά της (Merchant, 1980· Randall, 1976).

Τα τεράστια οικολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος με την απερίσκεπτη διαχείριση του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, οφείλονται εν πολλοίς και στην υιοθέτηση της λογικής του Bacon και του Descartes. Συνεπώς, οι αρνητικές επιπτώσεις που προκύπτουν, ενδέχεται να καταλήξουν σε μια οικολογική καταστροφή, η οποία για πρώτη ίσως φορά στη μακραίωνη ιστορία του ανθρώπου καταστεί απειλητική για τον ίδιο αλλά και για μέρος της βιοτικής συνιστώσας του περιβάλλοντος (Μιμιγιάννης και Μπρούζος, 2002).

Ο Descartes που έβλεπε τη φύση σαν μια τέλεια μηχανή δεν κατάφερε κατά τη διάρκεια της ζωής του να δώσει στη σκέψη του το επεξηγηματικό εκείνο πλαίσιο μιας ολοκληρωμένης επιστημονικής πρότασης. Περιορίστηκε στο να διατυπώσει ένα γενικόλογό θεωρητικό πλαίσιο για τα φυσικά φαινόμενα. Ο άνθρωπος, όμως, που έδωσε στη σκέψη του Descartes επιστημονική οντότητα και ουσιαστικά ολοκλήρωσε την «επιστημονική επανάσταση» ήταν ο Newton. Η φυσική του θεωρείται το επιστέγασμα της επιστημονικής επανάστασης. Η μαθηματική του ευφυΐα ξεπέ-

ρασε κατά πολύ τη σκέψη των συγχρόνων του. Ο Newton οργανώνοντας τη μεγάλη σύνθεση των σκέψεων του Ν. Copernicus, του J. Kepler, του Bacon, του G. Galilei και του R. Descartes, ανέπτυξε μια πλήρη μαθηματική διατύπωση της μηχανιστικής αντίληψης της φύσης. Προκειμένου να περιγράψει την κίνηση των στερεών σωμάτων, επινόησε μια εντελώς καινούρια μέθοδο, που σήμερα είναι γνωστή με το όνομα «διαφορικός λογισμός». Αυτή η υπερβατική διανοητική διαδικασία χαρακτηρίστηκε από τον Einstein ως «το μεγαλύτερο ίσως άλμα σκέψης που θα μπορούσε να κάνει από μόνος του ένας άνθρωπος» (Capra, 1975). Συνδυάζοντας τους εμπειρικούς νόμους της κίνησης των πλανητών του J. Kepler και τους νόμους της πτώσης των σωμάτων του G. Galilei, διατύπωσε τους γενικούς νόμους της κίνησης που αφορούν όλα τα υλικά σώματα (αντικείμενα-πλανήτες) μέσα στο πλαίσιο του ηλιακού μας συστήματος. Η συμπαντική αυτή εφαρμογή των νόμων του Newton σηματοδοτεί την πραγματική τους αξία. Χρησιμοποιώντας τη νέα μαθηματική του μέθοδο διατύπωσε με κάθε λεπτομέρεια τους νόμους της κίνησης όλων των σωμάτων κάτω από την επίδραση της βαρύτητας. Η μέθοδός του μπορούσε να εξηγήσει μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια την κίνηση των πλανητών, των δορυφόρων, της παλίρροιας και κάθε φυσικού φαινομένου που είχε σχέση με τη βαρύτητα. Πολύ γρήγορα καθιερώθηκε ως η ορθότερη κοσμοθέαση. Η εικόνα της φύσης σαν μιας τέλει μηχανής, που εισήγαγε ο Descartes, θεωρήθηκε πλέον ένα αποδεδειγμένο γεγονός. Γιατί, αν το σύμπαν αποτελούσε πράγματι ένα τεράστιο μηχανικό σύστημα, που λειτουργεί σύμφωνα με απάραβτους μαθηματικούς κανόνες, τότε το κλειδί για την κατανόησή του ήταν η μηχανική του Newton. Έτσι, η φυσική του αναγνωρίστηκε σαν βάση για όλες τις επιστήμες. Σύμφωνα με αυτή, όλα τα φυσικά φαινόμενα ανάγονται στην κίνηση των υλικών μορίων, που οφείλεται στην αμοιβαία έλξη, δηλαδή στη δύναμη της βαρύτητας. Το στοιχείο αυτό συνέβαλε στην καθιέρωση της καρτεσιανής άποψης για την αποπνευματοποίηση της φύσης. Ένα στοιχείο του πνευματικού κενού που εν πολλοίς χαρακτηρίζει τον τεχνολογικό μας πολιτισμό (Capra, 1975).

Σύγχρονη Φιλοσοφία, Οικονομία και Περιβάλλον

Η αναγνώριση και καθιέρωση της νευτώνειας φυσικής σαν βά-

ση όλων των επιστημών, ώθησε τους λειτουργούς πολλών επιστημονικών κλάδων να υιοθετήσουν το καρτεσιανό μοντέλο. Με αυτή την παραδοχή θεώρησαν ότι κερδίζουν επιστημονικό κύρος και σεβασμό από τα υπόλοιπα μέλη της επιστημονικής κοινότητας. Στον αιώνα που μόλις έφυγε, αυτή η τάση προσμέτρησης της αξίας κάθε επιστήμης με βάση τις αρχές και τις θεωρίες της νευτώνειας φυσικής, αποδείχθηκε ένα σοβαρό έλλειμμα. Το γεγονός αυτό γίνεται πλέον φανερό και στην επιστήμη της οικονομίας.

Η σημερινή όψη της οικονομικής επιστήμης χαρακτηρίζεται από μια αποσπασματική και αναγωγική προσέγγιση. Οι οικονομολόγοι δεν είναι σε θέση να δουν την οικονομία ως μια από τις πολλές όψεις του κοινωνικού και οικολογικού πλέγματος, σαν μία συνθετική διαδικασία των ανθρώπων που απορρεί τόσο από τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις όσο και από αυτές ως προς τους φυσικούς πόρους. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές αποτελούν τη βάση όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι οικονομολόγοι εκείνοι που άσκησαν κριτική σε αυτό το οικονομικό μοντέλο και εκδήλωσαν την επιθυμία να μελετήσουν τα οικονομικά φαινόμενα εκεί που εμφανίζονται, δηλαδή μέσα στην κοινωνία και το οικοσύστημα και που απέρριψαν την καθιερωμένη στενή οικονομική οπτική, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν το χώρο της «οικονομικής επιστήμης». Κατ' αυτόν τον τρόπο με την απουσία τους απάλλαξαν την «αδελφότητα» των οικονομολόγων από την ενασχόληση με προβλήματα που συντηρούν μια κριτική θεματολογία. Για παράδειγμα, ο M. Weber ο κριτικός του καπιταλισμού του 19ου αιώνα, δε θεωρείται ως οικονομολόγος αλλά ως ιστορικός της οικονομίας. Ο J. K. Galbraith και ο R. Heilbroner, δυο λαμπρές μορφές της οικονομολογίας, αναφέρονται συχνά ως κοινωνιολόγοι, ενώ ο εξίσου σημαντικός συνάδελφός τους, K. Boulding, σημειώνεται ως φιλόσοφος. Από την άλλη πλευρά ο K. Marx αρνήθηκε τον τίτλο του οικονομολόγου, αυτοσυστήθηκε ως κοινωνικός κριτικός και υποστήριξε ότι οι λεγόμενοι οικονομολόγοι θα πρέπει να θεωρούνται ως απολογητές της υπάρχουσας καπιταλιστικής τάξης. Πράγματι, ακόμη κι ο όρος «σοσιαλιστής» αφορούσε αρχικά όποιον δε συμμεριζόταν την άποψη των οικονομολόγων για τον κόσμο (Carra, 1983· Henderson, 1978).

Η οικονομία, όμως, είναι ένα εναλλασσόμενο και εξελισσόμενο σύστημα, εξαρτώμενο από τις κοινωνικές και οικολογικές μεταβολές, του χώρου μέσα στον οποίο εξελίσσεται, που σκοπό έχει να εξυπηρετήσει τις ανθρώπινες ανάγκες, έξω από τις οποίες δεν έχει λόγο ύπαρξης (Passet, 2001). Η εξέλιξη ενός οικονομικού συ-

στήματος συνδέεται άμεσα με την εξέλιξη της κοινωνικής ομάδας και του συστήματος των αξιών της. Το σύστημα αξιών μιας κοινωνίας παίζει πολύ καθοριστικό ρόλο και στην οικονομική της διάρθρωση. Κατά συνέπεια η μελέτη των αξιών μιας κοινωνίας έχει πρωταρχική σημασία για την κατανόηση του οικονομικού της συστήματος. Είναι απαραίτητο, λοιπόν, να διερευνήσουμε το σύστημα αξιών που κυριαρχεί στο πλαίσιο της οικονομικής σκέψης της παγκόσμιας κοινότητας.

Ως οικονομολογία ορίζεται η επιστήμη που ασχολείται με την παραγωγή, διανομή και την κατανάλωση του πλούτου. Προσπαθεί να καθορίσει τι έχει αξία μια δεδομένη στιγμή, μελετώντας τις σχετικές αξίες ανταλλαγής των αγαθών και των υπηρεσιών. Κατά συνέπεια η οικονομολογία εξαρτάται περισσότερο από κάθε άλλη κοινωνική επιστήμη από την έννοια των αξιών. Οι θεωρίες της βασίζονται πάντα σε κάποιο συγκεκριμένο σύστημα αξιών και σε κάποια συγκεκριμένη άποψη της ανθρώπινης φύσης (Carra, 1983· Navarro, 1977· Schumacher, 1975).

Ο Schumacher (1975) απεικόνισε με έναν θαυμάσιο τρόπο την εξάρτηση της οικονομολογίας από τις αξίες, πραγματοποιώντας μια σύγκριση ανάμεσα σε δυο οικονομικά συστήματα που εμπειρέχουν εντελώς διαφορετικές αξίες και στόχους. Το ένα είναι το σύγχρονο υλιστικό σύστημα, όπου το «βιοτικό επίπεδο» προσδιορίζεται από την καταμέτρηση της ετήσιας κατανάλωσης και που γι' αυτό το λόγο τείνει να πετύχει τη μέγιστη κατανάλωση με το καλύτερο δυνατό πρότυπο παραγωγής. Το άλλο είναι ένα από τα συστήματα της βουδιστικής οικονομίας, βασισμένο στην «καλή διαβίωση» και στο «μέσο δρόμο», που αποβλέπει στη μέγιστη «καλή διαβίωση» των ανθρώπων με το καλύτερο δυνατό πρότυπο κατανάλωσης. Οι αξίες που εμφανίζονται στο σύγχρονο υλιστικό σύστημα είναι αυτές που μπορούν να εκτιμηθούν ποσοτικά από τα καθορισμένα νομισματικά κέντρα. Η έμφαση αυτή στις ποσοτικές νομισματικές αξίες παράγει την ψευδαίσθηση ότι η οικονομολογία είναι μια θετική επιστήμη. Παράλληλα, όμως, η ίδια έμφαση περιορίζει απογοητευτικά την εμβέλεια των οικονομικών θεωριών, εφόσον εξαιρεί τα ποιοτικά χαρακτηριστικά, που παίζουν κρίσιμο ρόλο στην κατανόηση των οικολογικών διαστάσεων των οικονομικών δραστηριοτήτων. Για παράδειγμα, η ενέργεια μετριέται μόνο σε κιλοβάτ, ανεξάρτητα από την προέλευσή της και το οικολογικό της κόστος. Δεν γίνεται καμιά διάκριση ανάμεσα στις ανανεώσιμες και μη ανανεώσιμες πρώτες ύλες από τις οποίες αντλούμε την ενέργεια.

Το αποτέλεσμα της αποσπασματικής προσέγγισης των σύγχρονων οικονομολόγων, της προτίμησης που δείχνουν στα αφηρημένα ποσοτικά μοντέλα και της τάσης τους να αγνοούν συστηματικά τη δομική εξέλιξη της οικονομίας, είναι το άνοιγμα της ψαλίδας ανάμεσα στη θεωρητική και την οικονομική πραγματικότητα.

Η σύγχρονη οικονομολογία, χρησιμοποιώντας πρότυπα και μεθοδεύσεις που αποσκοπούν στη χειραγώγηση των οικονομικών μεγεθών, και μη μπορώντας να αντιμετωπίσει ενεργά τον πληθωρισμό και την ανεργία, την ενεργειακή κρίση και τον καταμερισμό του πλούτου, περνάει μια βαθιά κρίση. Η κρίση αυτή απαιτεί την αναθεώρηση όλων των βασικών αρχών της. Οι περισσότεροι οικονομολόγοι, ενώ αντιλαμβάνονται την έκταση της κρίσης, εξακολουθούν να πιστεύουν ότι τα προβλήματα μπορούν να λυθούν μέσα στο δεδομένο θεωρητικό πλαίσιο που συνθέτει το σύγχρονο τεχνολογικό πολιτισμό. Η σημερινή οικονομική κρίση δεν θα ξεπεραστεί παρά μόνο όταν οι οικονομολόγοι αποφασίσουν να υιοθετήσουν μια ολιστική και οικολογική άποψη αναγνωρίζοντας ότι αυτή η προσέγγιση δε θα είναι λιγότερο επιστημονική από τη σύγχρονη οικονομική προσέγγιση (Myrdal, 1973).

Σε αντίθεση με την καρτεσιανή «μηχανιστική» αντίληψη του κόσμου, που είναι πνευματικά νεκρή, περιβαλλοντικά και οικολογικά αναισθητή, μια νέα άποψη διαμορφώνεται σε επίπεδο φιλοσοφικών αναζητήσεων. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται και από τις εξελίξεις στο χώρο των επιστημών, όπως για παράδειγμα, της Φυσικής, με τη θεωρία των quantum, έτσι όπως αυτή καθορίστηκε από τον Einstein και τον S. Hawking και μπορεί να χαρακτηριστεί οργανική, ολιστική και υπερβατική.

Για τη νέα θεώρηση το Σύμπαν δε θεωρείται πλέον ως μια τεράστια μηχανή, που τη συνθέτει ένα πλήθος ξεχωριστών αντικειμένων, αλλά ένα αδιαίρετο, δυναμικό και οργανικό σύνολο συστημάτων, που τα τμήματά του αλληλοσυσχετίζονται ουσιαστικά και που μπορούν να εννοηθούν μόνο σαν πρότυπα της εξελικτικής διαδικασίας. Η νέα άποψη αναγνωρίζει το Σύμπαν ως ένα ζωντανό και πνευματικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ο άνθρωπος ζει, κινείται, το επηρεάζει και επηρεάζεται από αυτό, ως κύτταρο του ζωντανού αυτού οργανισμού (Μιμιγιάννης και Μπρούζος, 2002). Σε ένα βαθύτερο επίπεδο η διερεύνηση της οικονομικής κρίσης θα πρέπει να αναζητηθεί στη σχέση της με το τρέχον σύστημα αξιών. Η εμφάνιση της οικονομολογίας ως ιδιαίτερου κλάδου, ξεχωριστού από τη φιλοσοφία και την πολιτική, συνέπεσε με την εμφάνιση του αισθητού πολιτισμού της Δυτικής Ευρώπης. Με άλλα

λόγια, η οικονομολογία, εξαιτίας της βασικής της προσήλωσης στον υλικό πλούτο, αντιπροσωπεύει σήμερα την πεμπτουσία της έκφρασης των αισθητών αξιών. Μέσα σε ένα σύστημα αξιών, που αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα οι δραστηριότητες που έχουν ιδιαίτερη αξία είναι εκείνες που στοχεύουν στην απόκτηση και κατοχή υλικών αγαθών (Capra, 1983). Το σύστημα αυτό, ακόμη και σήμερα, συντηρείται έντεχνα από ορισμένα κέντρα ελέγχου καθόσον επιφέρει σημαντικά οικονομικά οφέλη σε ορισμένες ομάδες ατόμων που είτε εμπλέκονται άμεσα στα κέντρα αυτά είτε δραστηριοποιούνται περιφερειακά αυτών.

Η σύγχρονη οικονομολογία είναι ένα συνοθύλευμα αρχών, ιδεών και μοντέλων, που προέρχονται από τις διάφορες περιόδους της οικονομικής ιστορίας ξεκινώντας από τον sir W. Peaty και τον J. Locke του 17ου αιώνα, τους φυσιοκράτες του F. Quesnay και τον A. Smith του 18ου αιώνα, τον D. Ricardo, τους ουτοπιστές, τον J. S. Mill και τον K. Marx του 19ου αιώνα και κλείνοντας στον 20ο αιώνα με τη θεωρία του J. M. Keynes και τη θεωρία της «οικονομίας της προσφοράς» της «μετα-κεϋνσιανής» σχολής. Θεμελιωτές της σύγχρονης οικονομολογίας είναι ο W. Peaty, ο J. Locke και ο A. Smith. Οι δύο πρώτοι, μάλιστα υπήρξαν προσωπικοί φίλοι του Newton από τον οποίο δέχτηκαν μεγάλη επιρροή. Το έργο *Πολιτική Αριθμητική* του W. Peaty (Routh, 1975), φανερώνει ότι δέχτηκε μεγάλη επιρροή από τον Newton καθώς επίσης και από τον R. Descartes. Τόσο σε αυτό όσο και σε άλλα έργα του ο W. Peaty προβάλλει μια δέσμη ιδεών, που αποτέλεσαν απαραίτητα συστατικά για τις θεωρίες του A. Smith, του D. Ricardo και του K. Marx. Στη θεμελίωση της σύγχρονης οικονομολογίας, παράλληλα με τον W. Peaty, συνέβαλε αποφασιστικά και ο J. Locke. Υπήρξε εξαιρετος φιλόσοφος του Διαφωτισμού και οι ιδέες του γύρω από τα οικονομικά φαινόμενα ήταν έντονα επηρεασμένες από τον Descartes και τον Newton και αποτέλεσαν τον πυρήνα της οικονομικής σκέψης του 18ου αιώνα. Οι δύο κύριες σχολές της οικονομικής σκέψης είναι η μαρξιστική και η «ανάμικτη». Η τελευταία αποτελεί μια σύγχρονη παραλλαγή της νεοκλασικής οικονομολογίας, αλλά χρησιμοποιεί περιπλοκότερα μαθηματικά σχήματα εξακολουθώντας να στηρίζεται στις κλασικές έννοιες (Capra, 1983· Soule, 1952).

Το βασικότερο χαρακτηριστικό της σύγχρονης οικονομολογίας, είτε της καπιταλιστικής είτε της κομμουνιστικής είναι η έμμονη ιδέα της ανάπτυξης. Κύριος στόχος όλων των οικονομολόγων και όλων των πολιτικών υπήρξε η διαρκής οικονομική και τεχνολογική

ανάπτυξη, παρόλο που σήμερα γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτό πως η απεριόριστη ανάπτυξη μέσα σε ένα περιορισμένο και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον οδηγεί μοιραία στην καταστροφή. Η πίστη στην αναγκαιότητα της αέναης ανάπτυξης είναι συνέπεια της υπερβολικής έμφασης που δόθηκε στις αξίες της επέκτασης και του ανταγωνισμού και συνδέεται στενά με τις νεωτώνειες έννοιες του απόλυτου και απεριόριστου χώρου και χρόνου. Η προσέγγιση αυτή των οικονομικών επιχειρήσεων αποτελεί μέρος της κληρονομιάς που άφησε ο ατομικισμός του J. Locke, ο οποίος αδυνατεί να ανταποκριθεί στις ανάγκες του υπερβολικά πολύπλοκου πλέγματος των οικολογικών σχέσεων που χαρακτηρίζει τις ώριμες βιομηχανικές οικονομίες. Η παγκόσμια τάση για ανάπτυξη έχει καταλήξει σε μια εντυπωσιακή ομοιότητα ανάμεσα στην καπιταλιστική και την κομμουνιστική οικονομία.

Η σύγχρονη οικονομική σκέψη προσανατολίζεται στην έννοια της αδιάκριτης ανάπτυξης. Μιας ανάπτυξης που στοχεύει στον συνεχή πλουτισμό χωρίς κανένας να ασχολείται με τα αποτελέσματα αυτού του είδους της ανάπτυξης. Μιας ανάπτυξης που δεν ασχολείται με τις συνέπειες για τις μελλοντικές γενιές (Capra, 1983). Στις περισσότερες βιομηχανικές κοινωνίες παρατηρούμε τρεις στενά αλληλοσυσχετιζόμενες διαστάσεις της ανάπτυξης: τη θεσμική, την οικονομική και την τεχνολογική.

Η θεσμική ανάπτυξη είναι άμεσα εξαρτώμενη από την οικονομική που και αυτή με τη σειρά της εξαρτάται από την τεχνολογική. Η εδραίωση και η εξέλιξη των θεσμικών κέντρων ώστε να είναι σε θέση να ελέγχουν κάθε κοινωνική δραστηριότητα και δομή απαιτεί συνεχή οικονομική ανάπτυξη. Αυτή με τη σειρά της προϋποθέτει ότι η τεχνολογική ανάπτυξη θα της προσφέρει όλα εκείνα τα μέσα ώστε να μην εμφανιστεί ανασχετική δραστηριότητα. Αυτό με τη σειρά του έχει ως συνέπεια τη συνεχή και άνευ ενδοιασμών εκμετάλλευση των φυσικών πλουτοπαραγωγικών στοιχείων που παρέχονται από το περιβάλλον. Κάθε πλουτοπαραγωγική πηγή εδράζεται αποκλειστικά και μόνο στους φυσικούς πόρους. Δεν είναι δυνατή η τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη χωρίς ενεργειακή δαπάνη. Η ενέργεια που απαιτείται για την οικονομική ανάπτυξη προέρχεται κυρίως από μη ανανεώσιμες ενεργειακές πηγές. Παρ' όλη την τεχνολογική ανάπτυξη του 20ού αιώνα δεν έχει γίνει δυνατή η αξιοποίηση σε ικανοποιητικό βαθμό των ανανεώσιμων ενεργειακών πόρων με αποτέλεσμα την κατασπατάληση των μη ανανεώσιμων τοιούτων.

Ως εκ τούτου η χειρότερη συνέπεια και των τριών αυτών δια-

στάσεων της ανάπτυξης είναι η αφαίμαξη των φυσικών πόρων του πλανήτη και η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος (Henderson, 1978).

Για να επιβραδύνουμε το ρυθμό αφαίμαξης των μη ανανεώσιμων φυσικών πόρων δεν αρκεί μόνο να εγκαταλείψουμε την ιδέα της αχαλίνωτης οικονομικής ανάπτυξης. Πρέπει παράλληλα να αναθεωρήσουμε τη στάση μας απέναντι στην κατανάλωση. Υπάρχει αρκετός πλούτος που μπορεί να εξασφαλίσει ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο στο σύνολο του πληθυσμού της Γης. Το πρόβλημα, όμως, είναι ότι ο πλούτος αυτός διανέμεται άνισα κι ένα μεγάλο τμήμα του κατασπαταλιέται παράλογα στο όνομα μιας ευδαιμονικής τάσης (Commoner, 1980· Henderson, 1978).

Σαν παραδείγματα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε α) το γεγονός ότι το 5% του παγκόσμιου πληθυσμού καταναλώνει το 1/3 των φυσικών πόρων της Γης και β) τη διαδικασία απόσυρσης από την αγορά και καταστροφής τεραστίων ποσοτήτων τροφίμων (π.χ. φυτικά προϊόντα της Ν. Ευρώπης ή κτηνοτροφικά προϊόντα της Β. Ευρώπης) με μοναδικό στόχο να μη διαταραχθούν κάποιοι οικονομικοί δείκτες, τη στιγμή που η πείνα αποδεκατίζει τον πληθυσμό των χωρών του Τρίτου Κόσμου.

Σε αντιδιαστολή με τα όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως θα πρέπει να παραθέσουμε την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης. Μιας ανάπτυξης με ποιοτικά χαρακτηριστικά έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι απαιτήσεις μας για αγαθά χωρίς να υπονομεύεται η κάλυψη των αναγκών των επερχόμενων γενεών και η ποιότητα του περιβάλλοντος. Αυτό προϋποθέτει τη συνετή χρήση των φυσικών πόρων του πλανήτη, μια οικονομία ευημερίας των πολιτών και όχι των αριθμών και μια ισόρροπη κοινωνική ανάπτυξη (6ο Πρόγραμμα Δράσης για το Περιβάλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, παρ' όλο ότι θεωρητικά η έννοια της αειφόρου ανάπτυξης είναι σχετικά πρόσφατη, στο παρελθόν κοινωνίες οι οποίες ζούσαν κάτω από πρωτόγονες συνθήκες είχαν βαθιά ριζωμένη στη συνείδησή τους την έννοια της ανάπτυξης αυτής. Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία που μας αναφέρει ο Clark (1985) σχετικά με τον Chief Seattle, αρχηγό των ινδιάνικων φυλών των Duwamish και Suquamish, «Αυτόν τον κόσμο δεν τον κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας, αλλά τον έχουμε δανειστεί από τα παιδιά μας». Από αυτό βλέπουμε ότι στη συνείδησή των μελών των πρωτόγονων εκείνων κοινωνιών ήταν βαθιά ριζωμένη όχι μόνο η μέριμνα για τις βιοτικές ανάγκες των μελών

της κοινότητάς τους, αλλά και για τα μέλη των επερχόμενων γενεών.

Στο πλαίσιο του πολιτισμού μας η οικονομική ανάπτυξη συνδέεται άμεσα και αναπόσπαστα με την τεχνολογική. Μαγεμένες από τα θαύματα της σύγχρονης τεχνολογίας οι ανθρώπινες κοινωνίες θεώρησαν ότι σε κάθε πρόβλημα ανταποκρίνεται και μία τεχνολογική λύση. Με την εκδήλωση ενός προβλήματος σαν πρώτη αντίδραση υπήρξε η αναζήτηση μιας τεχνολογικής εφαρμογής για την αντιμετώπισή του. Παράδειγμα αποτελεί η προσπάθεια κατά τις περασμένες δεκαετίες της αντιμετώπισης της ενεργειακής κρίσης μέσα από την εγκατάσταση πυρηνικών αντιδραστήρων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι υπερβολικά αρνητικές συνέπειες των αποβλήτων τους.

Οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να πιστεύουν ότι η τεχνολογία προσδιορίζει τη φύση του συστήματος αξιών, ενώ στην πραγματικότητα συμβαίνει το αντίθετο. Το σύστημα αξιών είναι εκείνο που καθορίζει τη φύση της τεχνολογίας και βρήκε την πραγμάτωσή του στη σκληρή τεχνολογία (Rothschild, 1980). Όμως, η τεχνολογία αυτή είναι αντι-οικολογική γιατί είναι αποσπασματική, στοχεύει στη χειραγώγηση και όχι στη συνεργασία και δρα αποσυνθετικά και ανατρεπτικά ενάντια στις οικολογικές διεργασίες που για δισεκατομμύρια χρόνια τώρα συντηρούν το φυσικό περιβάλλον. Η μόλυνση και ρύπανση του εδάφους και των υδάτων, η ατμοσφαιρική ρύπανση και τα επικίνδυνα τοξικά, χημικά και ραδιενεργά κατάλοιπα, είναι αποτελέσματα της σκληρής τεχνολογίας και αντιπροσωπεύουν μόνο το άμεσο και φανερό αποτέλεσμα των επιδράσεων της τεχνολογίας στο φυσικό περιβάλλον και γενικότερα στο παγκόσμιο οικοσύστημα. Πρόσφατα αναγνωρίστηκε η ύπαρξη και άλλων λιγότερο φανερών επιδράσεων. Σε γενικές γραμμές αναγνωρίζεται ότι η σύγχρονη τεχνολογία προκαλεί διαταραχές ή ακόμα και καταστροφές στο οικοσύστημα (Carga, 1983).

Αυτή, όμως, η σκληρή τεχνολογία έχει και από μία άλλη οπτική γωνία αρνητικές ως προς το περιβάλλον επιπτώσεις, επειδή απορροφά ασύλληπτες ποσότητες ενέργειας. Η ενέργεια αυτή προέρχεται κατά κανόνα από μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα ορυκτά καύσιμα. Αυτή η μέθοδος παραγωγής ενέργειας προκάλεσε και προκαλεί ανυπολόγιστες οικολογικές διαταραχές. Η αχαλίωτη χρήση του πετρελαίου οδήγησε στην ανάπτυξη των γιγαντιαίων πετρελαιοφόρων, που με τα συχνά τους ατυχήματα μολύνουν το θαλάσσιο οικοσύστημα με εκατομμύρια τόνους επικίνδυνων ου-

σιών. Τελευταία τραγική περίπτωση αυτή του πετρελαιοφόρου Prestige. Η καύση, επίσης, του πετρελαίου και των παραγώγων του (π.χ. βενζίνη) επιβαρύνει την ατμόσφαιρα με μεγάλες ποσότητες ρύπων, τόσο σε μορφή μικροσωματιδίων (nanoparticles) που είναι άκρως επικίνδυνα για την υγεία των ζωικών οργανισμών, όσο και σε αέριο μορφή που συμβάλλουν στην αλλοίωση της σύστασης της ατμόσφαιρας (βλέπε τρύπα όζοντος).

Η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από κάρβουνο είναι ακόμα πιο επικίνδυνη και ρυπογόνος από εκείνη του πετρελαίου. Η εξόρυξη του άνθρακα προκαλεί τεράστιες επιφανειακές, περιβαλλοντικές διαταραχές και η καύση του μολύνει την ατμόσφαιρα με επικίνδυνα αέρια στοιχεία. Τα εργοστάσια που χρησιμοποιούν ως ενεργειακή πηγή τον άνθρακα, παράγουν ασύλληπτες ποσότητες καπνού, στάχτης και αερίων, όπως είναι τα οξείδια του θείου και του αζώτου, τα οποία προκαλούν την πιο ύπουλη και εντελώς αόρατη μορφή ατμοσφαιρικής ρύπανσης, τη λεγόμενη όξινη βροχή.

Οι περιβαλλοντικές αυτές επιπτώσεις σε συνδυασμό με επιστημονικές μελέτες (Hubbert, 1974), που απέδειξαν με μαθηματική ακρίβεια την εξάντληση των ορυκτών μη ανανεώσιμων πόρων, οδήγησαν την επιστημονική κοινότητα στην αναζήτηση άλλων μορφών ενέργειας. Μία από αυτές ήταν και η πυρηνική ενέργεια. Η υιοθέτηση, όμως, της ενέργειας αυτής ξεπερνά κατά πολύ τις οικολογικές συνέπειες των συμβατικών τρόπων παραγωγής ενέργειας από τους ορυκτούς πόρους. Η πυρηνική ενέργεια δεν απειλεί μόνο να δηλητηριάσει ανεπανόρθωτα το φυσικό περιβάλλον για τις επόμενες χιλιετίες, αλλά ακόμα να εξαφανίσει το παγκόσμιο οικοσύστημα. Αντιπροσωπεύει την πιο ακραία περίπτωση μιας αχαλίνωτης τεχνολογίας. Μιλώντας για πυρηνική ενέργεια αναφερόμαστε σε αυτή τόσο στο πλαίσιο της πολεμικής βιομηχανίας όσο και σε αυτά των θεωρητικά «ειρηνικών» εφαρμογών της. Και οι δυο αντιπροσωπεύουν σήμερα τη μεγαλύτερη απειλή για το παγκόσμιο οικοσύστημα. Το ενδεχόμενο μιας παγκόσμιας οικολογικής καταστροφής από χρήση πυρηνικών όπλων ή το ενδεχόμενο ενός –μεγάλης έκτασης– ατυχήματος σε πυρηνικό εργοστάσιο παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας αντιπροσωπεύει τη μεγαλύτερη περιβαλλοντική απειλή από μέρους της.

Η ενδεχόμενη υποβάθμιση του οικοσυστήματος σαν αποτέλεσμα του υπερκαταναλωτισμού και της σκληρής τεχνολογίας απειλεί άμεσα την επιβίωση και διαίωνηση ορισμένων οργανισμών.

Διάφορα βιομηχανικά ατυχήματα, που έχουν συμβεί κατά τα

τελευταία 50 χρόνια σε διάφορες περιοχές του πλανήτη μας έχουν απειλήσει με διάφορους τρόπους την εξέλιξη των οικοσυστημάτων στις περιοχές που έλαβαν χώρα. Αξίζει να αναφερθεί ότι η λεγόμενη ειρηνική χρήση της πυρηνικής ενέργειας, που παρουσιάστηκε από τους ενδιαφερόμενους φορείς ως φθηνή, καθαρή και ασφαλής, μέσω διαφόρων ατυχημάτων απείλησε αλλά και προκάλεσε το θάνατο εκατοντάδων ανυποψίαστων ατόμων. Οι κίνδυνοι από τη ραδιενέργεια επηρεάζουν το φυσικό περιβάλλον όχι απλώς τοπικά αλλά σε ευρύτερες περιοχές και σε ένα μεγάλο φάσμα του χρόνου. Κατά κύριο λόγο οι επιστήμονες και σε λιγότερο βαθμό οι τεχνικοί, παρόλο που αντιλαμβάνονται τις άμεσες και έμμεσες συνέπειες της ραδιενέργειας, υποκύπτοντας σε ατομικά και κυβερνητικά συμφέροντα παραβλέπουν τις αλυσιδωτές αρνητικές συνέπειές της στα συστατικά μέρη των οικοσυστημάτων (Henderson, 1978· Roszak, 1969· Schumacher, 1975). Έχοντας γαλουχηθεί μέσα στη λογική της καρτεσιανής αντίληψης του Σύμπαντος και αρνούμενοι να αποδεχτούν την ολιστική διάστασή του σκοπύμως πολλές φορές αποσιωπούν τις αρνητικές συνέπειές της.

Όσοι ζήσαμε τα ατυχήματα του Three Miles Island και του Chernobyl, έχουμε κάθε λόγο να παραβλέπουμε τις διαβεβαιώσεις «των ειδικών» για ασφαλή παραγωγή ενέργειας και να ανησυχούμε βαθύτατα για την παρουσία ραδιενεργών υπολειμμάτων στις τροφές που τρώμε και στο νερό που πίνουμε ακόμα και σήμερα και ποιος ξέρει για πόσο ακόμη χρονικό διάστημα. Μια μεγάλη σειρά σχετικών ατυχημάτων έχουν αποσιωπηθεί σκόπιμα όχι τόσο για να μη σπείρουν έναν γενικευμένο πανικό, αλλά χάριν των οικονομικών συνεπειών που θα εκδηλώνονταν με τη δημοσιοποίησή τους.

Μια άλλη όψη της αδιάκριτης ανάπτυξης είναι η ανάπτυξη των συγκροτημάτων που δραστηριοποιούνται οικονομικά. Σήμερα τα συγκροτήματα αυτά έχουν πάρει τη μορφή πολυεθνικών εταιρειών και έχουν αναδειχθεί σε πανίσχυρους ρυθμιστές της παγκόσμιας κατάστασης. Στις περισσότερες χώρες και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, η δύναμη των εταιρειών αυτών υπονομεύει κάθε εκδήλωση της δημόσιας ζωής. Πολύ πρόσφατα ζήσαμε ως ανθρωπότητα τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν τέτοιες πολυεθνικές εταιρείες στον πόλεμο του Ιράκ. Επίσης, είναι γνωστός τώρα πια ο ρόλος των πολυεθνικών εταιρειών στη συγκρότηση του κυβερνητικού και του γενικότερου κρατικού μηχανισμού πολλών κρατών. Η αποψίλωση χιλιάδων στρεμμάτων παρθένων δασών της περιοχής του Αμαζο-

νίου με σκοπό τόσο την αξιοποίηση της ξυλείας όσο και τη δημιουργία καλλιεργήσιμων εδαφών για τις ανάγκες διαφόρων πολυεθνικών εταιρειών επιφέρει σημαντική αλλοίωση του οικοσυστήματος της περιοχής αλλά και του γενικότερου οικοσυστήματος του πλανήτη μας.

Εκεί όμως που ουσιαστικά η δράση των πολυεθνικών εταιρειών είναι πραγματικά καταστροφική είναι στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Στις χώρες αυτές, όπου οι νομικοί περιορισμοί είναι ανύπαρκτοι ή πρακτικά ανεφάρμοστοι οι πολυεθνικές εταιρείες ληστεύουν κυριολεκτικά όλους τους φυσικούς πόρους των χωρών αυτών προκαλώντας τεράστιες περιβαλλοντικές καταστροφές. Ο Carpa (1983) αναφέρει ότι οι αναρίθμητες φρικιαστικές μαρτυρίες που ήρθαν πρόσφατα στο φως της δημοσιότητας σε σχέση με τη συμπεριφορά των πολυεθνικών εταιρειών στις χώρες του τρίτου κόσμου αποδεικνύουν απερίφραστα όχι μόνο την περιφρόνησή τους για κάθε έννοια σεβασμού προς τον άνθρωπο, τη φύση και τη ζωή, αλλά και το γεγονός πως σήμερα η δράση τους αποτελεί την πιο διαδεδομένη και τη λιγότερο καταδιωκόμενη μορφή εγκλήματος στον κόσμο.

Οικοφιλοσοφία

Στην προηγούμενη ενότητα προσπαθήσαμε να αναδείξουμε τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο σύγχρονο πολιτισμό και την πολύμορφη κρίση που κυριαρχεί στην παγκόσμια κοινότητα, μέρος της οποίας είναι και η οικολογική κρίση. Για να κατανοήσουμε το βάθος και το πλάτος αυτής της κρίσης πρέπει να υιοθετήσουμε μια εξαιρετικά πλατιά οπτική γωνία και να αντικρίσουμε την κατάσταση από το φάσμα της ανθρώπινης πολιτιστικής εξέλιξης. Πρέπει να απαλλάξουμε την οπτική μας από τα αδιέξοδα που ανέδειξε ο 20ός αιώνας και να προσεγγίσουμε την εξελικτική πορεία της ανθρωπότητας που περιλαμβάνει χιλιάδες χρόνια ιστορίας. Πρέπει να ξεχάσουμε την έννοια των στατικών κοινωνικών δομών και να αντικρίσουμε τα δυναμικά πρότυπα της αέναης μεταβολής. Κι από αυτή τη νέα, όσο το δυνατόν πιο πλατιά, οπτική θα δούμε τη σημερινή κρίση σαν ένα σημάδι πολιτιστικής μεταμόρφωσης.

Διάφοροι κοινωνιολόγοι έχουν επισημάνει ότι είμαστε πλέον κοντά σε μια ιστορική πολιτιστική μεταβολή (Harman, 1977). Κατά τον Toynebee (1972), η γέννηση ενός πολιτισμού συνίσταται στη

μετάθεση από τη στατική κατάσταση στη δυναμική δραστηριοποίηση. Η μετάθεση αυτή μπορεί να συμβεί αυθόρμητα, κάτω από την επίδραση ενός πολιτισμού που ήδη υπάρχει, ή χάρη στην αποσύνθεση ενός ή περισσότερων πολιτισμών μιας παλιότερης γενιάς. Βλέπει το βασικό πρότυπο της γέννησης των πολιτισμών σαν ένα μηχανισμό αλληλεπίδρασης, που τον ονομάζει «πρόκληση και ανταπόκριση». Μια πρόκληση από το φυσικό ή το κοινωνικό περιβάλλον προκαλεί μια δημιουργική ανταπόκριση σε μια κοινωνική ομάδα που την ωθεί να προχωρήσει στην εξελικτική διαδικασία του πολιτιστικού γίγνεσθαι. Η κατάσταση, έτσι όπως περιγράφεται από τον ίδιο, μοιάζει να ανταποκρίνεται θαυμάσια στη σημερινή πραγματικότητα. Μελετώντας τη φύση των σύγχρονων προκλήσεων –όχι στο επίπεδο των διαφόρων συμπτωμάτων της κρίσης, αλλά στο υπόβαθρο των αλλαγών που παρατηρούνται στο φυσικό και κοινωνικό μας περιβάλλον– μπορούμε να αναγνωρίσουμε τη συρροή αρκετών μεταθέσεων.

Ανάμεσα στις μεταθέσεις αυτές υπάρχουν δύο που συγκλονίζουν τα θεμέλια της ζωής μας. Η μία, που ανάγεται στο φυσικό περιβάλλον, είναι η παρακμή της εποχής των ορυκτών καυσίμων. Τα ορυκτά καύσιμα αποτέλεσαν τη βασική πηγή ενέργειας για τη σύγχρονη βιομηχανική εποχή και η επικείμενη εξάντλησή τους θα σημαίνει αναγκαστικά και το τέλος αυτής της εποχής. Ήδη ζούμε τη μετάθεση από την εποχή των ορυκτών καυσίμων στην εποχή άλλων ήπιων και ανανεώσιμων μορφών ενέργειας, που αντιπροσωπεύεται από το νέο δόγμα της αιεφόρου ανάπτυξης. Η μετάθεση αυτή θα επιφέρει ριζικές αλλαγές στο οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό μας σύστημα. Η δεύτερη μετάθεση αφορά αυτό που ονομάζουμε τρόπο σκέψης. Αναγνωρίζεται πια ότι ο τρόπος σκέψης, το σύστημα αξιών και η γενικότερη αντίληψή μας για την πραγματικότητα, που στηρίζεται στη γνώση της «επιστημονικής επανάστασης», δεν μπορούν πλέον να ερμηνεύσουν ικανοποιητικά τις αναζητήσεις μας. Το σύστημα αυτό, που χαρακτηρίζεται ως δυτικός πολιτισμός, αναδεικνύει την επιστημονική μέθοδο ως τη μόνη αξιόλογη προσέγγιση της γνώσης, την άποψη του κόσμου σαν ένα μηχανικό σύστημα που το συνθέτουν στοιχειώδεις δομικές υλικές μονάδες, την άποψη της ζωής σαν μια διαρκή ανταγωνιστική κοινωνική πάλη για την επιβίωση και πίστη σε μια απεριόριστη υλική πρόοδο, που μπορεί να επιτευχθεί χάρη στην τεχνολογική και λογιστική οικονομική ανάπτυξη.

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών παρατηρείται η αδυναμία όλων αυτών των αξιών και ιδεών να ερμηνεύσουν ικανο-

ποιητικά τις αναζητήσεις μας και αναδεικνύεται η ανάγκη μιας ριζικής αναθεώρησης. Από την ευρύτερη οπτική της πολιτιστικής εξέλιξης η αλλαγή αυτή αποτελεί τμήμα μιας πλατύτερης ομαλής εξελικτικής διαδικασίας όσον αφορά τη διακύμανση των συστημάτων αξιών που παρατηρείται σε όλους τους πολιτισμούς κι έχει κοινωνιολογικές προεκτάσεις. Αυτές οι διακυμάνσεις στις αλλαγές των αξιών καταγράφηκαν από τον Sorokin (1937) στα μέσα του 20ού αιώνα. Ο Sorokin διέγραψε ένα τεράστιο σχήμα για τη σύνθεση της δυτικής ιστορίας και το βάσισε πάνω σε μια κυκλική εμφάνιση και εξαφάνιση τριών θεμελιωδών συστημάτων αξιών, που κρύβονται πίσω από όλες τις εκδηλώσεις ενός πολιτισμού. Ονομάζει αυτά τα τρία συστήματα αξιών, αισθητό, ιδεατό, και ιδεαλιστικό. Η ύλη αντιπροσωπεύει την απώτερη πραγματικότητα, ενώ τα πνευματικά φαινόμενα δεν αποτελούν τίποτα περισσότερο από εκδηλώσεις της ύλης, κατά το αισθητό σύστημα αξιών. Υπογραμμίζεται πως όλες οι ηθικές αξίες είναι σχετικές και πως η μόνη πηγή γνώσης και αλήθειας είναι η αντίληψη δια μέσου των αισθήσεων. Η αληθινή πραγματικότητα κρύβεται πίσω από τον υλικό κόσμο, στον πνευματικό χώρο και η γνώση μπορεί να αποκτηθεί μόνο με την εσωτερική εμπειρία σύμφωνα με το ιδεατό σύστημα αξιών. Ο Sorokin, επίσης, υποστηρίζει ότι οι κυκλικοί ρυθμοί της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις αισθητές και ιδεατές εκφράσεις του ανθρώπινου πολιτισμού παράγουν επίσης και μια ενδιάμεση κατάσταση –το ιδεαλιστικό σύστημα– που αντιπροσωπεύει την αρμονική ανάμιξη.

Αυτά τα τρία βασικά πρότυπα της ανθρώπινης πολιτιστικής έκφρασης έχουν παράγει στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού, κατά τον Sorokin, αναγνωρίσιμους κύκλους, που ο κοινωνιολόγος τους καταγράφει σε πολυάριθμους χάρτες συστημάτων πίστης, πολέμων και εσωτερικών συγκρούσεων, επιστημονικής και τεχνολογικής εξέλιξης, νομοθεσίας και άλλων κοινωνικών θεσμών.

Η σημερινή παρακμή της βιομηχανικής εποχής αντιπροσωπεύει μια άλλη περίοδο ωριμότητας και παρακμής του αισθητού συστήματος αξιών. Η ανάπτυξη του ακολούθησε την άνοδο του ιδεατού πολιτισμού, που σφραγίστηκε με το Χριστιανισμό και το Μεσαίωνα και την άνθιση της ιδεαλιστικής φάσης κατά τη διάρκεια της Ευρωπαϊκής Αναγέννησης.

Κατά το 15ο και 16ο αιώνα, η ιδεατή και ιδεαλιστική εποχή παραχώρησαν τη θέση τους στην ανάπτυξη μιας αισθητής περιόδου κατά το 17ο, 18ο και 19ο αιώνα. Μιας εποχής που χαρακτηρίστηκε από το σύστημα αξιών της διαφώτισης, από τις επι-

στημονικές απόψεις του Descartes και του Newton και από την τεχνολογία της βιομηχανικής επανάστασης.

Η ανάλυση του Sorokin μας υποδεικνύει ότι η κρίση που αντιμετωπίζουμε σήμερα δεν αποτελεί μια συνηθισμένη κρίση, αλλά μία από τις μεγάλες φάσεις μεταθέσεων που παρατηρήθηκαν και σε προηγούμενους κύκλους της ανθρώπινης ιστορίας. Τέτοιες βαθιές πολιτιστικές μεταμορφώσεις δε συμβαίνουν συχνά. Κατά τον Mumford (1956), σε όλη την έκταση της ιστορίας του δυτικού πολιτισμού σαν τέτοιες μεγάλες κρίσεις που εξελίχθηκαν σε βαθιές πολιτιστικές αλλαγές μπορούν να χαρακτηρισθούν η επινόηση της γεωργίας, η έναρξη της νεολιθικής περιόδου, η επικράτηση του Χριστιανισμού, η πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και η μετάθεση από το Μεσαίωνα στην επιστημονική εποχή που ζούμε σήμερα. Οι κρίσεις αυτές κατά το παρελθόν αρχικά υπήρξαν τοπικές και σταδιακά επεκτάθηκαν και επικράτησαν στους ευρύτερους χώρους δραστηριοποίησης των τότε γνωστών ανθρώπινων κοινωνιών.

Σήμερα βιώνουμε μια νέα αλλαγή, η οποία μπορεί να αποδειχθεί πιο δραματική από τις προηγούμενες. Σε αυτό συντρέχουν οι εξής λόγοι: α) ο ρυθμός μεταβολής στην εποχή μας είναι γρηγορότερος από πριν, β) οι αλλαγές έχουν παγκόσμιο χαρακτήρα και γ) πολλές σημαντικές αλλαγές συμπίπτουν χρονικά μεταξύ τους.

Το τέλος της εποχής των ορυκτών καυσίμων και η αλλαγή στον τρόπο σκέψης των ανθρώπων που συντελείται, συμβάλλουν σε αυτή τη μεγάλη εξελικτική διαδικασία. Γι' αυτό το λόγο, η αλλαγή που ζούμε θα είναι μια αλλαγή με άμεσες παγκόσμιες διαστάσεις. Σαν άτομα, σαν κοινωνία, σαν πολιτισμός και σαν παγκόσμιο οικοσύστημα πλησιάζουμε το κρίσιμο εκείνο σημείο που όλα θα έχουν αλλάξει δραματικά. Η πολιτιστική μεταμόρφωση που έρχεται δεν μπορεί και δεν πρέπει να εμποδιστεί. Εκείνο που πρέπει ως ανθρωπότητα να κάνουμε είναι να προετοιμάσουμε τους εαυτούς μας για τη μεγάλη αλλαγή που θα ζήσουμε. Προχωρώντας σε μια βαθιά επανεξέταση των αρχών και των αξιών του πολιτισμού μας, να απορρίψουμε τα πρότυπα αντιλήψεων των οποίων η χρησιμότητα ίσως έχει λήξει και να αποκαταστήσουμε κάποιες αξίες που αγνοήθηκαν κατά τη διάρκεια των προηγούμενων περιόδων της πολιτιστικής ιστορίας. Μια τέτοια, όμως, ριζική αλλαγή στη νοόσφαιρα του ανθρώπου του δυτικού πολιτισμού θα πρέπει να συνοδεύεται αναγκαστικά και από μια βαθύτερη μεταμόρφωση των περισσότερων μορφών κοινωνικής οργάνωσης σε όλα τα επίπεδα – παραγωγή, κατανάλωση, οικονομία, αξίες, εκπαίδευση.

ση, πολιτική. Κάτω από ένα πνεύμα αειφορικής διαχείρισης των φυσικών πόρων η ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας πολύ πιθανόν να ακολουθήσει ορθολογικότερες μεθόδους τόσο στην ενεργειακή εκμετάλλευση όσο και στην κατανομή του πλούτου.

Συμπεράσματα – Προτάσεις

Το σύστημα αξιών και οι επιστήμες που διαμορφώθηκαν με βάση το φιλοσοφικό πλαίσιο της εποχής της «επιστημονικής επανάστασης», έπαιξαν και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εμφάνιση της σημερινής οικολογικής κρίσης. Η απόρριψη της γεωκεντρικής άποψης του Πτολεμαίου και της Βίβλου από τον Ν. Copernicus, η διατύπωση από τον J. Kepler των εμπειρικών νόμων που αφορούσαν την κίνηση των πλανητών, η εμπειρική προσέγγιση και η χρήση της γλώσσας των μαθηματικών από τον G. Galilei για την περιγραφή της φύσης, η μηχανιστική αντίληψη για τη φύση, που εισήγαγε ο Descartes, το «πνεύμα Bacon» και η φυσική του Newton είναι οι καθοριστικοί παράγοντες που διαμόρφωσαν τη σημερινή οικολογική κρίση. Ειδικότερα το σύγχρονο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη σκληρή τεχνολογία των ορυκτών καυσίμων, ευθύνεται κατά μείζονα λόγο για την απειλή του παγκόσμιου οικοσυστήματος.

Η υιοθέτηση, από όσο το δυνατόν μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων, μιας περιβαλλοντικής ή ειδικότερα μιας οικολογικής ηθικής κι ενός συστήματος αξιών, έτσι όπως αυτά εκφράζονται από τα οικολογικά και τα πνευματικά κινήματα της καινούριας εποχής που μόλις άρχισε, θα συμβάλει στην αποκλιμάκωση της οικολογικής κρίσης. Η μεταβολή νοοτροπίας από την υλική ανάπτυξη προς μια εσωτερική καλλιέργεια προβάλλει ως η νέα προοπτική για την ανθρώπινη οντότητα ως ατομικό και κοινωνικό σύνολο. Επίσης, η εναλλακτική πρόταση της αειφορικής ανάπτυξης καλύπτει τις ανάγκες τούτης της γενιάς χωρίς όμως να υπονομεύει τις επόμενες. Βασίζεται σε έναν τρόπο ζωής που βρίσκεται σε αρμονία με τη φύση και συμβάλλει έτσι ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να ατενίζει με αισιοδοξία το μέλλον του.

Προτείνεται η μελέτη για τη δυνατότητα ανάπτυξης μιας εναλλακτικής τεχνολογίας, που θα προσιδιάζει στη λογική της βιώσιμης ανάπτυξης και μιας μεθοδολογίας ευαισθητοποίησης των πολιτών απέναντι σε ζητήματα που σχετίζονται με το φυσικό περι-

βάλλον. Η τεχνολογία αυτή μπορεί να στηρίζεται σε φιλικές προς το περιβάλλον πηγές ενέργειας, όπως ο ήλιος, ο άνεμος και άλλες ανανεώσιμες πηγές. Βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας τέτοιας τεχνολογίας, κρίνεται η διαμόρφωση ενός τρόπου ζωής κι ενός συστήματος αξιών τα οποία θα αναγνωρίζουν το περιβάλλον ως οργανικό μέρος της Δημιουργίας, μέρος της οποίας είναι και ο άνθρωπος.

Ευχαριστίες

Θεωρούμε υποχρέωσή μας να ευχαριστήσουμε τους κυρίους Ευθύμιο Παπαδημητρίου και Ιωάννη Παραβάντη για τα πολύτιμα σχόλιά τους πάνω στο κείμενο της παρούσης εργασίας.

Βιβλιογραφία

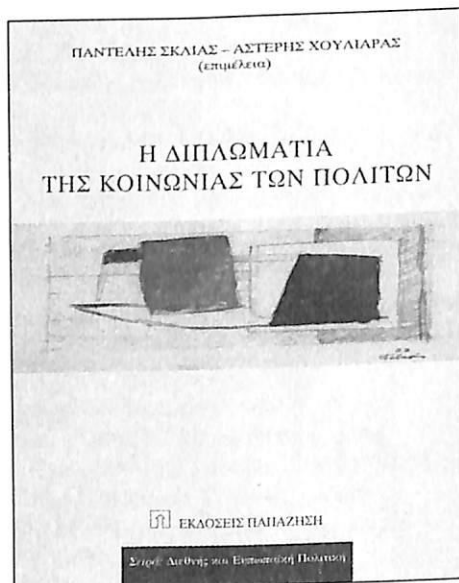
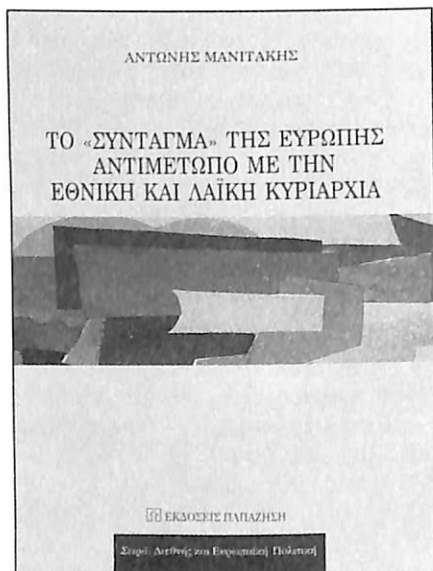
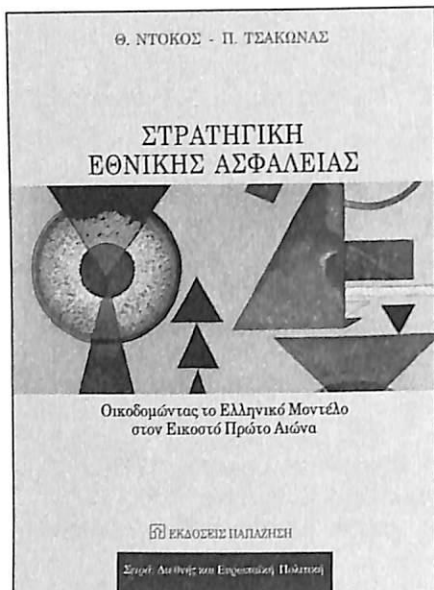
- Capra F., *The Tao of Physics*, Shambhala, Berkeley, 1975.
Capra F., *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture*, Fontana, London, 1983.
Capra F., «Deep Ecology. A New Paradigm», *Earth Island Journal* 2, no 4, 1987.
Clark J.L., «Thus spoke Chief Seattle: The story of an undocumented speech», *Prologue: Quarterly of the National Archives and Records Administration* 18, no 1, 1985.
Commoner B., «How Poverty Breeds Overpopulations», στο: Arditi R., Brennan P. and Cavrak S. (eds), *Science and Liberation*, South End Press, Boston, 1980.
Crosland M.P., *The Science of Matter*, Penguin, Baltimore, 1971.
Harman W.W., *The Coming Transformation*, The Futurist, 1977.
Henderson H., *Creating Alternative Futures*, Putnam, New York, 1978.
Hubbert M.K., *World Energy Resources*, Proceedings of the Tenth Commonwealth Mining and Metallurgical Congress, Ottawa, 1974.
Laing R.D., «Metanoia: Some Experiences at Kingsley Hall» στο: Ruitenbook H.M. (ed.), *Going Crazy: The Radical Therapy of R.D. Laing and others*, Bantam, New York, 1972.
Merchant C., *The Death of Nature*, Harper and Row, New York, 1980.
Myrdal G., *Against the Stream*, Pantheon, New York, 1973.
Mumford L., *The Transformations of Man*, Harper, New York, 1956.
Ματθόπουλος Δ., «Άνθρωπος και Περιβάλλον. Φιλοσοφική και Ηθική διάσταση», *Ίνδικτος* 14, 2001, σελ. 162-170.

- Μιμιγιάννης Α., Μπρούζος Α., «Οικοφιλοσοφική Αγωγή Υγείας και Συμβουλευτική: Μια πρόταση για την Αγωγή Υγείας στο πλαίσιο μιας εκπαιδευτικής θεώρησης με Βιοκεντρικό προσανατολισμό», *Επιστημονική Επετηρίδα του ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων* 15, 2002, σελ. 69-95.
- Navarro V., *Medicine Under Capitalism*, Prodist, New York, 1977.
- Passet R., «Le forum social mondial de Porto Allègre. Manifeste pour une économie a finalité humaine», *Le Monde Diplomatique*, Février 2001, σελ. 14-15.
- Randall H., *The Making of the Modern Mind*, Columbia University Press, New York, 1976.
- Roszak T., *The Making of a Counter Culture*, Doubleday - Anchor, New York, 1969.
- Rothschild E., «Boom and Bust», *Review of Books* 3, New York, April 1980.
- Routh G., *The Origin of Economic Ideas*, Macmillan, London, 1975.
- Schumacher E.F., *Small is Beautiful*, Harper and Row, New York, 1975.
- Sorokin P., *Social and Cultural Dynamics*, vol. 4, American Book Company, New York, 1937.
- Soule G.H., *Ideas of the Great Economists*, Viking, New York, 1952.
- Toynbee A., *A study of history*, Oxford University Press, New York, Oxford, 1972.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διεύθυνση Σειράς: Σωτήρης Ντάλης

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Η αξία της ανθρώπινης ζωής: Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις

Μαίρη Γείτονα*, Γεώργιος Χάλκος**

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η αποτίμηση της αξίας της ανθρώπινης ζωής μέσα από την ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεών της, οι οποίες κατέχουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική αξιολόγηση των προγραμμάτων υγείας. Η χρήση επιστημονικών εργαλείων και τεχνικών δίνει τη δυνατότητα ορθολογικής λήψης αποφάσεων στον τομέα της υγείας, συμβάλλει στη μεγιστοποίηση του κοινωνικού οφέλους, στη δίκαιη κατανομή των υγειονομικών πόρων, καθώς επίσης στη μέτρηση της ατομικής ή/και συλλογικής χρησιμότητας και ευεξίας των ασθενών από την παροχή ιατρικής φροντίδας. Η αξία της ανθρώπινης ζωής, ανάλογα του αν αποτιμάται σε μετρήσιμες ποσότητες ζωής ή νομισματικές μονάδες, πρέπει να βασίζεται σε τεκμηριωμένες κλινικές πρακτικές ή και διατομεακές δράσεις. Η αξιοποίηση των επιδημιολογικών δεδομένων πρέπει να αποτελούν την αφετηρία κάθε οικονομικής μελέτης. Η υλοποίηση τέτοιων μελετών, αφενός μεν κατευθύνει στην εκτίμηση του κοινωνικού κόστους ενός νοσήματος, και αφετέρου κρίνεται επιβεβλημένη για την ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην πολιτική υγείας.

Εισαγωγή

Η δημογραφική γήρανση, οι μεταβολές του επιδημιολογικού

* Η Μαίρη Γείτονα είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Πρόεδρος της Ελληνικής Επιστημονικής Εταιρείας Φαρμακοοικονομίας.

** Ο Γεώργιος Χάλκος είναι επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

προτύπου με την εξάλειψη των λοιμωδών νοσημάτων και την εμφάνιση των χρόνιων και των νοσημάτων του σύγχρονου πολιτισμού (καρδιαγγειακά, νεοπλάσματα), οι αλλαγές στον τρόπο ζωής (lifestyle) και η ταχύτατη πρόοδος της τεχνολογίας υγείας σε συνδυασμό με τη διαφοροποίηση των προτιμήσεων και των προσδοκιών των ασθενών και των επαγγελματιών υγείας, αποτελούν τις πρωταρχικές αιτίες αύξησης των δαπανών υγείας. Η συνεχής διεύρυνση των κοινωνικών αναγκών, η πολλαπλότητα και συνθετότητα των επιλογών καθώς επίσης η συγκράτηση των δαπανών είναι τα κυρίαρχα ζητήματα που αντιμετωπίζουν τα συστήματα υγείας των αναπτυγμένων βιομηχανικά χωρών.

Η αποδεδειγμένη πλέον οριακή ή και φθίνουσα απόδοση των συστημάτων υγείας στη βελτίωση του επιπέδου υγείας του πληθυσμού επιβάλλει εκ των πραγμάτων την αναγκαιότητα διατομεακής δράσης από όλους τους παραγωγικούς τομείς καθώς επίσης από τους συμμετέχοντες στη λήψη αποφάσεων (WHO, 1979, 1981, 1993). Είναι γεγονός ότι η βελτίωση του επιπέδου υγείας ενός πληθυσμού δεν επιτυγχάνεται από μονοσήμαντες παρεμβάσεις στο σύστημα υγείας αλλά από αμφίδρομες και συμμετοχικές παρεμβάσεις προς όλες τις άλλες κοινωνικές και οικονομικές συνιστώσες ανάπτυξης κάθε χώρας. Είναι γεγονός ότι σήμερα, η ιατρική επιστήμη δεν επαρκεί από μόνη της να καλύψει τις ανάγκες υγείας, όπως αυτές εκφράζονται μέσα από τα σύγχρονα κοινωνικά αιτήματα και τις προσδοκίες των πολιτών. Η συμμετοχή άλλων επιστημονικών κλάδων και νέων πεδίων στην άσκηση της ιατρικής πράξης και ειδικότερα στην κλινική λήψη αποφάσεων, θεωρείται επιβεβλημένη, διότι δίνει τη δυνατότητα ορθολογικών επιλογών και κυρίως άρσης των ατελειών που διέπουν την αγορά των υπηρεσιών υγείας (McGuire et al., 1988· Johannesson and Johnson, 1991· Kobelt, 1996· Folland et al., 1997· Phelps, 1997).

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η απόδοση χρηματικών αξιών στην ανθρώπινη ζωή με τη θεωρητική και εμπειρική εξέταση των διαθέσιμων μεθόδων χρηματικής αποτίμησης των εκβάσεων της υγείας και με το σχολιασμό των πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων τους σε επίπεδο εφαρμογής τους. Η χρήση μεθόδων οικονομικής ανάλυσης και κοινωνικοοικονομικής αξιολόγησης συμβάλλει καθοριστικά στην ορθολογική λήψη αποφάσεων στον τομέα υγείας, στη μεγιστοποίηση του κοινωνικού οφέλους, στη δίκαιη κατανομή των υγειονομικών πόρων καθώς επίσης στη μέτρηση της ατομικής ή και συλλογικής χρησιμότητας και ευεξίας των ασθενών από την παροχή ιατρικής φροντίδας (Cohrane, 1972· Drummond et al., 1987).

Η μελέτη αποτελείται από πέντε ενότητες. Η πρώτη πραγματεύεται τη σκοπιμότητα της διατομεακής δράσης στην υγεία, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στο ρόλο της οικονομικής αξιολόγησης και στην εννοιολογική αποσαφήνιση της σχετιζόμενης με την υγεία ποιότητα ζωής (Health Related Quality of Life). Οι δύο επόμενες ενότητες αναφέρονται σε μεθοδολογίες μέτρησης των αποτελεσμάτων υγείας και της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Η τελευταία ενότητα κλείνει με την ανάδειξη του ρόλου της οικονομικής αξιολόγησης στη λήψη αποφάσεων και στην ιεράρχηση προτεραιοτήτων (priority setting) στην πολιτική υγείας.

1. Υγεία και διατομεακή δράση

Η υγεία, η «παραγωγή» της καλής υγείας και η παράταση της ζωής είναι σύνθετα ζητήματα τα οποία επιζητούν την εφαρμογή ειδικών εργαλείων μέτρησης. Η συμβολή των επιστημών της επιδημιολογίας, της δημογραφίας, της οικονομίας, των μαθηματικών και της κοινωνιολογίας είναι καθοριστική στη μέτρηση και αξιολόγηση των κλινικών αποτελεσμάτων (clinical outcomes) που παράγονται από την ιατρική επιστήμη. Έχει γίνει αποδεκτό ότι τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα στο προσδόκιμο επιβίωσης και στο επίπεδο υγείας στο δυτικό κόσμο, οφείλονται κυρίως στη λήψη μέτρων για τη διατομεακή δράση της υγείας και τη δημόσια υγεία σε σχέση με το ρόλο της κλινικής ιατρικής (Mooney, 1986· Hunt et al., 1986· WHO, 1993· Sloan, 1996).

Σημαντική συνιστώσα της προόδου της ιατρικής επιστήμης αποτελεί η τεχνολογία. Η μεγαλύτερη αξιοπιστία, η ασφάλεια και η ακρίβεια των αποτελεσμάτων στην υγεία αποτελούν τα βασικά κριτήρια αναβάθμισης της ποιότητας της φροντίδας υγείας. Η εισαγόμενη καινοτομία σε συνδυασμό με την αποδεδειγμένη αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητά της μπορεί αναμφίβολα να συμβάλει στην εξοικονόμηση πόρων. Οι επιπρόσθετες δαπάνες δικαιολογούνται μόνο όταν τα αποτελέσματα είναι καλύτερα για τους ασθενείς. Αν και βραχυπρόθεσμα οι τεχνολογικές εξελίξεις θεωρούνται ακριβές, μακροπρόθεσμα και όταν αυτές χρησιμοποιηθούν σωστά, μπορεί να αποδειχθούν οικονομικές. Διότι κάθε ιατρική εξέλιξη, η οποία εμπεριέχει νέες ιδέες και τεχνολογίες, πρέπει να αξιολογείται ισότιμα συγκρινόμενη με τις ήδη υπάρχουσες, με τη χρήση τεχνικών οικονομικής ανάλυσης (Κυριόπουλος et al., 1996· Λιαρόπουλος et al., 2004).

Σήμερα, η αξιολόγηση της νέας τεχνολογίας κρίνεται ως πλέον επιβεβλημένη και εστιάζεται κυρίως στη συστηματική αξιολόγηση καινοτομιών, πριν ακόμη αυτές εισαχθούν στην αγορά. Όμως είναι γνωστό ότι πολλές φορές η υιοθέτηση ακατάλληλης τεχνολογίας (ιατρικού εξοπλισμού, θεραπευτικών τεχνικών, φαρμακευτικής αγωγής) είναι δύσκολο να ελεγχθεί, παρά το γεγονός ότι σε διεθνές επίπεδο έχουν ληφθεί δραστικά μέτρα προς αντιμετώπιση του ζητήματος. Οι περισσότεροι όμως περιορισμοί ελέγχου της ιατρικής τεχνολογίας εστιάζονται στις βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις της στην υγεία παρά στη μέτρηση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων που θα προκύψουν από τη διάχυση και τη συστηματική χρήσης της (Γείτονα, 2004· Μόσιαλος και Mrazek, 2004). Κρίνεται σκόπιμο όμως να αναφερθεί ότι το κόστος εισαγωγής της τεχνολογίας υγείας είναι συνήθως μικρότερο από το κόστος της χρήσης της, χωρίς όμως να υποβαθμίζεται το γεγονός ότι το κόστος αγοράς, συντήρησης και λειτουργίας του τεχνολογικού εξοπλισμού είναι σχετικά υψηλό σε σχέση με το χρόνο γήρανσής του. Ως εκ τούτου, κρίνεται επιβεβλημένη η γνώση της παραγωγικής διαδικασίας των υπηρεσιών υγείας για το λόγο ότι είναι δυνατό να προκύψουν σημαντικά ατομικά ή συλλογικά κοινωνικά οφέλη. Στην περίπτωση αυτή, τα εργαλεία της οικονομικής επιστήμης μπορεί να συμβάλουν καθοριστικά στην ανάλυση και διερεύνηση του βαθμού με τον οποίο μπορούν να εναλλάσσονται οι μέθοδοι παραγωγής των υπηρεσιών υγείας καθώς επίσης στον τρόπο και το χρόνο που επέρχονται τα πλεονεκτήματα από τη χρήση μεγαλύτερης ή μικρότερης κλίμακας παραγωγής.

2. Οικονομική αξιολόγηση και ποιότητα ζωής

Είναι γεγονός ότι η διερεύνηση και καταγραφή των επερχόμενων αλλαγών στην κατάσταση υγείας εμφανίζει σημαντικές δυσχέρειες για το λόγο ότι σήμερα, η μέτρησή τους δεν περιορίζεται μόνο στη διαπίστωση του προβλήματος υγείας ή στις αιτίες που το προκαλούν, αλλά επεκτείνεται στη διερεύνηση εξωγενών και ενδογενών κοινωνικοοικονομικών παραγόντων οι οποίοι έχουν ως αφετηρία την προσωπικότητα του ατόμου και στη συνέχεια, εξατομικεύονται στις προτιμήσεις του, την ικανοποίησή του και την ποιότητα ζωής του (Υφαντόπουλος, 2003). Η αναλυτική και επισταμένη αναζήτηση όλων των παραπάνω ατομικών και κοινωνικών

αλλαγών διαστάσεων των επερχόμενων από την προσφορά φροντίδας υγείας ή τη χρήση της ιατρικής τεχνολογίας, διαμορφώνει το επιστημονικό πεδίο της οικονομικής αξιολόγησης των υπηρεσιών υγείας. Στα σύγχρονα συστήματα υγείας, η κοινωνικοοικονομική αξιολόγηση κατέχει πρωτεύοντα ρόλο στη λήψη αποφάσεων, δεδομένου ότι οι παρεμβάσεις της αποτελούν αντικείμενο πολλαπλών επιλογών και προβληματισμού.

Οι πλέον πρόσφατες προσεγγίσεις συγκλίνουν στην ταύτιση των πολλαπλών διαστάσεων της υγείας ή της καλής υγείας με την προσωπική ευτυχία, όπου η υπόσταση της ποιότητας ζωής διαχρονικά εναλλάσσεται και διαφοροποιείται ανάλογα με το πολιτιστικό περιβάλλον και με τις επικρατούσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες κάθε χώρας και κάθε χρονικής περιόδου. Τα επικρατέστερα σήμερα εργαλεία μέτρησης της ποιότητας ζωής των ασθενών, τα οποία χρησιμοποιούνται ευρύτατα στο πλαίσιο της οικονομικής αξιολόγησης της παρεχόμενης φροντίδας υγείας, αποτυπώνουν σαφώς, με υποκειμενικές ή αντικειμενικές εκτιμήσεις, την κατάσταση υγείας των ασθενών ή την αξία που προδίδουν τα άτομα σχετικά με την αξιολόγηση της υγείας τους. Κατά συνέπεια, η σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής επιχειρεί να αναδείξει και να αξιολογήσει επίπεδα υγείας, συνθήκες διαβίωσης και εξελίξεις της ασθένειας που επηρεάζουν την καθημερινή ζωή των ασθενών με τη χρήση πολλαπλών διαστάσεων των οποίων η χρήση είναι ευρεία και επεκτείνεται πέραν της γνωστής και εμφανούς κλινικής συμπτωματολογίας (Γείτονα et al., 2004).

Τα τελευταία 20 χρόνια έχουν γίνει πολλές ερευνητικές προσπάθειες οι οποίες στοχεύουν στην αποτύπωση διαφόρων πεδίων και διαστάσεων της ποιότητας ζωής. Έχουν σχεδιαστεί και σταθμιστεί πίνακες, ερωτηματολόγια, καθώς επίσης έχουν χρησιμοποιηθεί γενικοί και ειδικοί δείκτες μέτρησης λειτουργιών και δραστηριοτήτων, κοινωνικής υποστήριξης, ικανοποίησης του ασθενούς είτε αναφερόμενα στην έκβαση της ασθένειας είτε στην παροχή υπηρεσιών (Sloan, 1996· Bowling, 1997, Yfantopoulos, 2001). Οι δείκτες μέτρησης της ποιότητας ζωής διακρίνονται σε πολλές κατηγορίες και σε πολλά είδη. Η πρωταρχική διάκριση των δεικτών μέτρησης της ποιότητας ζωής αναφέρεται πρώτον, σε εκείνους οι οποίοι μετρούν την ικανότητα του ατόμου να λειτουργεί, την αντικειμενική λειτουργικότητα (objective functioning), την οποία τόσο ο θεράπων ιατρός όσο και ο ασθενής ή ο άμεσος κοινωνικός του περίγυρος είναι σε θέση να μετρήσουν αντικειμενικά. Δεύτερον, σε εκείνους οι οποίοι μετρούν την υποκειμενική ευημερία (subjective well-

being), η οποία αξιολογείται μόνο από τους ίδιους τους ασθενείς, όπως είναι π.χ. τα επίπεδα του πόνου ή της ψυχολογικής έντασης που αισθάνονται. Η χρησιμοποίηση των εργαλείων υποκειμενικής μέτρησης της υγείας στοχεύει στη συμπλήρωση των παραδοσιακών μετρήσεων του επιπέδου υγείας, δηλαδή των δεικτών θνησιμότητας και θνητότητας ή άλλων κλινικών αξιολογήσεων.

Στη διεθνή βιβλιογραφία καταγράφονται αρκετές προσεγγίσεις σχετικά με τη μέτρηση και την αξιολόγηση του επιπέδου υγείας ενός πληθυσμού, μιας κοινωνικής τάξης ή μιας ομάδας ασθενών (Hunt et al., 1986· Drummond et al., 1987· Ware, 1992). Με βάση τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της υγείας, οι επικρατέστερες και επιστημονικά αποδεκτές προσεγγίσεις είναι τέσσερις (Γείτονα et al., 2004). Αυτές έχουν διαχρονικά αναπτυχθεί από επιδημιολόγους, δημογράφους, κοινωνιολόγους, ψυχολόγους, στατιστικούς και οικονομολόγους. Η πρώτη τεχνική μέτρησης του επιπέδου υγείας είναι η επιδημιολογική προσέγγιση, σύμφωνα με την οποία η υγεία αντιμετωπίζεται σαν βιολογικό φαινόμενο και εστιάζεται σε χαρακτηριστικά του νοσήματος καθώς επίσης στους παραδοσιακούς δείκτες και τις εκροές των υγειονομικού συστήματος. Η δεύτερη τεχνική μέτρησης είναι η λειτουργική προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στις επιπτώσεις των ιατρικών παρεμβάσεων με τη χρήση κριτηρίων τα οποία σχετίζονται με τις δυνατότητες, τα συναισθήματα και την καθημερινή δραστηριότητα των ασθενών. Η τρίτη μέθοδος αναφέρεται στην πολιτιστική προσέγγιση η οποία αναφέρεται στις αντίληψεις της κοινωνίας για την ασθένεια, την υγεία, τις αποκλίνουσες συμπεριφορές, τον κοινωνικό στιγματισμό κ.ά. Τέλος, η τέταρτη προσέγγιση αναφέρεται στην οικονομική διάσταση της μέτρησης του επιπέδου υγείας εισάγοντας την έννοια της χρησιμότητας (utility) (Torrance, 1986· Folland et al., 1997).

3. Αποτίμηση της αξίας της ανθρώπινης ζωής

Η εκτίμηση του επιπέδου υγείας μέσα από τη μέτρηση της χρησιμότητας εισάγει πλέον ενεργά την οικονομική επιστήμη και τις τεχνικές της οικονομικής ανάλυσης στην αξιολόγηση της φροντίδας υγείας. Σε αυτό το επίπεδο, οι επιπτώσεις της ασθένειας επιβάλλεται να προσμετρούνται τόσο σε ποσοτικές όσο και σε ποιοτικές διαστάσεις με στόχο την αξιολόγηση της ιατρικής παρέμβασης ή

της ιατρικής τεχνολογίας στην ποιότητα ζωής των ασθενών ή στην αποτίμηση της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Είθισται η ποσοτική αποτίμηση των οικονομικών μετρήσεων της ποιότητας ζωής και της αξίας ή της απώλειας της ανθρώπινης ζωής να αποδίδεται με τον υπολογισμό του κοινωνικού κόστους. Η μέτρηση του κοινωνικού κόστους αποτελεί βασική συνιστώσα της οικονομικής αξιολόγησης, δεδομένου ότι βασίζεται στη θεμελιώδη αρχή της οικονομικής επιστήμης αναφορικά με το κόστος ευκαιρίας.

Το κοινωνικό κόστος ενός νοσήματος αποτελείται από τρία συνθετικά, το άμεσο κόστος, το έμμεσο κόστος και το ανθρώπινο κόστος. Οι δύο πρώτες κατηγορίες κόστους αφορούν υλικά κόστη, ορατά (tangible), ο υπολογισμός τους είναι εύκολος, ενώ τα στοιχεία που συνθέτουν το άμεσο και έμμεσο κόστος υπόκεινται σε συναλλαγές εντός της αγοράς και αποδίδονται σε χρηματικές μονάδες (Πίνακας 1). Το ανθρώπινο κόστος αναφέρεται σε μη υλικά κόστη, λέγεται και αόρατο (intangible) καθώς δεν υπόκειται σε συναλλαγές, γεγονός που κάνει τη μέτρησή του σύνθετη και πιο δύσκολη. Στον υπολογισμό του άμεσου κόστους εμπεριέχονται οι ιατρικές δαπάνες, οι δαπάνες για νοσηλεία, φαρμακευτική περίθαλψη, διαγνωστικές εξετάσεις κ.α., ενώ διακρίνεται σε ιατρικό και μη ιατρικό. Ο υπολογισμός του έμμεσου κόστους αναφέρεται στην απώλεια παραγωγής την προερχόμενη από την ασθένεια¹, την ανικανότητα και τον πρόωρο θάνατο, ενώ το ανθρώπινο κόστος αφορά μεταβολές στην ποιότητα ζωής των ασθενών, τον πόνο, τη δυσανεξία, τις κοινωνικές και ηθικές επιπτώσεις της ασθένειας (συναισθήματα, στιγματισμός) τα οποία δύσκολα αποδίδονται σε χρηματικές μονάδες (Vitale et al., 1998· Υφαντόπουλος, 2001).

Πίνακας 1

Κοινωνικές και οικονομικές (υλικές και μη) επιπτώσεις του νοσήματος

Άμεσο + Έμμεσο + Αόρατο Κόστος = ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ
<ul style="list-style-type: none"> • Άμεσο + Έμμεσο Κόστος αφορά υλικά κόστη • Αόρατο (κρυφό-ανθρώπινο) κόστος αφορά μη υλικά κόστη στα οποία δεν υπεισέρχονται συναλλαγές και δεν έχουν αγοραίες τιμές

Πέρα όμως από την παράμετρο του κόστους, στις μελέτες οικονομικής αξιολόγησης σημαντικότερη συνιστώσα αποτελεί η κλινική αποτελεσματικότητα της ιατρικής παρέμβασης (Weinstein,

1990). Οι επιπτώσεις ενός νοσήματος στην υγεία των ασθενών αξιολογούνται σαφέστατα με τη χρήση επιδημιολογικών και άλλων ειδικών δεικτών, όπως με μετρήσεις των απωλεσθέντων ή κερδιθέντων ετών ζωής, τη συχνότητα των συμπτωμάτων, τη διάρκεια νοσηλείας ή το χρόνο ανικανότητας ή απουσιασμού από την εργασία κá. Το ενδιαφέρον της οικονομικής μέτρησης έγκειται στο γεγονός ότι δίνεται η δυνατότητα απόδοσης σε νομισματικές μονάδες του κόστους του συνόλου των συνεπειών ενός νοσήματος σε μικρο και μακροοικονομικό επίπεδο (Πίνακας 2). Τα επιδημιολογικά δεδομένα πρέπει να αποτελούν την εκκίνηση κάθε οικονομικής μελέτης. Αυτό οδηγεί στην ανάγκη γνώσης του κοινωνικού κόστους ενός νοσήματος για την ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην πολιτική υγείας.

Πίνακας 2
Μεθοδολογία εκτίμησης κοινωνικού κόστους

Ιατρικό μέρος	Επιδημιολογικό μέρος
<ul style="list-style-type: none"> - Διαχείριση Ασθενούς - Κλινική αντιμετώπιση νοσήματος - Ύπαρξη ή μη κλινικών οδηγιών (guidelines) - Χρήση τεκμηριωμένων ιατρικών πρακτικών (evidence-based practices) 	<ul style="list-style-type: none"> - Διερεύνηση επιδημιολογικών και δημογραφικών δεδομένων - Γνώση χαρακτηριστικών νοσήματος - Προσδιορισμός χρονικού ορίζοντα έρευνας
Μικρο-οικονομικό μέρος	Μακρο-οικονομικό μέρος
<ul style="list-style-type: none"> - Τιμολόγηση ιατρικών υπηρεσιών - Γνώση νομοθετικού πλαισίου των Ασφαλιστικών Ταμείων σχετικά με τις παροχές σε είδος και χρήμα - Διερεύνηση βιβλιογραφίας σχετικής με την μεθοδολογία αποτίμησης του κόστους του νοσήματος - Επιλογή μεθοδολογίας έρευνας - Αξιοποίηση μικροοικονομικών μεγεθών της χώρας 	<ul style="list-style-type: none"> - Διερεύνηση μακροοικονομικών μεγεθών της χώρας - Επεξεργασία επιδημιολογικών ή δημογραφικών δεδομένων με τα μακροοικονομικά μεγέθη - Επιλογή μεθοδολογίας ανάλυσης της απώλειας παραγωγής (τεχνική ανθρωπίνου κεφαλαίου ή κόστους ευκαιρίας) - Δημιουργία ποσοτικών ή ποιοτικών δεικτών

4. Μεθοδολογία μέτρησης της ανθρώπινης ζωής

Οι επικρατέστερες μέθοδοι που διαθέτει η οικονομική επιστήμη για τον υπολογισμό της απώλειας της ανθρώπινης ζωής, ανεξάρτητα εάν αυτή αναφέρεται στον υπολογισμό του έμμεσου ή του άορατου κόστους, είναι τρεις. Η μέθοδος του ανθρωπίνου κεφαλαίου (human capital), οι μελέτες ενδεχόμενης αποτίμησης (willingness-to-pay) και οι μελέτες αποκαλυπτόμενης προτίμησης (revealed preferences)².

Σύμφωνα με την πρώτη μέθοδο, αυτή του ανθρωπίνου κεφαλαίου, η ανθρώπινη ζωή αντιμετωπίζεται όπως κάθε άλλο φυσικό κεφάλαιο (Becker, 1993). Η συγκεκριμένη μέθοδος προσδίδει χρηματικές σταθμίσεις στον υγιή χρόνο, χρησιμοποιώντας τα ημερομίσθια που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Τοιουτοτρόπως, η αξία του ανθρωπίνου κεφαλαίου εκτιμάται με βάση την τρέχουσα αξία των μελλοντικών κερδών. Δηλαδή, η παρούσα αξία (present value, PV) του εισοδήματος Y στη διάρκεια της παραγωγικής δραστηριότητας (t έτη και με επιτόκιο r) ενός ατόμου υπολογίζεται ως:

$$PV = \sum_{t=1}^n \frac{Y_t}{(1+r)^t} \quad (1)$$

Αν για παράδειγμα αναμένουμε ένα καθαρό εισόδημα €10.000 στο τέλος του χρόνου και το ίδιο ποσό μέχρι τη συνταξιοδότηση σε 45 χρόνια με επιτόκιο 3% ετησίως, τότε η αξία του ανθρωπίνου κεφαλαίου είναι η τιμή αυτή που προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό του ποσού επί την παρούσα αξία της ράντας (present value of annuity, PVA)³. Συγκεκριμένα η παρούσα αξία ράντας \$1 για t έτη και r επιτόκιο ($PVA_{t,r}$) υπολογίζεται ως:

$$PVA_{t,r} = \sum_{t=1}^n \frac{(1+r)^t - 1}{r(1+r)^t} \quad (2)$$

Για παράδειγμα για $r = 0,03$ και $t = 45$ έτη, η τιμή της PVA από τους αντίστοιχους χρηματοοικονομικούς πίνακες είναι 24,5187⁴. Άρα η αξία της ανθρώπινης ζωής είναι € 245.197 (=€10.000 × 24,5187).

Γενικότερα, η μέθοδος χρησιμοποιεί τα καθαρά έσοδα και παίρνει το άθροισμα του κεφαλαίου που θα δημιουργούσε αυτό το επίπεδο εσόδων. Για παράδειγμα, αν η απόδοση μιας επένδυ-

σης είναι 3% ετησίως, τότε ένα κεφάλαιο €100.000 θα είχε απόδοση €3.000 ετησίως. Αντίστροφα για να κερδίσουμε €3.000 ετησίως με 3% απόδοση ετησίως, απαιτεί επένδυση €100.000. Στηριζόμενοι στην ιδέα αυτή, η μέθοδος θεωρεί τη ζωή κάποιου, που κερδίζει €3.000 ετησίως, να αξίζει €100.000, όταν το επιτόκιο είναι 3%.

Όμως, ο τρόπος υπολογισμού της αξίας της ζωής και οι βασικοί άξονες επίτευξης της μέτρησης αυτής δημιουργούν διάφορα προβλήματα και δυσκολίες στη μέτρηση. Συγκεκριμένα, αν και τα ημερομίσθια αντανakλούν την οριακή παραγωγικότητα κάθε εργαζόμενου, στην αγορά εργασίας εμφανίζονται ατέλειες αναφορικά με το φύλο, την οικογενειακή κατάσταση, το επίπεδο εκπαίδευσης και διάφορους άλλους παράγοντες διαφοροποίησης της αμοιβής εργασίας. Επίσης, από κοινωνικής σκοπιάς, ο ερευνητής πρέπει να λάβει υπόψη του την αξία του υγιούς χρόνου που κερδίζεται και δεν πωλείται έναντι ημερομισθίου. Γεννάται δηλαδή το πρόβλημα του πώς θα δώσουμε σκιώδεις τιμές (shadow prices) στους μη διαθέσιμους στην αγορά πόρους. Ένα κλασικό παράδειγμα του συγκεκριμένου προβλήματος είναι αυτό της νοικοκυράς που επιστρέφει στη φροντίδα των παιδιών της μετά από κάποια θεραπεία.

Από οικονομικής σκοπιάς, για να αποδώσουμε σκιώδεις τιμές στο χρόνο του ατόμου αυτού υπάρχουν δύο κυρίως τρόποι. Ο πρώτος αποτιμά το χρόνο με το ημερομίσθιο που αποποιείται από την αγορά εργασίας. Βασίζεται στη θεωρία του κόστους ευκαιρίας, σύμφωνα με την οποία η αξία της κατ' οίκον παραγωγής είναι τουλάχιστον ίση με εκείνη την οποία θα απεκόμιζε η συγκεκριμένη νοικοκυρά στην αγορά εργασίας. Ομοίως και σύμφωνα με προσέγγιση του κόστους αντικατάστασης θα πρέπει να εκφραστεί ποσοτικά το κόστος αντικατάστασης του ατόμου αυτού στο σπίτι με υπηρεσίες που προσφέρονται στην αγορά εργασίας, όπως ο καθαρισμός, η φύλαξη παιδιών κλπ. (Drummond et al., 1987).

Οι επικρίσεις της μεθόδου του ανθρώπινου κεφαλαίου αναφέρονται στην ασυμφωνία της με τις αρχές των Οικονομικών της Ευημερίας, καθώς δίνει μια στενή άποψη των αποτελεσμάτων ενός επενδυτικού υγειονομικού προγράμματος ως προς τη χρησιμότητα, περιορίζοντας τις επιπτώσεις στην παραγωγικότητα της εργασίας. Έτσι, η ηθική αποδοχή μιας μεθόδου που χρησιμοποιεί τους ανθρώπους με τρόπο που η αξία τους βρίσκεται μόνο στην ικανότητά τους να συνεισφέρουν οικονομικά στο σύνολο είναι υπό αμφισβήτηση. Επίσης, σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, η «οικονομι-

κή αξία» αυτών που δεν μπορούν να εργαστούν (π.χ. λόγω αναπηρίας) είναι μηδενική.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αν θελήσουμε να μετρήσουμε την αξία των ανθρώπινων ζώων που σώζονται από τη χορήγηση λόγου χάριν ενός αποτελεσματικότερου φαρμάκου, τότε ο υπολογισμός της αξίας της ζωής, βάσει της παρούσας αξίας των αναμενόμενων ακαθάριστων κερδών, θεωρεί, όπως ειπώθηκε, την ανθρώπινη ζωή, όπως κάθε άλλο φυσικό κεφάλαιο⁵. Αντίθετα, μπορούμε να υπολογίσουμε την αξία που προτίθενται να δώσουν τα άτομα αυτά στη ζωή από τη χρήση ενός αποτελεσματικότερου φαρμάκου και το συνεπαγόμενο αριθμό ζώων που αναμένεται να σωθούν. Δηλαδή, για να εκτιμήσουμε την αξία που δίνει κάποιο άτομο στη μείωση του κινδύνου, πρέπει να βρούμε το μέγιστο ποσό χρημάτων που προτίθεται να θυσιάσει (έστω M) για μια οριακή μείωση στον κίνδυνο θανάτου. Για την κοινωνία στο σύνολό της η κοινωνική αξία (social value) μιας οριακής μείωσης του κινδύνου είναι η άθροιση όλων των ατομικών οριακών τιμών ($\sum_n M$), ενώ η μέση οριακή τι-

μή για τα n άτομα σε κίνδυνο είναι $\left(\frac{\sum_n M}{n}\right)$.

Αν σε πληθυσμό n ατόμων η πιθανότητα θανάτου είναι P_1 και αυτό αντιστοιχεί στο θάνατο v_1 ατόμων, τότε η μείωση της πιθανότητας P_1 σε P_2 αντιστοιχεί σε αναμενόμενο αριθμό v_2 θανάτων

(με $v_1 > v_2$). Αυτό συνεπάγεται ότι $P_1 = \frac{v_1}{n}$ και $P_2 = \frac{v_2}{n}$ και η αλ-

λαγή στην πιθανότητα θανάτου είναι $\frac{v_1 - v_2}{n}$, όπου $(v_1 - v_2)$ ο αναμενόμενος αριθμός ζώων που σώζονται. Η τιμή αυτής της μεί-

ωσης στην πιθανότητα είναι η οριακή κοινωνική αξία της μείωσης του κινδύνου πολλαπλασιασμένη με την αναμενόμενη μείωση κιν-

δύνου, δηλαδή $\sum_n M \left(\frac{v_1 - v_2}{n}\right)$. Αυτό αναμένεται να σώσει $(v_1 - v_2)$

ζωές και η αξία μιας στατιστικής ζωής που σώζεται είναι:

$$\frac{\sum_n M \left(\frac{v_1 - v_2}{n}\right)}{v_1 - v_2} = \frac{\sum_n M}{n} \quad (3)$$

Δηλαδή, η δεύτερη μέθοδος, αυτή των μελετών ενδεχόμενης αποτίμησης ζητά από ερωτηθέντες να υποθέσουν την ύπαρξη μιας πραγματικής αγοράς για κάποιο πρόγραμμα για την υγεία

και να αποκαλύψουν το μέγιστο ποσό που θα πλήρωναν για ένα τέτοιο πρόγραμμα. Αν αναφερόμασταν σε ένα απλό αγαθό, τότε θα μιλούσαμε για το πλεόνασμα του καταναλωτή (consumer surplus). Αυτό για τους μη οικονομολόγους είναι η διαφορά της τιμής που πραγματικά πληρώνεται από τον καταναλωτή μείον την τιμή που θα επιθυμούσε να πληρώσει.

Για μη-αγοραία αγαθά, όπως τα προγράμματα υγειονομικής περίθαλψης όπου για συλλογική χρηματοδότηση προσπαθούμε να εκτιμήσουμε την αξία σε σχέση με το κόστος, ζητάμε από τους καταναλωτές να συλλογιστούν τι είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν (θυσιάζοντας κάποια άλλα αγαθά) για να αποκομίσουν τα οφέλη κάποιου προγράμματος, αν αυτό βρισκόταν στην αγορά.

Η μέτρηση της μεθόδου αυτής γίνεται με ερωτηματολόγια. Είναι εμφανές ότι η υποκειμενικότητα είναι έντονη. Επίσης, θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας και το πρόβλημα με την ικανότητα των ανθρώπων να απαντούν σε υποθετικά παραδείγματα. Ένα παράδειγμα θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την εφαρμογή της μεθόδου αυτής. Έστω ότι κάποιοι ασθενείς υποβάλλονται σε θεραπεία με τη χορήγηση των φαρμάκων Α και Β. Το φάρμακο Β έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα αλλά και πρόσθετο κόστος. Αν ο τρέχων κίνδυνος θανάτου χωρίς το αποτελεσματικότερο φάρμακο είναι 10 στις 100.000, ενώ ο νέος κίνδυνος με το αποτελεσματικότερο φάρμακο είναι 5 στις 100.000 τότε η μείωση του κινδύνου είναι 5 στις 100.000. Αν ταυτόχρονα το μέγιστο επιπλέον ποσό που προτίθενται οι ασθενείς να πληρώσουν είναι €50 τότε η συνεπαγόμενη αξία ζωής είναι €50/5 στις 100.000. Δηλαδή ισούται με €1εκατ. (τροποποιημένο από Drummond et al. 1997).

Στη διεθνή βιβλιογραφία υπάρχουν αρκετές πρόσφατες μελέτες ενδεχόμενης αποτίμησης στο χώρο της υγειονομικής περίθαλψης. Οι μελέτες των Ryan et al. (1997) αναφορικά με την προγεννητική φροντίδα, των O' Brien et al. (1995) για ένα νέο αντικαταθλιπτικό φάρμακο, των O' Brien και Viramontes (1994) για τη χρόνια αποφρακτική πνευμονοπάθεια (ΧΑΠ), των Neumann και Johannesson (1994) για τη γονιμοποίηση σε δοκιμαστικό σωλήνα και των Johannesson και Jonsson (1991) για τη μείωση της υπέρτασης-χοληστερίνης, είναι κάποιες από τις πλέον αντιπροσωπευτικές.

Η τρίτη μέθοδος, αυτή των μελετών αποκαλυπτόμενης προτίμησης, ανφέρεται στη συνάρτηση των ημερομισθίων και του κινδύνου από την ανάληψη της εργασίας. Οι μελέτες αυτές διερευνούν τη σχέση μεταξύ συγκεκριμένων κινδύνων για την υγεία και

των ημερομισθίων που απαιτούν τα άτομα για να αποδεχθούν τις επικίνδυνες αυτές εργασίες. Η μέθοδος αυτή είναι σύμφωνη με τις αρχές των Οικονομικών της Ευημερίας, καθόσον θεωρεί ότι οι ατομικές προτιμήσεις αναφορικά με την αξία του αυξημένου (μειωμένου) κινδύνου για την υγεία (π.χ. από ένα τραυματισμό) αποτελούν αντιστάθμισμα για την αύξηση (μείωση) του εισοδήματος, το οποίο αντιπροσωπεύει κάθε άλλο εμπόρευμα που ίσως να κατανάλωνε το άτομο.

Στα πλεονεκτήματα της μεθόδου αναφέρεται το ότι η μέθοδος βασίζεται σε πραγματικές καταναλωτικές επιλογές, οι οποίες περιλαμβάνουν την αντιστάθμιση υγείας και χρημάτων, και όχι σε υποθετικά σενάρια και δηλώσεις προτίμησης. Επίσης, κατά την προσωπική μας άποψη, η μέθοδος αυτή αποτελεί την καλύτερη προσέγγιση. Ταυτόχρονα μειονέκτημα της μεθόδου μπορεί να θεωρηθεί ότι οι εκτιμημένες αξίες ποικίλουν και η εκτίμηση φαίνεται να αφορά κάποια γενικά πλαίσια και θέσεις εργασίας. Επίσης, η διάκριση του κινδύνου σε υψηλό και χαμηλό είναι δύσκολη και ίσως υποκειμενική. Τέλος, δεν υπάρχει εμπεριστατωμένη εμπειρική υποστήριξη.

Η μέτρηση της μεθόδου αυτής γίνεται κυρίως είτε με την εξέταση καταστάσεων τις οποίες αντιμετώπισαν κάποιες ομάδες ανθρώπων και την καταγραφή της αντίδρασής τους είτε με τις πρόσθετες αμοιβές (premia). Για παράδειγμα, αν οι εργασίες Α και Β είναι πανομοιότυπες αλλά οι εργαζόμενοι στην Α αντιμετωπίζουν υψηλότερο ετήσιο κίνδυνο θανάσιμου τραυματισμού (1 παραπάνω εργασιακός θάνατος για κάθε 10.000 εργαζομένους στην Α σε σχέση με Β) τότε συνεπάγεται μια πρόσθετη αμοιβή €500 (premium) για την Α. Άρα η συνεπαγόμενη αξία ζωής είναι €5 εκατ. για τους απασχολούμενους στη Β οι οποίοι παραιτούνται των €500 ετησίως έναντι 1 στις 10.000 χαμηλότερου ετήσιου κινδύνου (τροποποιημένο από Drummond et al., 1997).

Ένα ακόμη πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εξαγωγής της αξίας της ζωής με βάση τη μέθοδο αυτή προέρχεται από τη μελέτη των Marin και Psacharopoulos (1982). Ο Πίνακας 3 (βλέπε επόμενη σελίδα) παρουσιάζει ένα δείγμα επαγγελματιών με υψηλό κίνδυνο θανατηφόρων ατυχημάτων στο χώρο εργασίας για άνδρες στην παραγωγική ηλικία (Αγγλία και Ουαλία).

Η έρευνα έδειξε ότι τα ημερομίσθια θα είναι περίπου 20-25% υψηλότερα για κάθε οριακή αύξηση στον κίνδυνο θανάτου από ατύχημα στο χώρο εργασίας (1 θάνατος / 1.000 εργάτες). Αυτό συνεπάγεται ότι, καθώς το πρώτο επάγγελμα έχει δείκτη 0,52, τό-

Πίνακας 3
Δείγμα επαγγελματιών με υψηλό κίνδυνο ατυχήματος

Επάγγελμα	Επιπρόσθετοι θάνατοι ετησίως / 1000 εργάτες
- Τεχνίτες εξαερισμού πλοίων	0.52
- Πιλότοι, μηχανικοί αεροσκαφών	0.26
- Ανθρακωρύχοι	0.22
- Πυροσβέστες	0.14

Πηγή: Marin και Psacharopoulos (1982).

τε, αν τα μέσα έσοδα το 2003 ήταν €10.000 ετησίως, μια αύξηση στους μισθούς 1.000 τέτοιων εργατών κατά 20-25% δίνει μια συνολική αύξηση στους μισθούς της τάξης των:

$$10.000 \times 1.000 \times 0,2 = \text{€}2.000.000$$

$$10.000 \times 1.000 \times 0,25 = \text{€}2.500.000$$

Η αύξηση αυτή των €2 - €2,5 εκατ. ετησίως αντιπροσωπεύει την αύξηση εξαιτίας της επιπρόσθετης ζωής (κατά μέσο όρο) που χάνεται ετησίως μεταξύ των μελών από τις ομάδες εργατών. Αυτό το κόστος αντιπροσωπεύει την «αξία της ανθρώπινης ζωής».

5. Συμπεράσματα και προτάσεις πολιτικής

Όταν ο Mooney (1977) ανέφερε ότι «Το να εκπαιδευτεί κάποιος στην ιατρική, τη νοσηλευτική ή σε κάποια άλλη από τις επιστήμες υγείας και στη συνέχεια να έχει να αντιμετωπίσει έναν ορθολογιστή οικονομολόγο, ο οποίος αποδίδει χρηματικές αξίες στην ανθρώπινη ζωή, θεωρείται από πολλούς κατάρα» ήθελε ουσιαστικά να δηλώσει τη σημαντικότητα της κοινωνικής και οικονομικής αποτίμησης της αξίας της ανθρώπινης ζωής, δεδομένου ότι ο Mooney αναφέρεται στη βιβλιογραφία των οικονομικών της υγείας μεταξύ των θεωρητικών της οικονομικής αξιολόγησης (Mooney, 1977· McGuire et al., 1988).

Είναι γεγονός ότι η επιστήμη των οικονομικών της υγείας, πέρα από τη διαχείριση της σπανιότητας των υγειονομικών πόρων και τον εντοπισμό των αιτιολογικών παραγόντων που σχετίζονται

με το επίπεδο υγείας, επεκτείνεται στη διερεύνηση των κοινωνικο-οικονομικών επιπτώσεων της ασθένειας και κατά συνέπεια στην αξία ή την απώλεια της ανθρώπινης ζωής, με τη χρήση των τεχνικών της οικονομικής ανάλυσης. Η χρησιμότητα της οικονομικής αξιολόγησης στη λήψη ιατρικών και κοινωνικών αποφάσεων τεκμηριώνεται από το διατομεακό χαρακτήρα της φύσης του αγαθού υγεία. Για παράδειγμα, η λήψη μέτρων για μεγαλύτερη οδική ασφάλεια, η βελτίωση των οδικών δικτύων, η μόρφωση, η προστασία του περιβάλλοντος, η ενημέρωση του πληθυσμού, η καλή στέγαση και διατροφή θεωρούνται ως οι σημαντικότερες κοινωνικού και προληπτικού χαρακτήρα παρεμβάσεις, των οποίων οι επιπτώσεις στην υγεία θεωρούνται ατομικά και συλλογικά θετικές⁶. Αξίζει να επισημανθεί ότι οι δράσεις αυτές δεν παρατείνουν μόνο τη ζωή των ατόμων αλλά το κυριότερο βελτιώνουν την ποιότητα ζωής τους, μειώνοντας τον πόνο, τη δυσανεξία ή βελτιώνοντας την κινητικότητα, την ανεξαρτησία τους κ.ά. Αντίθετα, η παραδοσιακή ιατρική στοχεύει περισσότερο σε βραχυπρόθεσμα οφέλη της ζωής, όπως στην πρόληψη του πρώιμου θανάτου, την πρόγνωση και σωματική αποκατάσταση, τη διάσωση και ασφαλώς την παράταση ζωής.

Η σύζευξη της ιατρικής με την οικονομική επιστήμη δίνει τη δυνατότητα αποτίμησης του επερχόμενου κέρδους ζωής, μέσα από την αποφυγή της απώλειας ζωής ή και την παράτασή της. Ως εκ τούτου, η αξία της ανθρώπινης ζωής κρίνεται επιβεβλημένη να εκτιμάται με μετρήσιμες βελτίωσης της ποιότητας ζωής, ποιοτικές, αλλά και ποσοτικές, οι οποίες να αποδίδονται σε χρηματικές αξίες. Αξίζει όμως να επισημανθεί, όπως ανεφέρθη και προηγουμένως, ότι τα επιδημιολογικά δεδομένα πρέπει να είναι η αφετηρία κάθε οικονομικής μελέτης. Για την υλοποίηση τέτοιων μελετών απαιτείται η ύπαρξη δεδομένων σχετικά με τη θνησιμότητα και θνητότητα κατά φύλο και ηλικία, τη νοσηρότητα, τη σοβαρότητα του νοσήματος, την επίπτωση και τον επιπολασμό του νοσήματος καθώς επίσης τη διάρκεια, προσωρινή ή μόνιμη, της ανικανότητας για εργασία. Κατά συνέπεια, η γνώση του κοινωνικού κόστους της ασθένειας ή των προληπτικών παρεμβάσεων κρίνεται επιβεβλημένη για την ιεράρχηση προτεραιοτήτων στην πολιτική υγείας, δεδομένου ότι αναδεικνύει τα δυνητικά οφέλη που μπορούν να επέλθουν από την ενίσχυση της πρόληψης και την αποφυγή της ασθένειας.

Είναι γεγονός ότι στη χώρα μας, η εκπόνηση ανάλογων μελετών ευρίσκεται σε νηπιακό επίπεδο. Ο σχεδιασμός πολιτικής υγείας δεν βασίζεται σε ανάλογες επιστημονικά τεκμηριωμένες προ-

τάσεις, με συνέπεια να επικρατεί η πολιτική διάσταση και μονομέρεια στη λήψη αποφάσεων. Σαφέστατα, η διατήρηση της κατάστασης αυτής δεν επιτυγχάνει την ορθολογικότητα στην κατανομή των υγειονομικών πόρων ούτε τη δίκαιη αναδιανομή του κοινωνικού οφέλους. Αντίθετα, συμβάλλει στη διατήρηση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων στην υγεία, όπου το εισόδημα –και όχι η αξία της ανθρώπινης ζωής– αποτελεί το βασικό κριτήριο πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας και ιεράρχησης των υγειονομικών προτεραιοτήτων.

Σημειώσεις

1. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η Οικονομική Ανάλυση αντιμετωπίζει το πρόβλημα με τη μέτρηση της απώλειας παραγωγικότητας με χρήση της μεθόδου του κόστους τριβής (*friction cost*). Η βασική ιδέα εφαρμογής της μεθόδου αυτής είναι ότι η ποσότητα παραγωγής που χάνεται εξαιτίας ασθενειών, εξαρτάται από το χρονικό διάστημα που χρειάζονται οι οργανισμοί για αποκατάσταση του αρχικού επιπέδου παραγωγής. Είναι εμφανές ότι η συγκεκριμένη μέθοδος διαφέρει ανά κλάδο, επιχείρηση, τοποθεσία και κατηγορία εργαζομένων (Koopmanschap et al., 1995). Άρα το ζητούμενο είναι να εκτιμήσουμε τις αντίστοιχες περιόδους τριβής.

2. Εδώ δε μετράμε την ποιότητα της ζωής αλλά επιχειρείται η απόδοση χρηματικών αξιών στην ανθρώπινη ζωή. Η ποιότητα ζωής του μέσου πολίτη δεν σχετίζεται μόνο με το επίπεδο υγείας αλλά και με διάφορους άλλους παράγοντες τους οποίους σταθμίζει το World Economic Forum με σκοπό την κατασκευή του δείκτη ποιότητας ζωής ανά χώρα.

3. Καθώς έχουμε σταθερά χρηματικά ποσά λαμβανόμενα ετησίως έχουμε μια ράντα (*annuity*).

4. Salvatore, Πίνακας Β.4, 1989, σελ. 266.

5. Η βασική μας επιδίωξη είναι να δώσουμε χρηματική αξία στην ανθρώπινη ζωή στο πλαίσιο μιας μελλοντικής ανάλυσης κόστους-οφέλους ή κόστους αποτελεσματικότητας. Μια τέτοια ανάλυση είχε, έχει και θα έχει τις αντιπαραθέσεις της. Σημαντικά θέματα όπως, λόγω χάριν το ποιον επιβαρύνει το κόστος παράτασης της ζωής ενός νεφροπαθούς για ένα έτος και με ποια κριτήρια είναι εκτός της επιχειρούμενης ανάλυσης.

6. Για να κρίνουμε, αν η κοινωνία στο σύνολό της ωφελείται (βελτιώνεται) από κάποιο πρόγραμμα στο χώρο της υγείας, δανειζόμαστε τους οικονομικούς όρους των Δημόσιων Οικονομικών και διακρίνουμε την Πραγματική και τη Δυνητική κατά Pareto βελτίωση. Η πρώτη αφορά τη βελτίωση της κατάστασης ενός ή περισσότερων ατόμων χωρίς επιδείνωση της κατάστασης κανενός. Η δεύτερη είναι γνωστή και ως κριτήριο των Kaldor και Hicks και βασίζεται στην ιδέα ότι μια πολιτική που δημιουργεί χαμένους και κερδι-

σμένους ως προς την ευημερία, ωφελεί την κοινωνία, αν οι κερδισμένοι μπορούν να αποζημιώσουν τους χαμένους, χωρίς να επιδεινωθεί η κατάσταση τους μετά την αλλαγή. Είναι εμφανές ότι η αρχή αυτή εγείρει ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης σχετικά με το ποιος κερδίζει και ποιος χάνει.

Βιβλιογραφία

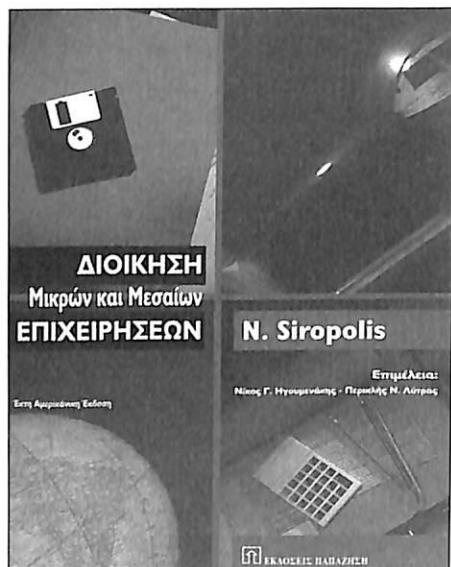
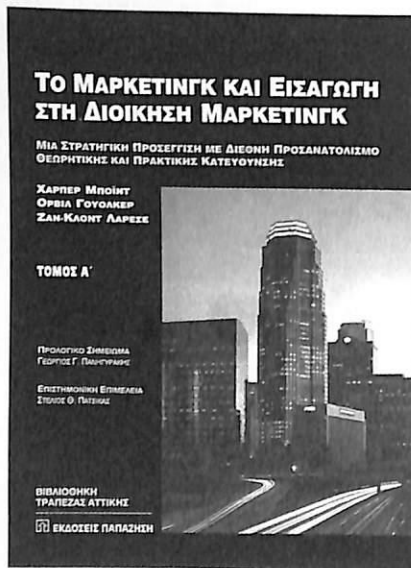
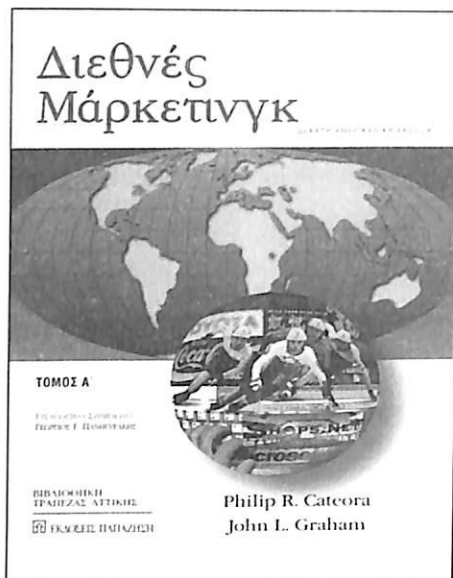
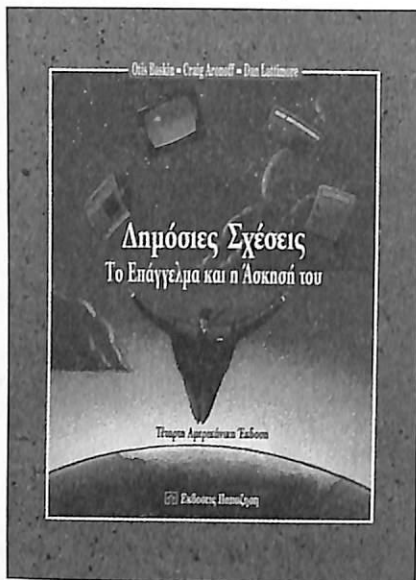
- Becker G., *Human Capital*, The University of Chicago Press, Chicago, 1993.
- Bowling A., *Measuring health: a review of quality of life measurements scales*, Open University Press, Buckingham, 1997.
- Cohrane A.L., *Effectiveness and Efficiency: random reflections on health services*, The Nuffield Provincial Hospital Trust, London, 1972.
- Γείτονα Μ., «Οικονομία της Υγείας και Αξιολόγηση της Φροντίδας Υγείας», στο: Μ. Γείτονα (επιμ.), *Οικονομική Αξιολόγηση της Τεχνολογίας Υγείας: φαρμακοοικονομία και λήψη αποφάσεων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2004, σελ. 15-28.
- Γείτονα Μ., Κάβουρα Μ., Βανδώρου Χ., Κυριόπουλος Γ., «Οικονομική Αξιολόγηση και Ποιότητα Ζωής», στο Μ. Γείτονα (επιμ.), *Οικονομική Αξιολόγηση της Τεχνολογίας Υγείας: φαρμακοοικονομία και λήψη αποφάσεων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2004, σελ. 231-242.
- Drummond M.F., Stoddart G.L., Torrance G.W. *Methods for the economic evaluation of health care programmes*, Oxford Medical Publications, Oxford, 1987.
- Folland S., Goodman A., Stano M., *The Economics of Health and Health-care*, Prentice Hall, USA, 1997.
- Hunt S.M., McEwen J., McKenna S.P., *Measuring Health Status*, Croom Helm, London, 1986.
- Johannesson M. and Johnson B., «Economic evaluation in health care: Is there a role for cost-benefit analysis?», *Journal of Health Economics* 10, 1991, σελ. 461-474.
- Kobelt G., *Health Economics: an introduction to economic evaluation*, Office of Health Economics, London, 1996.
- Koopmanschap M.A., Rutten F.F.H., van Ineveld B.M., van Roijen L., «The friction cost method for measuring indirect costs of disease», *Journal of Health Economics* 14, 1995, σελ. 171-189.
- Κυριόπουλος Ι., Γείτονα Μ., Σκουρολιάκου Μ., *Φαρμακοοικονομία: Αρχές και μέθοδοι αξιολόγησης*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα, 1996.
- Λιαρόπουλος Λ., Κατελίδου Δ., Παππούς Γ., «Η αξιολόγηση της τεχνολογίας υγείας: διεθνής εμπειρία και προοπτικές στην Ελλάδα», στο: Μ. Γείτονα (επιμ.), *Οικονομική Αξιολόγηση της Τε-*

- χνολογίας Υγείας: φαρμακοοικονομία και λήψη αποφάσεων, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2004, σελ. 28-50.
- Marin A., Psacharopoulos G., «The reward for risk in the labour market: Evidence from the United Kingdom and a reconciliation with other studies», *Journal of Political Economy* 90 (4), 1982, σελ. 827-853.
- McGuire A., Henderson J.B., Mooney G.H., *The Economics of Healthcare*, Routledge, London, 1988.
- Mooney G.H., *The valuation of Human Life*, Macmillan, London, 1977.
- Mooney G.H., *Economics, Medicine and Health Care*, Wheatshead books, London, 1986.
- Μόσιαλος Η., Mrazek M., «Επιχειρηματική συμπεριφορά στην αγορά φαρμάκου: οι επιπτώσεις των κανονιστικών ρυθμίσεων», στο Μ. Γείτονα (επιμ.), *Οικονομική Αξιολόγηση της Τεχνολογίας Υγείας: φαρμακοοικονομία και λήψη αποφάσεων*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2004, σελ. 61-102.
- Neumann P., Johannesson M., «The willingness-to-pay for in vitro fertilization: A pilot study using contingent valuation», *Medical Care* 32, 1994, σελ. 686-699.
- O' Brien B.J., Novosel S., Torrance G. and Streiner D., «Assessing the economic value of a new antidepressant: A willingness-to-pay approach», *Pharmacoeconomics* 8 (1), 1995, σελ. 34-45.
- O' Brien B.J., Viramontes J.L., «Willingness-to-pay: A valid and reliable measure of health state preference?», *Medical Decision Making* 14, 1994, σελ. 289-297.
- Phelps C., *Health Economics*, Addison-Wesley, Massachusetts, 1997.
- Ryan M., Ratcliffe J., Tucker J., «Using willingness to pay to value alternative models of antenatal care», *Social Science and Medicine* 44, 1997, σελ. 371-380.
- Salvatore D., *Theory and Problems of Managerial Economics*, McGraw-Hill, 1987.
- Sloan F.A., *Valuing Health Care*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- Torrance G.W., «Measurement of health state utilities for economic appraisal: a review», *Journal of Health Economics* 5, 1986, σελ. 1-30.
- Vitale S., Priez F., Jeanrenaud C., *Le cout social de la consommation de tabac en Suisse. Institut de recherches economiques et regionales, Universite de Neuchatel, Suisse*, 1998.
- Ware J.E., «Measures for a new era of health assessment», στο: A.L. Stewart and J.E. Ware (eds), *Measuring, Functioning and Well-Being*, Duke University Press, London, 1992.
- WHO, *Formulating Strategies for Health for All by the Year 2000*, Geneva, 1979.
- WHO, *Health services in Europe. Regional Office for Europe*, Copenhagen, 1981.

- WHO, *Health for all targets. The health policy for Europe, Regional Office for Europe, Copenhagen, 1993.*
- Weinstein M.C., «Principles of cost-effective resource allocation in health care organizations», *International Journal of Technology Assessment in Health Care* 6, 1990, σελ. 93-103.
- Yfantopoulos J., «Quality of Life and QALYs in the measurement of health», *Archives of Hellenic Medicine* 18 (2), 2001, σελ. 114-130.
- Υφαντόπουλος Γ., Σαρρής Μ., «Σχετιζόμενη με την υγεία ποιότητα ζωής: Μεθοδολογία μέτρησης», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 18 (3), 2001, σελ. 218-229.
- Υφαντόπουλος Ι., *Τα οικονομικά της υγείας. Θεωρία και Πολιτική*, εκδ. Γ. Δαρδάνος, Αθήνα, 2003.

Οι εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ προτείνουν

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Η ποιότητα ζωής και οι νέοι στην Ελλάδα: Ευρήματα, κατάρτιση θεωρητικού μοντέλου και μεθοδολογικές κατευθύνσεις

Αναστασία Ζήση*

Περίληψη

Η σημαντική καθυστέρηση της κοινωνικής, επαγγελματικής και οικονομικής αυτονομίας των νέων σε συνδυασμό με τη σχετικά υψηλή έκθεσή τους σε παράγοντες διακινδύνευσης αποτελούν σημαντικές αλλαγές της τελευταίας δεκαετίας. Το παρόν άρθρο εξετάζοντας τα εμπειρικά ευρήματα σχετικά με την ποιότητα ζωής των νέων σε βασικούς τομείς της ζωής τους, όπως στεγαστικές συνθήκες, οικονομικά, εκπαίδευση και απασχόληση, υγεία, ψυχική υγεία, διαπροσωπικές σχέσεις και διάθεση του ελεύθερου χρόνου, αποπειράται την κατάρτιση ενός θεωρητικού μοντέλου ποιότητας ζωής με ομάδα-στόχο τους νέους. Το μοντέλο αυτό, εφαρμόζοντας μια «οικολογική προσέγγιση», στοχεύει να εξασφαλίσει ένα θεωρητικό και μεθοδολογικό εργαλείο που να συμβάλει στην καλύτερη κατανόηση του φαινομένου της παρατεταμένης μετα-εφηβείας και του τρόπου που σήμερα οι νέοι οργανώνουν τη ζωή τους.

Εισαγωγή

Η νεότητα, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, ορίζεται ως η εξελικτική εκείνη περίοδος της μετάβασης από τη βιολογική και νοητική ωριμότητα στην κοινωνική, εσωτερική και επαγγελματική, μέσα από την επίτευξη συγκεκριμένων αναπτυξιακών έργων σε διάφορους τομείς ή πεδία της ζωής (π.χ. ολοκλήρωση σπουδών,

* Η Αναστασία Ζήση είναι επίκουρη καθηγήτρια Ψυχολογίας στο Τμήμα της Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

αναζήτηση και εύρεση εργασίας, οικονομική ανεξαρτησία, στεγαστική αυτονομία) (Heaven, 2001). Περιλαμβάνει τις ηλικιακές ομάδες 15-19, 20-24 έτη, ενώ υπάρχουν προσεγγίσεις που επεκτείνουν αυτό το ηλικιακό φάσμα έως και τα 29 έτη. Η ηλικία, ως κριτήριο διάκρισης, χρησιμοποιείται όχι μόνο για μεθοδολογικούς σκοπούς (δημογραφική μεταβλητή) αλλά και για να αντιπροσωπεύσει κοινωνικές κατηγορίες που συνδέονται με διαφοροποιημένες συνθήκες και ανάγκες, με συγκεκριμένες υποχρεώσεις και δικαιώματα, δυνατότητες και περιορισμούς. Το σχετικά πρόσφατο ερευνητικό ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών (κοινωνιολογία της νεότητας), των επιστημών συμπεριφοράς (κοινωνική ψυχολογία της νεότητας) και υγείας (εφηβική ιατρική) στη μελέτη θεμάτων νεότητας εντοπίζεται στις σημαντικές αλλαγές που χαρακτηρίζουν, ιδιαίτερα την τελευταία δεκαετία, τον τρόπο οργάνωσης της ζωής των νέων στην προσπάθεια για την κατάκτηση της προσωπικής τους ανεξαρτησίας.

Πιο συγκεκριμένα, οι αλλαγές αυτές αφορούν τη μεγάλη καθυστέρηση των νέων για επαγγελματική, οικονομική, στεγαστική και κοινωνική αυτονομία (Eurostat, 1997· IARD, 2001) που, σε σημαντικό βαθμό, αυτή σχετίζεται με την επέκταση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της προβληματικής της σύνδεσης με την αγορά εργασίας (Eurostat, 1997· IARD, 2001· Eurostat, 2002). Τα υψηλά επίπεδα υπο-απασχόλησης και ανεργίας των νέων (Winefield, 1997· Eurostat, 2002) αποτελούν τους δομικούς εκείνους παράγοντες που έχουν περισσότερο ενοχοποιηθεί για τη μεγάλη αβεβαιότητα και ανασφάλεια που βιώνουν σήμερα οι νέοι, σε σχέση με το μέλλον και την επίτευξη των στόχων τους, κάνοντας ορισμένους να υποστηρίζουν πως το να είναι κανείς νέος τον 21ο αιώνα είναι περισσότερο δύσκολο από ποτέ (Hamburg, 1990). Άλλα, ιδιαίτερα ανησυχητικά δεδομένα σχετικά με την ποιότητα ζωής των νέων σήμερα είναι η σχετικά υψηλή εμφάνιση προβλημάτων ψυχικής υγείας, ιδιαίτερα αγχώδους ή συναισθηματικής διαταραχής (Meltzer and Gatward, 2000), τα σχετικά υψηλά ποσοστά σεουαλικών μεταδιδόμενων νοσημάτων (Moore και συν., 1996), η υψηλή ευαλωσιμότητα στη χρήση ψυχότροπων ουσιών και το γεγονός ότι η αυτοκτονία για τους νεαρούς Ευρωπαίους, ηλικίας 15-24 ετών, αποτελεί τη δεύτερη αιτία θανάτου (Eurostat, 2001).

Από τα παραπάνω γίνονται εύκολα αντιληπτοί οι λόγοι που τεκμηριώνουν το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της νεότητας στις θεματικές της οποίας περιλαμβάνονται η σύνδεση κοινωνικών παραγόντων διακινδύνευσης με φαινόμενα περιθωριοποίη-

σης και κοινωνικού αποκλεισμού των νέων, ο τρόπος με τον οποίο «μετα-νεοτερικά» οι νέοι εμπλουτίζουν τις βιογραφίες τους και συγκροτούν την ψυχολογική και κοινωνική τους ταυτότητα, οι παράγοντες κοινωνικοποίησης μικρής κλίμακας και πώς αυτοί επηρεάζουν τις ατομικές τους επιλογές και τις υποκειμενικές τους στρατηγικές, οι ψυχολογικές και οι κοινωνικές επιπτώσεις που προκύπτουν από το φαινόμενο της «παρατεταμένης μετα-εφηβείας», δηλαδή της χρονικά καθυστερημένης αυτονόμησης. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως σήμερα οι νέοι, όσο ποτέ άλλοτε, βιώνουν μεγαλύτερη αβεβαιότητα για το μέλλον διαγράφοντας περισσότερο ρευστές και εξατομικευμένες βιογραφίες (Furlong and Cartmel, 1997) που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη κινητικότητα, αυξημένο ατομοκεντρικό προσανατολισμό και χαμηλότερη κοινωνική αναγνωρισιμότητα (Murray, 1990· Castells, 1997). Οι δυσκολίες και οι αντιξοότητες που αντιμετωπίζουν σήμερα οι νέοι, τους καθιστούν μια δυνάμει ευάλωτη κοινωνικά ομάδα με ιδιαίτερα αυξημένες ανάγκες, πιεστικές για τη διαμόρφωση κοινωνικών παρεμβάσεων και πολιτικών που να προσεγγίζουν τους νέους ως πόρους και όχι ως πρόβλημα, στοχεύοντας στην αναβάθμιση της ποιότητας της ζωής τους.

Το παρόν άρθρο αποβλέπει στην παρουσίαση του σχετικά περιορισμένου σώματος εμπειρικών ερευνών σε θέματα ποιότητας ζωής των νέων στην Ελλάδα, επισημαίνοντας το θεωρητικό έλλειμμα και τις μεθοδολογικές αδυναμίες που χαρακτηρίζουν τόσο την εγχώρια όσο και τη διεθνή σχετική έρευνα. Η επισήμανση αυτού του ελλείμματος σε συνδυασμό με την αξιοποίηση των διαθέσιμων ευρημάτων από το πεδίο της ποιότητας ζωής (Zissi, 1997) και των μεγάλης κλίμακας συγχρονικών μελετών για τους νέους αποτελεί την αφετηρία για τη διατύπωση ενός θεωρητικού μοντέλου αλλά και μιας νέας μεθοδολογικής κατεύθυνσης στη μελέτη της ποιότητας ζωής των νέων, με στόχο τη διερεύνηση των κριτηρίων που οι νέοι χρησιμοποιούν για την αξιολόγησή της και τον εντοπισμό των παραγόντων εκείνων που την προωθούν και εκείνων αντίστοιχα που την απειλούν.

Ποιότητα ζωής και νέοι στην Ελλάδα: Εννοιολογικές διευκρινίσεις και ευρήματα

Μολονότι, η έννοια της «ποιότητας ζωής» είναι αφαιρετική,

υποκειμενική και ευρεία, τις τελευταίες δύο δεκαετίες έχει αναδειχθεί σε πολύτιμο δείκτη έκβασης παρεμβάσεων και πολιτικών, καθώς ενσωματώνει την υποκειμενική εμπειρία σε ένα ευρύ φάσμα πεδίων ή εκφάνσεων της ανθρώπινης δραστηριότητας. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (1993), η ποιότητα ζωής αναφέρεται στις «υποκειμενικές αντιλήψεις του ατόμου για τις συνθήκες της ζωής του οι οποίες διαμορφώνονται μέσα σε ένα δεδομένο πολιτισμικό πλαίσιο και σε ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών λαμβάνοντας ως κριτήρια αναφοράς τους στόχους, τις προσδοκίες, τα ενδιαφέροντα και τις προτεραιότητες που έχει κανείς θέσει στη ζωή του».

Τα παραδοσιακά θεωρητικά μοντέλα ποιότητας ζωής έχουν βασιστεί στην αξιολόγηση αντικειμενικών και υποκειμενικών δεικτών, όπου οι αντικειμενικοί δείκτες αναφέρονται σε μετρήσιμες πληροφορίες που μπορούν να διασταυρωθούν με τρόπο ουδέτερο, ενώ οι υποκειμενικοί δείκτες αναφέρονται στον τρόπο που βιώνει κανείς τα αντικειμενικά δεδομένα της ζωής του και στο αίσθημα ευεξίας ή ικανοποίησής του (ή μη) με αυτά. Ωστόσο, η έλλειψη σημαντικών στατιστικών συσχετίσεων μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών δεικτών ποιότητας ζωής έχει μετατοπίσει την ερευνητική ατζέντα στη μελέτη εσωτερικών ψυχολογικών και γνωστικών διεργασιών ως διαμεσολαβητικών μεταβλητών στη διαμόρφωση των υποκειμενικών κρίσεων ποιότητας ζωής (Barry, 1997· Zissi, 1997· Barry and Zissi, 1997· Zissi and Barry, 2004). Οι πιο πρόσφατες θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ εμπειρικά ευρήματα που βασίζονται τόσο σε δείγματα του γενικού πληθυσμού όσο και σε κλινικά, εξασφαλίζουν υποστήριξη και εμπειρική τεκμηρίωση του κρίσιμου ρόλου, που τόσο οι εσωτερικοί ψυχολογικοί πόροι (αίσθημα αυτονομίας, αυτοπροσδιορισμού, αυτοαποτελεσματικότητα, εσωτερική έδρα ελέγχου) όσο και οι γνωστικές διεργασίες (διαδικασίες σύγκρισης και απόδοσης) διαδραματίζουν στον τρόπο που τα άτομα προσλαμβάνουν και εκτιμούν την εξωτερική πραγματικότητα (Zissi et al., 1998· Zissi and Barry, 2004).

Η έρευνα για τη μελέτη της ποιότητας ζωής των νέων μέσα στο πλαίσιο των αλλαγών που περιγράφησαν παραπάνω είναι περιορισμένη, ενώ σχηματικά διακρίνεται στις μελέτες εκείνες που έχουν βασιστεί στο γενικό πληθυσμό (τάσεις, στάσεις, πρότυπα συμπεριφοράς των νέων) και σε εκείνες που έχουν βασιστεί σε κλινικούς πληθυσμούς (έφηβοι και νέοι με χρόνιες ασθένειες, αναπηρίες ή σοβαρούς περιορισμούς στη λειτουργικότητα λόγω

σωματικής βλάβης, ψυχικής ή νοητικής δυσλειτουργίας). Οι πρώτες έχουν διεξαχθεί στο πεδίο των κοινωνικών ερευνών με κυρίαρχο αντικείμενο μελέτης την καταγραφή των συμπεριφορών και των πρακτικών που οι νέοι αναπτύσσουν σε διαφορετικά πεδία της ζωής τους (π.χ. αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου, χρήση νέων τεχνολογιών, συμμετοχή σε οργανώσεις) (Newman and Newman, 1988· Winefield and Winefield, 1992), ενώ οι δεύτερες έχουν διεξαχθεί στο πεδίο της κοινωνικής ιατρικής με κεντρικό προσανατολισμό τη χρήση της ποιότητας ζωής ως δείκτη θεραπευτικής έκβασης για την εκτίμηση της λειτουργικότητας και της απόδοσης (ή μη) ρόλων σε συγκεκριμένους τομείς ή πεδία δράσης (Edwards και συν., 2002· Patrick και συν., 2002).

Στη γνώση της συγγραφέως δεν υπάρχει μια ελληνική μελέτη που να εξετάζει με τρόπο εμπειριστατωμένο και πολυδιάστατα την ποιότητα ζωής των νέων. Οι ελληνικές μελέτες που έχουν διεξαχθεί με ομάδα μελέτης τους νέους, έχουν επικεντρωθεί στην καταγραφή του τρόπου οργάνωσης του άμεσου βιωματικού τους κόσμου (ΕΚΚΕ, 1999· ΕΚΠΨΤ, 2003), τη διερεύνηση των επιδημιολογικών προτύπων σχετικά με τη χρήση παράνομων ουσιών (ΕΚΤΕΠΝ, 2001· Kokkevi και συν., 2000) και των υποκειμενικών τους αντιλήψεων για την ψυχο-κοινωνική τους υγεία (Τερζίδου και συν., 2000). Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου άρθρου παρουσιάζονται ευρήματα σχετικά με την ποιότητα ζωής των Ελλήνων νέων σε διαφορετικά πεδία, όπως στεγαστικές συνθήκες, οικονομικά, εκπαίδευση και σταδιοδρομία, υγεία, ψυχική υγεία, σχέσεις και διάθεση του ελεύθερου χρόνου. Η επισκόπηση αυτών των ευρημάτων βασίστηκε σε επίσημες εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, σε στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, Ερευνητικών Κέντρων (ΕΠΙΨΥ, ΕΚΤΕΠΝ) και στις συγχρονικές ελληνικές μελέτες (ΕΚΚΕ, 1999· ΕΚΠΨΤ, 2003), οι οποίες μολοντί έχουν εξετάσει ορισμένες από τις εκφάνσεις της ποιότητας ζωής των νέων, η συμβολή τους είναι ιδιαίτερα σημαντική.

Στεγαστικές συνθήκες: Οι Έλληνες νέοι και νέες εμφανίζουν σημαντική καθυστέρηση στη στεγαστική τους αυτονόμηση, καθώς συνεχίζουν, αρκετά μετά την ενηλικίωσή τους, να παραμένουν στην πατρική τους οικογενειακή εστία (Eurostat, 1997). Μολοντί, οι λόγοι γι' αυτήν την παρατεταμένη παραμονή στην οικογένεια είναι γνωστοί και αφορούν κατά κύριο λόγο στην επιμήκυνση της εκπαίδευσης, οικονομικές δυσκολίες και απουσία επιδοματικών ενισχύσεων (π.χ. επίδομα ενοικίου), πολύ λίγα γνωρίζουμε για το πώς οι νέοι βιώνουν την παρατεταμένη αυτή συγκατοίκηση με

τους γονείς καθώς και τις επιπτώσεις που προκύπτουν, κατά πόσο δηλαδή αναβάλλονται ή καθυστερούν άλλες μορφές αυτονόμησης (π.χ. δημιουργία προσωπικού νοικοκυριού και οικογένειας).

Οικονομικά: Οι νέοι συγκριτικά με τις άλλες ηλικιακές ομάδες αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα αντίξοες οικονομικές συνθήκες. Σε διαχρονικές αμερικανικές μελέτες έχει βρεθεί πως, σχεδόν οι μισοί είχαν δυσκολίες στην εξόφληση λογαριασμών κατά τη διάρκεια του χρόνου, το 40% είχε διανύσει τουλάχιστον μια περίοδο που δεν είχε χρήματα να αγοράσει τρόφιμα, ενώ το 25% δεν είχε χρήματα για ιατρική περίθαλψη (Mirowsky and Ross, 1999).

Στην Ελλάδα, όπως και σε άλλες χώρες της νοτιο-ευρωπαϊκής μεσογειακής ζώνης, βασική πηγή οικονομικής υποστήριξης για τους νέους αποτελεί η οικογένεια, καθώς ένα μικρό ποσοστό των νέων είναι οικονομικά ενεργό, ενώ η υποστήριξη από την πολιτεία είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Σύμφωνα με το European Household Panel Survey (1996), το 14% των Ελλήνων νέων έχει εισόδημα μικρότερο του 40% του μέσου εισοδήματος, ποσοστό που κατατάσσει την χώρα μας μαζί με την Ισπανία και την Ιταλία στην ομάδα των χωρών εκείνων με το μεγαλύτερο νεανικό πληθυσμό να ζει σε συνθήκες φτώχειας. Είναι προφανές πως η ελληνική οικογένεια υφίσταται οικονομική εξάντληση, δεδομένης της ανύπαρκτης κρατικής οικονομικής πολιτικής για τους νέους. Ο μέσος «εσωτερικός μετανάστης» φοιτητής κοστίζει στην οικογένειά του περίπου 5.500-7.000 ευρώ ετησίως ή διαφορετικά 560 με 600 ευρώ μηνιαίως, από τα οποία το μεγαλύτερο μέρος αφορά στη σίτιση και το ενοίκιο του σπιτιού, αφού μόνο ένα μικρό ποσοστό φοιτητών (8%) διαμένει σε εστίες (Κάτσικας, 2003).

Εκπαίδευση και Απασχόληση: Η ολοκλήρωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και η εξασφάλιση εφοδίων για την εύρεση εργασίας αποτελεί ύψιστη προτεραιότητα στις βιογραφίες των νέων, καθώς αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την αυτονόμηση και την ανεξαρτητοποίησή τους. Πράγματι, επίσημοι δείκτες δείχνουν πως οι νέοι με υψηλότερη μόρφωση και εξειδικευμένους τίτλους σπουδών έχουν περισσότερες πιθανότητες να βρουν εργασία σε σύγκριση με τους νέους που έχουν φτώχη εκπαίδευση και χαμηλά προσόντα (IARD, 2001). Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού 1988-2002 της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδας, οι Έλληνες νέοι εμφανίζουν ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά απορροφητικότητας στην αγορά εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, για το 2002, η συμμετοχή των νέων 15-29 ετών στο εργατικό

δυναμικό της χώρας ανέρχεται σε 23.6% του συνόλου (ΕΣΥΕ, 1988-2002). Το ποσοστό αυτό είναι μικρό, ενώ οι λόγοι για τη χαμηλή αυτή αντιπροσώπηση των νέων στην αγορά εργασίας σχετίζονται με: σπουδές, στρατιωτική θητεία, ιδιαίτερα μικρή συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας και άτυπες μορφές υποαπασχόλησης στη λεγόμενη «γκρίζα οικονομία». Η διαρκής μείωση του ενεργού πληθυσμού στις ηλικιακές ομάδες 15-30 ετών δείχνει την ιδιαίτερα προβληματική σύνδεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας με την αγορά εργασίας. Η επέκταση του χρόνου της εκπαιδευτικής διαδικασίας, μολοντί εξασφαλίζει καλύτερη κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού, δυσχεραίνει σημαντικά τη μετάβαση στην επαγγελματική ζωή. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς, πως οι στρατηγικές αναζήτησης εργασίας που υιοθετούν οι Έλληνες νέοι, δεν περιλαμβάνουν τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που προσφέρονται από τους επίσημους φορείς και τον ΟΑΕΔ, αλλά εξαρτώνται σημαντικά από τα οικογενειακά και διαπροσωπικά τους δίκτυα (ΕΚΠΨΤ, 2003).

Η ανεργία αποτελεί το σημαντικότερο πρόβλημα των νέων στη σύγχρονη Ελλάδα δεδομένων των υψηλών ποσοστών της. Σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1988-2002, το 1988 οι άνεργοι νέοι αποτελούσαν το 62% των 303.390 συνολικά ανέργων στην Ελλάδα, ενώ το 2002 αποτελούσαν το 50% στο σύνολο των 420.107. Τα ποσοστά ανεργίας εξακολουθούν να παραμένουν υψηλά τοποθετώντας τη χώρα μας στη 2η υψηλότερη θέση στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Για τους νέους 14-29 ετών, το ποσοστό ανεργίας είναι υπερδιπλάσιο του μέσου όρου, ενώ καταγράφονται σημαντικές διαφορές τόσο μεταξύ των ηλικιακών ομάδων όσο και μεταξύ των φύλων. Το ποσοστό ανεργίας των νέων γυναικών είναι σημαντικά υψηλότερο από το αντίστοιχο των νέων ανδρών, ενώ σε σχέση με τη γεωγραφική εικόνα της ανεργίας των νέων στην Ελλάδα, φαίνεται πως οι νησιωτικές περιφέρειες παρουσιάζουν τα χαμηλότερα ποσοστά σε αντίθεση με τις περιφέρειες που έχουν αναπτυγμένη μεταποίηση, όπως η Αττική και η Στερεά Ελλάδα όπου τα ποσοστά της ανεργίας των νέων είναι ιδιαίτερα υψηλά (ΕΣΥΕ, 2002).

Υγεία: Η δεύτερη αιτία θανάτου για τους Ευρωπαίους νεαρούς που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 15-24 ετών είναι η αυτοκτονία τη στιγμή που η πρώτη είναι τα τροχαία ατυχήματα. Τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα και ειδικότερα το AIDS εμφανίζουν σχετικά υψηλότερη επίπτωση στην ομάδα των νέων, αντιπροσωπεύοντας στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 20.4%

(Eurostat, 2001). Στην Ελλάδα, επίσης, η πρώτη αιτία θανάτου για τους νέους είναι τα τροχαία, αλλά σε αντίθεση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως την Αυστρία, την Ιρλανδία και τη Φινλανδία, η χώρα μας εμφανίζει ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά αυτοκτονιών (Zacharakis και συν., 1998).

Όσον αφορά τους δείκτες νοσηρότητας, στη χώρα μας δεν έχουν διεξαχθεί επιδημιολογικές μελέτες νοσηρότητας σε αντιπροσωπευτικά δείγματα του πληθυσμού. Τα επίσημα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας (ΕΣΥΕ, 1997) δείχνουν πως οι πρώτες αιτίες νοσηλείας των νέων –ιδιαίτερα των νεαρών ανδρών– είναι οι κακώσεις, τα κατάγματα, και οι δηλητηριάσεις. Όσον αφορά απειλητικές για την υγεία συμπεριφορές (χρήση καπνού, προβληματική χρήση αλκοόλ, χρήση παράνομων ουσιών, μη χρήση ζώνης ασφαλείας και κράνους, έλλειψη συστηματικής φυσικής άσκησης), τα σχετικά ευρήματα δείχνουν τα ακόλουθα:

Χρήση καπνού: Το 2000 πάνω από 40% των Ελλήνων νέων βρέθηκαν να καπνίζουν συστηματικά, ποσοστό παρόμοιο με τις άλλες μεσογειακές χώρες αλλά υψηλότερο των υπολοίπων ευρωπαϊκών χωρών. Σε γενικότερες γραμμές, στην Ευρώπη παρατηρήθηκε μια αύξηση της συνολικής επικράτησης χρήσης καπνού από 30% το 1990 σε 35% το 2000 στους νέους και από 28% το 1990 σε 33% το 2000 στις νέες. Η Ελλάδα είναι από τις χώρες εκείνες που παρουσιάζει σημαντική αύξηση: από 40% το 1990 σε 44% το 2000 για τους Έλληνες φοιτητές και από 37% το 1990 σε 42.5% το 2000 για τις Ελληνίδες φοιτήτριες (Steptoe και συν., 2002).

Χρήση παράνομων ουσιών: Σύμφωνα με την ετήσια έκθεση του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία (2001), τα πιο υψηλά ποσοστά χρήσης παράνομων ουσιών βρέθηκαν στην ομάδα των νέων ενηλίκων (18-35 ετών), ενώ η συστηματική χρήση («χρήση τον τελευταίο χρόνο», «χρήση τον τελευταίο μήνα») βρέθηκε να είναι συχνότερη στους νέους ηλικίας 18-24 ετών. Στις ομάδες των νέων 18-24 ετών και 25-35 ετών συγκεντρώνονται τα υψηλότερα ποσοστά χρήσης κάνναβης, ενώ στις συγκεκριμένες ηλικιακές ομάδες διαδεδομένη είναι και η κοκαΐνη με ποσοστό επικράτησης 2.5%. Σχετικά με την επικράτηση της χρήσης ουσιών στον εφηβικό πληθυσμό (12-17 έτη), ένα ποσοστό 3.4% είχαν στο παρελθόν ή εξακολουθούν να έχουν σχέση με παράνομες ουσίες. Η σύγκριση σχετικών στοιχείων με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης εί-

ναι αρκετά δύσκολη δεδομένης της έλλειψης σαφών κριτηρίων για την προβληματική χρήση των ναρκωτικών και ενός κοινού συστήματος καταγραφής και αξιολόγησης των θεραπευτικών παρεμβάσεων.

Κατανάλωση αλκοόλ: Δυστυχώς, η εγχώρια έρευνα για το αλκοόλ –επιδημιολογικά πρότυπα και επιπτώσεις– είναι εξαιρετικά ελλιπής και μόλις το 2001 ξεκίνησε από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία η συλλογή στοιχείων για τη χρήση αλκοόλ στην Ελλάδα. Η χώρα μας είναι 13η σε σύνολο 20 χωρών στην ευρωπαϊκή κατάταξη με ετήσια κατά κεφαλή κατανάλωση καθαρού αλκοόλ 8.9 λίτρα (World Drink Trends, 2000). Στην πρώτη μεγάλη κλίμακας συγχρονική επιδημιολογική μελέτη που διεξήχθη από τους Μαδιανό και συν. (Madianos et al., 1995) διερευνήθηκαν επιδημιολογικά πρότυπα κατανάλωσης αλκοόλ σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 4.297 ατόμων από αστικές, ημι-αστικές και αγροτικές περιοχές της Ελλάδας. Ένα σημαντικό ποσοστό του δείγματος (57%) αποτελείτο από εφήβους (12-17 έτη) και νέους (18-24 έτη). Τα ευρήματα της μελέτης έδειξαν πως η ομάδα των νέων σε σύγκριση με τις άλλες ηλικιακές ομάδες επιδεικνύει τις περισσότερο προβληματικές συμπεριφορές που σχετίζονται με το αλκοόλ (π.χ. να πίνει κανείς μόνος του, να πίνει κανείς το πρωί). Χαρακτηριστικά που βρέθηκαν να διαφοροποιούν τους «προβληματικούς» καταναλωτές αλκοόλ από τους μη, περιλαμβάνουν: εμφάνιση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, συστηματική χρήση καπνού, χρήση παράνομων ουσιών, προβληματικό οικογενειακό υπόβαθρο, διακοπή από το σχολείο, απόπειρα αυτοκτονίας και επίσκεψη σε ψυχίατρο.

Χρήση ζώνης ασφαλείας και κράνους: Σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ελλάδα εμφανίζει ένα από τα υψηλότερα ποσοστά τροχαίων μαζί με άλλες χώρες, όπως Ισπανία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο και Πορτογαλία (Research Committee of the Greek Parliament, 1996). Η διαπίστωση ότι οι νέοι αποτελούν μια ευάλωτη ομάδα στα τροχαία είναι αρκετά διαδεδομένη στη διεθνή βιβλιογραφία. Μια σειρά από έρευνες που έχουν διεξαχθεί από τους Chliaoutakis και συν. (1999, 2000, 2002) έχουν δείξει πως οι νεαροί Έλληνες οδηγούν χωρίς ασφάλεια, δεδομένου ότι δίνουν μικρή σημασία στη χρήση ζώνης ασφαλείας και κράνους.

Διατροφή και Φυσική άσκηση: Διεθνής συγχρονική έρευνα (International Health and Behaviour Survey) διεξήχθη με αντικείμενο τη διερεύνηση των τάσεων σε συμπεριφορές που σχετίζονται με

τη διατροφή και τη φυσική άσκηση σε φοιτητικούς πληθυσμούς από 23 χώρες τα έτη 1999 με 2001 (Steptoe και συν., 2002). Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι Έλληνες φοιτητές/τριες δεν ασκούνται συστηματικά, ενώ η καθημερινή κατανάλωση φρούτων είναι χαμηλή σε σύγκριση με τις άλλες μεσογειακές χώρες. Είναι ενδιαφέρον πως η έρευνα κατέγραψε αποδυνάμωση των πεποιθήσεων μεταξύ των νεαρών Ελλήνων και Ελληνίδων σε σχέση με τη σημασία υιοθέτησης συμπεριφορών προστατευτικών για την υγεία στη διάρκεια της τρέχουσας δεκαετίας, εύρημα που αφορά, ωστόσο, στην πλειοψηφία των υπό μελέτη χωρών.

Ψυχική υγεία: Οι νέοι, σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, εμφανίζουν δύο φορές υψηλότερη συχνότητα εκδήλωσης άγχους και τρεις φορές υψηλότερη συχνότητα εκδήλωσης αισθημάτων θυμού και σύγχυσης, ενώ διατρέχουν υψηλό κίνδυνο για εμφάνιση κατάθλιψης (Mirowsky and Ross, 1999). Στην Ελλάδα, τα επιδημιολογικά δεδομένα για την ψυχική υγεία των νέων είναι πολύ περιορισμένα. Από τις ελάχιστες μελέτες που έχουν διεξαχθεί είναι αυτή του Μαδιανού και συν. (1993) που διερεύνησαν τα επίπεδα της κατάθλιψης και της αυτοκτονικής συμπεριφοράς εφήβων (12-17) και νέων της ηλικιακής τάξης 18-24 ετών. Τα επίπεδα της κατάθλιψης βρέθηκαν να αυξάνονται με το πέρασμα της ηλικίας, δηλαδή από τη μετάβαση της εφηβείας στη νεότητα. Υψηλή επικράτηση της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας (33.6%) αλλά και της αυτοκαταστροφικής συμπεριφοράς εντοπίστηκε στην ομάδα των νέων 18-24 ετών. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνονται από τη διεθνή βιβλιογραφία όπου επιδημιολογικές μελέτες κατάθλιψης σε νεανικό πληθυσμό που έχουν εφαρμόσει πιο αυστηρά κλινικά διαγνωστικά κριτήρια αναφέρουν ποσοστά που κυμαίνονται από 2% έως 6% (Poznanski and Mokros, 1994). Στην ελληνική βιβλιογραφία, υπάρχει ένα μεγάλο κενό σε σχέση με τα επιδημιολογικά πρότυπα ψυχικής υγείας στους νέους, δημιουργώντας πιεστικά την ανάγκη για διεξαγωγή τέτοιων μελετών.

Υποκειμενικές αντιλήψεις για τη σωματική και την ψυχοκοινωνική υγεία: Στην πλειοψηφία τους οι νέοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης αξιολογούν την υγεία τους σε «καλό» έως «πολύ καλό» επίπεδο και μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό εκτίμησε φτωχή την κατάσταση της υγείας τους (European Community Household Panel, 1994). Στην ελληνική έρευνα που διεξήχθη με θέμα «Ψυχοκοινωνικοί Παράγοντες και Υγεία» σε μαθητικό πληθυσμό (Τερζίδου και συν., 2000) βρέθηκε πως ένα αρκετά υψηλό ποσοστό μαθητών (88%)

δήλωσε ότι αισθάνονται ικανοποιημένοι με τη ζωή τους και με την κατάσταση της υγείας τους (94%). Υπήρξε, όμως, και ένα ποσοστό μαθητών (23%) που ανέφεραν αισθήματα δυσαρέσκειας και αρνητικής διάθεσης. Για παράδειγμα, ένας στους τέσσερις περίπου μαθητές δήλωσε ότι συχνά αισθάνεται μοναξιά. Παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων, καθώς περισσότερα κορίτσια εξέφρασαν αισθήματα μοναξιάς και δυσαρέσκειας σε σύγκριση με τα αγόρια. Δεν υπάρχουν άλλες ελληνικές έρευνες που να εξασφαλίζουν πληροφορίες σχετικά με τις υποκειμενικές αντιλήψεις των νέων για τη σωματική και την ψυχοκοινωνική τους υγεία.

Διαπροσωπικές σχέσεις, δίκτυα υποστήριξης και πρότυπα γαμηλιότητας: Με υψηλή συνέπεια, τα εμπειρικά ευρήματα των σχετικών ελληνικών μελετών δείχνουν πως η ελληνική οικογένεια συνεχίζει να διατηρεί έναν εξαιρετικά καίριο ρόλο ως πεδίο κοινωνικοποίησης αλλά και ως υποστηρικτικός μηχανισμός αναπληρώνοντας σε σημαντικό βαθμό ελλείμματα θεσμών και κρατικής πολιτικής. Αλλά και τα δίκτυα των φίλων βρέθηκαν να αποτελούν πηγή υποστήριξης, τόσο συναισθηματικής όσο και πρακτικής, για τους Έλληνες νέους. Στην πιο πρόσφατη έρευνα για την κατάσταση της ελληνικής νεολαίας (ΕΚΠΨΤ, 2003) βρέθηκε πως η οικογένεια και η μόρφωση αποτελούν τις σημαντικότερες προτεραιότητες των νέων.

Όσον αφορά τα πρότυπα γαμηλιότητας, οι σχετικοί δείκτες δείχνουν πως παρά τη γενική τάση αύξησης της μέσης ηλικίας σύναψης πρώτου γάμου, υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσον αφορά τα πρότυπα γαμηλιότητας. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα και την Πορτογαλία οι γυναίκες παντρεύονται σε νεαρότερη ηλικία σε σύγκριση με τις άλλες χώρες: πάνω από 5% πριν την ηλικία των 20 χρόνων, πάνω από 30% στην ηλικιακή ομάδα 20-24 και 70% πριν τη συμπλήρωση του 29ου έτους. Τα αντίστοιχα ποσοστά είναι σαφώς χαμηλότερα σε χώρες όπως Δανία και Σουηδία (Eurostat, 2002). Σημαντικές, επίσης, διαφοροποιήσεις υπάρχουν και σε σχέση με τις συνθήκες των ενώσεων (εντός ή εκτός γάμου). Έτσι, η ελεύθερη συμβίωση είναι σημαντικά πιο συχνή στις χώρες του Βορρά σε αντίθεση με τις μεσογειακές χώρες (European Community Household Panel, 1994). Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, πως αυτές οι διαφοροποιήσεις στις πρακτικές δεν ανταποκρίνονται απαραίτητα στις απόψεις των νέων οι οποίοι ανεξαρτήτως της χώρας προέλευσης θεωρούν πως η ελεύθερη συμβίωση αποτελεί ιδιωτι-

κή επιλογή και «δεν είναι κάτι αρνητικό» (Eurobarometer Survey, 1993). Γενικά, οι Έλληνες νέοι, χωρίς να είναι επικριτικοί προς την ελεύθερη συμβίωση, έχουν θετικές στάσεις απέναντι στο γάμο αναζητώντας σε αυτόν αγάπη και συναισθηματική κάλυψη (Τεπέρογλου, 1999).

Διάθεση του ελεύθερου χρόνου: Η ελληνική νεολαία αξιοποιεί τον ελεύθερο χρόνο της με παρέες και φίλους σε χώρους ψυχαγωγίας διασκεδάζοντας με μουσική, ενώ πολύ μικρό ενδιαφέρον υπάρχει για δομημένες ενασχολήσεις (π.χ. αθλητισμός, χορός), διάβασμα, πλοήγηση στο διαδίκτυο, εθελοντισμό και συμμετοχή σε οργανώσεις και συλλόγους (ΕΚΚΕ, 1999· ΕΚΠΨΤ, 2003). Η αποστασιοποίηση της ελληνικής νεολαίας από τη δημόσια σφαίρα και τα κοινά είναι εντυπωσιακή. Η έρευνα, ωστόσο, για τον ελεύθερο χρόνο των νέων εκτός από περιορισμένη στο μέγεθος, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως παρωχημένη, καθώς βασίζεται σε πρότυπα διασκέδασης της δεκαετίας του '80, ενώ απουσιάζει από τη σχετική βιβλιογραφία η σύνδεση του στυλ της διασκέδασης με δομικά χαρακτηριστικά και περιβαλλοντικές συνθήκες.

Κατάρτιση θεωρητικού μοντέλου ποιότητας ζωής για τους νέους και μεθοδολογικές κατευθύνσεις

Η παραπάνω σύντομη ανασκόπηση του σχετικά περιορισμένου εμπειρικού σώματος για την ποιότητα ζωής των νέων οδηγεί σε ορισμένες χρήσιμες διαπιστώσεις σχετικά με την κατάσταση της σύγχρονης νεολαίας στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας συνάμα τη θεωρητική και μεθοδολογική ανεπάρκεια στον τρόπο μελέτης της. Στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες χώρες που ανήκουν στη νοτιοευρωπαϊκή μεσογειακή ζώνη (Ιταλία, Ισπανία), η μετα-εφηβεία είναι μια μακρόχρονη και οικογενειοκεντρική διαδικασία, καθώς οι νέοι συναντούν σημαντικές δυσκολίες στην κατάκτηση της επαγγελματικής, κοινωνικής και οικονομικής τους αυτονομίας. Η μεταεφηβεία είναι παρατεταμένη, ενώ οι σχεδόν συγχωνευτικές σχέσεις των νέων με την πατρική τους οικογένεια αναβάλλουν διαδικασίες ανεξαρτητοποίησής τους περιορίζοντας πρωτοβουλίες πειραματισμού και δραστηριοποίησης. Η οργάνωση του άμεσου βιοματικού κόσμου των νέων εξαντλείται στο πλαίσιο των συμβολικών ορίων της ελληνικής οικογένειας, η οποία αποτελεί το ισχυ-

ρότερο κοινωνικό κεφάλαιο για τους νέους εξασφαλίζοντας σε αυτούς προστασία, συμπαράσταση, συναισθηματική και πρακτική υποστήριξη, αντανακλώντας τόσο την καχεκτική θεσμική οργάνωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας όσο και την αδυναμία των νέων για συμμετοχή και ενεργό εμπλοκή στην κοινότητα και τους δημόσιους θεσμούς (Χτούρης, 2003). Έτσι, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς, πως το μοντέλο της εκτεταμένης οικογένειας της αγροτικής ελληνικής κοινωνίας αναπαράγεται ενδεχομένως με τροποποιήσεις στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία των αστικών κέντρων (Γεώργας, 1999), προωθώντας στοιχεία κοινωνικής αυτορρύθμισης, αναπληρώνοντας έτσι τη χαμηλή ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους (Αλεξίου, 2003). Μολονότι, οι νέοι διατηρούν στενούς δεσμούς με την πατρική τους οικογένεια, οι σχέσεις τους με τα δίκτυα της κοινότητας και τους θεσμούς της πολιτικής εκπροσώπησης είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Η αντίθεση αυτή οδηγεί σε έναν αναπαραγόμενο κύκλο κοινωνικής και πολιτισμικής εσωστρέφειας των νέων και αυτή με τη σειρά της οδηγεί σε μια μεγέθυνση αντικειμενικών κινδύνων που οι νέοι αντιμετωπίζουν κατά τη διάρκεια της κοινωνικής και επαγγελματικής τους ένταξης λόγω της έλλειψης εμπειριών σε πραγματικές συνθήκες της ζωής (Χτούρης, 1993). Η παρατεταμένη εξάρτηση των Ελλήνων νέων από την πατρική τους οικογένεια επιβαρύνει συχνά τα οικονομικά και ψυχολογικά αποθέματά της, ενώ η θέση των νέων ως ξεχωριστή κοινωνική και πολιτική οντότητα αποδυναμώνεται, καθώς η διαπραγματευτική αλληλεπίδρασή τους με επίσημους φορείς και θεσμούς πολιτικής εκπροσώπησης είναι χαμηλή. Τέλος, η ελληνική νεολαία βρέθηκε να είναι ευάλωτη στην υιοθέτηση απειλητικών για την υγεία της συμπεριφορών, εμφάνιση προβλημάτων ψυχικής υγείας, προβληματικής κατανάλωσης αλκοόλ και χρήσης παράνομων ουσιών, ιδιαίτερα κάνναβης.

Οι διαπιστώσεις αυτές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για μια πρώτη καταγραφή της κατάστασης της ελληνικής νεολαίας, αλλά το θεωρητικό και μεθοδολογικό έλλειμμα που χαρακτηρίζει την εγχώρια έρευνα σε θέματα νεότητας δεν επιτρέπει μια περισσότερο εμπειριστατωμένη και διεισδυτική προσέγγιση, αφήνοντας έτσι αρκετά περιθώρια για νεφελώδεις υποθέσεις και εννοιακές εκτιμήσεις. Η έρευνα για την ποιότητα ζωής των νέων στην Ελλάδα εξαντλείται σε περιγραφικά στοιχεία φτωχής ερμηνευτικής εμβέλειας, είναι αποσπασματική καθώς μελετά μεμονωμένες εκφάνσεις της, ενώ στις προσεγγίσεις της δεν ενσωματώνει τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των νέων για την ποιότητα της ζωής τους καθώς και τους

μηχανισμούς που τις διαμορφώνουν. Η συγχρονική φύση των ερευνητικών σχεδίων που έχουν εφαρμοστεί σε συνδυασμό με την έμφαση στην περιγραφή προτύπων συμπεριφοράς δεν ενθαρρύνουν τη μελέτη της διαδικασίας και της δυναμικής που αναπτύσσεται στις επιλογές και τις υποκειμενικές στρατηγικές που υιοθετούν σήμερα οι νέοι.

Το παρόν άρθρο αποπειράται τη διατύπωση ενός θεωρητικού μοντέλου ποιότητας ζωής για τους νέους που έχουν ολοκληρώσει την εφηβεία και βρίσκονται στη φάση της επαγγελματικής και κοινωνικής τους αυτονόμησης. Λαμβάνοντας υπόψη την εκτενή γνώση που έχει συσσωρευτεί για τη θεωρητική κατάρτιση της έννοιας της ποιότητας ζωής (Zissi, 1997) σε συνδυασμό με την αξιοποίηση του σχετικού εμπειρικού σώματος, έστω και περιορισμένου, διατυπώνεται ένα θεωρητικό μοντέλο το οποίο έχει βασιστεί σε κλασικές «οικολογικές» θεωρίες (ecological theories) της Κοινωνικής, Κοινωνικής και Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας. Στο πλαίσιο αυτών των θεωριών, το άτομο προσεγγίζεται μέσα από το περιβάλλον ή τα περιβάλλοντα που το πλαισιώνουν μετατοπίζοντας έτσι τις μονάδες ανάλυσης από το άτομο και τα προσωπικά του χαρακτηριστικά σε περιβάλλοντα, συστήματα, πλαίσια και συνθήκες τα οποία βρίσκονται σε αμοιβαία αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση (Barker, 1968, 1978· Bronfenbrenner, 1979). Σύμφωνα με τη θεωρία του Bronfenbrenner (1979), τα περιβάλλοντα αυτά αποτελούν συστήματα τα οποία ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα: μικρο-, μεσο-, έξω- και μακρο- (συστήματα). Πιο συγκεκριμένα, το σύστημα μικρο-επιπέδου αναφέρεται σε εκείνο το πλαίσιο, όπου το άτομο έχει άμεση εμπειρία ή/και αλληλεπίδραση με άλλα άτομα σε καθημερινή σχεδόν βάση (π.χ. σχολείο, οικογένεια, παρέα). Το σύστημα μεσο-επιπέδου αναφέρεται στις αλληλεπιδράσεις και τις συνδιαλλαγές των διαφορετικών μικρο-συστημάτων μεταξύ τους (π.χ. σχέση σχολείου-οικογένειας, νοσοκομείου-οικογένειας). Το έξω-επίπεδο περιλαμβάνει τις αλληλοσυνδέσεις μεταξύ των συστημάτων εκείνων που το άτομο έχει άμεση εμπειρία (μικρο- και μέσο-) και εκείνων που δεν έχει αλλά που επηρεάζουν σημαντικά το στενό βιωματικό του κόσμο (π.χ. αποφάσεις δημοτικού συμβουλίου). Τέλος, το σύστημα μακρο-επιπέδου αναφέρεται στη θεσμική οργάνωση, τα κοινωνικο-πολιτισμικά πρότυπα και τις ευρύτερες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες. Σύμφωνα με τον Bronfenbrenner, τα μικρότερα συστήματα ανήκουν στα μεγαλύτερα (nested structures), ενώ η οικολογία της ανθρώπινης ανάπτυξης βασίζεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ του ενεργού ατόμου και του

άμεσου περιβάλλοντος που το πλαισιώνει, τις σχέσεις μεταξύ των μικρο-συστημάτων που αναπτύσσονται αλλά και τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικο-οικονομικές συνθήκες του μακρο-συστήματος (π.χ. πώς το κλείσιμο μιας επιχείρησης, αποτέλεσμα των ευρύτερων οικονομικών συνθηκών που επικρατούν, επηρεάζει την εργασιακή κατάσταση του γονιού και πώς αυτή με τη σειρά της επηρεάζει την ανάπτυξη του παιδιού). Η σημασία αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων εντοπίζεται ακριβώς στην ανάδειξη της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ του ατόμου και του περιβάλλοντος αλλά και του τρόπου που τα διαφορετικά περιβάλλοντα/συστήματα δι-αντιδρούν και συν-διαλέγονται μεταξύ τους επηρεάζοντας τις συμπεριφορές που το άτομο θα αναπτύξει μέσα σε αυτά.

Οι «οικολογικές» αυτές θεωρίες αξιοποιούνται μέσα στο πλαίσιο των «διαμεσολαβητικών» (mediational models) θεωρητικών προσεγγίσεων ποιότητας ζωής (Barry and Zissi, 1997· Zissi et al., 1998· Zissi and Barry, 2004) σύμφωνα με τις οποίες γνωστικές διεργασίες και εσωτερικά ψυχολογικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν τον τρόπο που τα άτομα αρθρώνουν τις προσωπικές τους εκτιμήσεις για την ποιότητα της ζωής τους. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα εκτενή εμπειρικά ευρήματα από τη σχετική έρευνα δείχνουν πως οι αντικειμενικοί δείκτες ποιότητας ζωής έχουν μικρή έως μέτρια συσχέτιση με τους υποκειμενικούς δείκτες. Αυτή η έλλειψη σύνδεσης μεταξύ αντικειμενικών και υποκειμενικών δεικτών ποιότητας ζωής κινητοποίησε την αναζήτηση των μηχανισμών ή των κριτηρίων εκείνων που τα άτομα χρησιμοποιούν προκειμένου να διατυπώσουν τις υποκειμενικές τους κρίσεις. Το αίσημα ελέγχου, αυτοπροσδιορισμού και αυτονομίας έχουν βρεθεί να ερμηνεύουν σημαντικά ποσοστά της διακύμανσης της συνολικής εκτίμησης της ποιότητας ζωής σε αντίθεση με τους αντικειμενικούς δείκτες (Guttek et al., 1983· Abbey and Andrews, 1984). Αυτό σημαίνει πως ο τρόπος που αντιλαμβάνεται κανείς την εξωτερική πραγματικότητα, οι ερμηνείες και το περιεχόμενο που δίνει σε αυτήν (γνωστικές διεργασίες) συναρτήσει των εσωτερικών του ψυχολογικών χαρακτηριστικών (π.χ. πως κανείς αντεπεξέρχεται στις αντιξοότητες και τις δυσκολίες της ζωής) αποτελούν τους μηχανισμούς διαμόρφωσης της υποκειμενικής διάστασης της ποιότητας ζωής.

Αυτή η εμπειρικά τεκμηριωμένη γνώση σε συνδυασμό με την υιοθέτηση μιας οικολογικής προσέγγισης όπου οι διαδράσεις και οι συνδιαλλαγές μεταξύ των διαφορετικών οικολογικών επιπέδων επηρεάζουν τις συμπεριφορές του ατόμου, χρησιμοποιείται, ανα-

πτύσσεται και εμπλουτίζεται προκειμένου να συμπληρώσει τα θεωρητικά και μεθοδολογικά κενά της έρευνας σε θέματα νεότητας. Τα κενά αυτά αφορούν στην έλλειψη ενός εμπειριστατωμένου θεωρητικού μοντέλου ποιότητας ζωής που να αναγνωρίζει τις εξελικτικές ιδιαιτερότητες των νέων ενσωματώνοντας τις υποκειμενικές τους εκτιμήσεις και διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι τις αρθρώνουν. Η έλλειψη αυτή αποτυπώνεται και ως μεθοδολογική ανεπάρκεια, καθώς οι τρόποι μελέτης θεμάτων νεότητας απέτυχαν να αναδείξουν τη διαφοροποίηση στην ομάδα των νέων αλλά και τη σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ δομικών συνθηκών, προσωπικών επιλογών και υποκειμενικών στρατηγικών.

Οι αρχές και οι στόχοι που διατρέχουν το προτεινόμενο θεωρητικό μοντέλο αφορούν:

α) στην ανάπτυξη ενός μοντέλου «επικεντρωμένου στη νεότητα» (youth-centred), όπου οι ίδιοι οι νέοι μέσα από τεχνικές «ομάδων εστίασης» (focus groups) και «συνεντεύξεων σε βάθος» (in-depth interviews) θα καταρτίσουν το δικό τους αξιακό σύστημα και πλαίσιο αναφοράς βασισμένο στα προσωπικά τους βιώματα και εμπειρίες καθοδηγώντας έτσι οι ίδιοι την ερευνητική ατζέντα και απελευθερώνοντάς την από τη μεροληψία των ερευνητών,

β) στην ανάδειξη της προσωπικής αυτοαναφοράς και υποκειμενικής εμπειρίας, ώστε να αρθρωθεί ο τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται η πραγματικότητα (ευκαιρίες, δυνατότητες, περιορισμοί, αποκλεισμοί), ο τρόπος με τον οποίο αυτή κατανοείται και ερμηνεύεται διερευνώντας έτσι τους γνωστικούς μηχανισμούς που εμπλέκονται σε αυτή τη διαδικασία αλλά και το συναισθηματικό φορτίο που τους συνοδεύει. Η ερμηνεία, η υποκειμενική εμπειρία και το προσωπικό νόημα που προσδίδει κανείς σε αντικειμενικά δεδομένα και συνθήκες είναι κρίσιμης σημασίας για τη μελέτη των μηχανισμών διαμόρφωσης υποκειμενικών κρίσεων ποιότητας ζωής,

γ) στη διερεύνηση των αναπτυξιακών έργων (developmental tasks), όπως οι ίδιοι οι νέοι τα προσδιορίζουν σε συνάρτηση με τις διαφορετικές εξελικτικές φάσεις τις οποίες διανύουν, τη βαρύτητα και τη σημασία που προσδίδουν σε αυτά, καθώς και τις στρατηγικές που αναπτύσσουν για την πλήρωσή τους (π.χ. ολοκλήρωση σπουδών, εξασφάλιση προσόντων, αναζήτηση εργασίας, εύρεση και διατήρηση εργασίας, οικονομική ανεξαρτησία, στεγαστική αυτονομία, προσωπική ανάπτυξη),

δ) στη μελέτη της ετερογένειας και της διαφοροποίησης των νέων σε σχέση με το υπόβαθρό τους, τη γεωγραφική και ταξική

τους προέλευση, τις βιωματικές και βιογραφικές τους αναφορές, προκειμένου να αναδειχθούν οι δομικές συνθήκες, και το ρόλο που αυτές διαδραματίζουν στη διαμόρφωση τόσο της αντικειμενικής διάστασης της ποιότητας ζωής όσο και των υποκειμενικών της εκτιμήσεων. Μέσα από τη διαφοροποίηση μπορεί κανείς καλύτερα να κατανοήσει τη σημασία των δομικών παραγόντων (μακρο-επίπεδο) και την αλληλεπίδρασή τους με τα πιο άμεσα και βιωματικά πλαίσια αναφοράς των νέων – μικρής κλίμακας πεδία κοινωνικοποίησης (οικογένεια, εκπαιδευτικό περιβάλλον, ομάδες συνομηλίκων, θεσμικές και εξω-θεσμικές οργανώσεις),

ε) στη μετατόπιση της επικέντρωσης από την εκτίμηση της έκβασης ή του αποτελέσματος (επίτευξη ή μη επίτευξη του αναπτυξιακού έργου) στη μελέτη της διαδρομής που ο νέος επιλέγει για την επίτευξη του έργου αλλά και για τη συγκρότηση της ψυχολογικής και κοινωνικής του ταυτότητας, συνδέοντας τη διαδρομή αυτή (στρατηγικές αναζήτησης, επιλογές) με τα πεδία ή τα περιβάλλοντα στα οποία είναι ενταγμένος ή προσπαθεί να ενταχθεί. Τα πεδία αυτά, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ανήκουν σε διαφορετικά επίπεδα (μικρο-, μεσο-, και μακρο-) με άγνωστα, ωστόσο, τα μεγέθη των επιδράσεών τους στις συμπεριφορές και τις επιλογές των νέων αλλά και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ τους. Τα μικρο-επιπέδου πεδία, που αποτελούν τις πιο άμεσες βιωματικές αναφορές του νέου, αφορούν στις σχέσεις του με την οικογένεια, τους συγγενείς, τους φίλους, τους «σημαντικούς άλλους» και τις ομάδες αναφοράς (συναισθηματική ανταλλαγή, επικοινωνία, υποστήριξη), ενώ τα πεδία μεσο-επιπέδου αφορούν στην κοινότητα/-ες στις οποίες ανήκει ή/και από τις οποίες προέρχεται ο νέος (κοινότητες οι οποίες ορίζονται με όρους γεωγραφικούς/χωροταξικούς ή με όρους κοινών χαρακτηριστικών, βιωμάτων, παραδόσεων, συμβολισμών). Μολονότι υπάρχει ένα εκτενές σώμα εμπειρικής γνώσης για τις κοινωνικοποιητικές επιδράσεις του άμεσου περιβάλλοντος, πολύ λίγα γνωρίζουμε για τη σχέση του νέου με την κοινότητα, πώς, για παράδειγμα διαμορφώνει κανείς το αίσημα της κοινότητας και πώς αυτό στη συνέχεια μπορεί να προγνώσει το περιεχόμενο της συνδιαλλαγής με αυτήν. Παρόμοια άγνωστες είναι και οι συνδιαλλαγές, αλληλο-επιδράσεις με το ευρύτερο κοινωνικό πεδίο (μακρο-επίπεδο: θεσμική οργάνωση, πολιτικο-οικονομικές συνθήκες) το οποίο αντιπροσωπεύει ευκαιρίες, δυνατότητες, περιορισμούς αλλά, ενδεχομένως και αποκλεισμούς.

Το προτεινόμενο θεωρητικό μοντέλο, το οποίο παρουσιάζεται στο Γράφημα 1, διατυπώνει τις ακόλουθες υποθέσεις:

α) η διαμόρφωση των υποκειμενικών κρίσεων ποιότητας ζωής βασίζεται στην εκτίμηση της απόστασης μεταξύ των επιτευγμάτων σε συγκεκριμένα αναπτυξιακά έργα και του προσωπικού πλαισίου αναφοράς το οποίο περιλαμβάνει αξίες, ανάγκες, επιθυμίες, προσδοκίες και στόχους. Η σύγκριση της επίτευξης ή της μη επίτευξης ή της αναμενόμενης επίτευξης με αυτό το πλαίσιο αναφοράς αποτελεί κρίσιμη διεργασία για τη διαμόρφωση των υποκειμενικών κρίσεων ποιότητας ζωής,

β) η έκβαση της σύγκρισης, ωστόσο, δια-μεσολαβείται από τους εσωτερικούς πόρους που το άτομο διαθέτει –αυτοαποτελεσματικότητα, αυτοεκτίμηση, αίσθημα αυτοπροσδιορισμού, εσωτερική έδρα ελέγχου– που αυτοί με τη σειρά τους αναμένεται να επηρεάσουν την κατεύθυνση των αιτιακών αποδόσεων, οι οποίες έχουν βρεθεί σε διαφορετικά πλαίσια και με διαφορετικές ομάδες μελέτης να επηρεάζουν το είδος των επιλογών και των στρατηγικών που το άτομο υιοθετεί (Carver και συν., 1989),

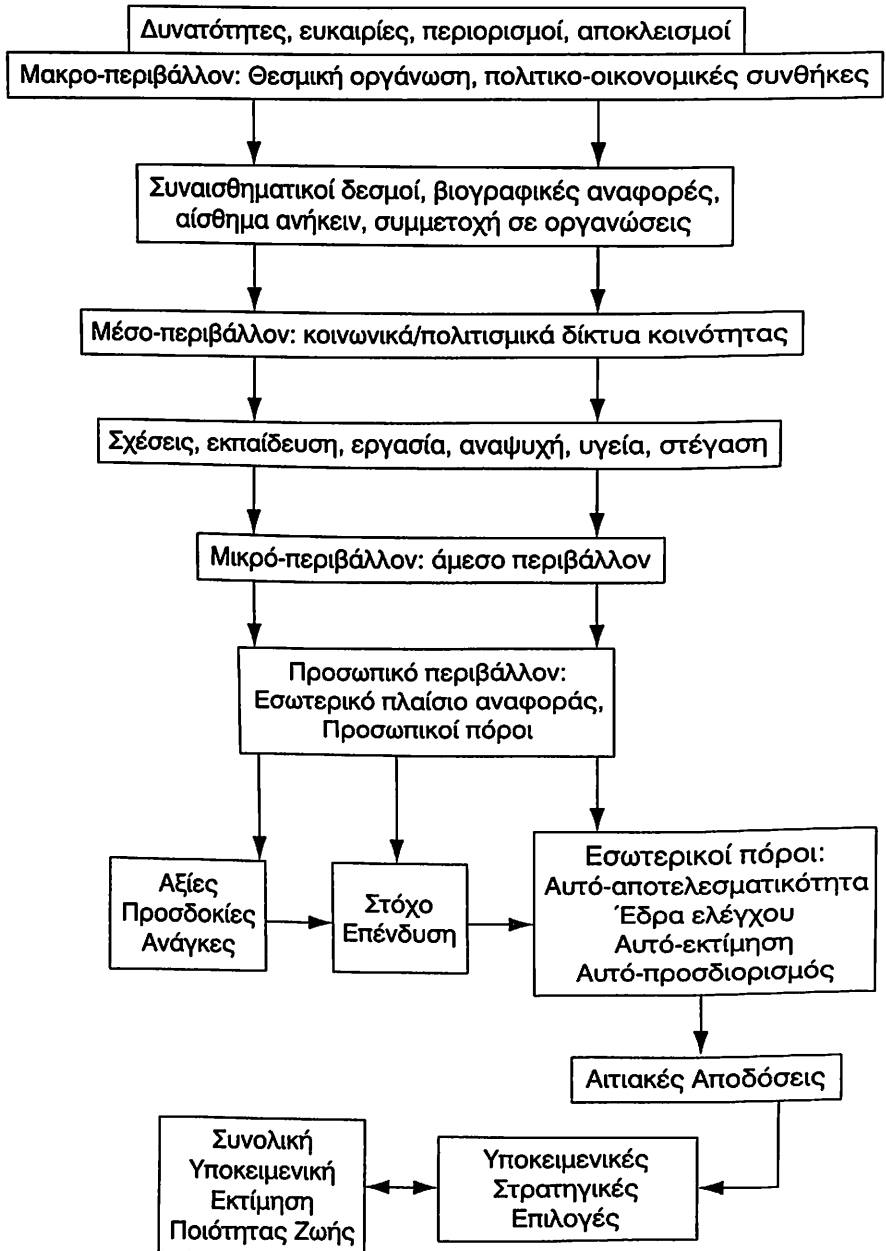
γ) οι σύνθετες αυτές αλληλεπιδράσεις μεταξύ προσωπικού πλαισίου αναφοράς, εσωτερικών πόρων, αιτιακών αποδόσεων, υποκειμενικών στρατηγικών και επιλογών εγγράφονται στο πεδίο των αμοιβαίων αλληλοδράσεων με χαρακτηριστικά του μικρο, μεσο, και μακρο επιπέδου.

Το προτεινόμενο αυτό μοντέλο υποδεικνύει μια νέα μεθοδολογική προσέγγιση που μετατοπίζει το ερευνητικό ενδιαφέρον από το *ποια είναι η ποιότητα ζωής των νέων στο πώς αυτή διαμορφώνεται*, αποβλέποντας στην αποκωδικοποίηση των παραγόντων εκείνων που επηρεάζουν τόσο την αντικειμενική της διάσταση όσο και την υποκειμενική. Αυτό που χρειάζεται να διερευνηθεί είναι τα κριτήρια που οι ίδιοι οι νέοι χρησιμοποιούν για την άρθρωση των υποκειμενικών τους εκτιμήσεων, τη διαφοροποίηση αυτών των κριτηρίων σε σχέση με το υπόβαθρό τους (π.χ. ταξική και γεωγραφική προέλευση) και ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (π.χ. δεύτερης γενιάς μετανάστες, νέοι με αναπηρίες), καθώς και η βαρύτητα που προσδίδουν σε αυτά ανάλογα με την αναπτυξιακή φάση που διανύουν. Η συμβολή της παρούσας θεωρητικής πρότασης εντοπίζεται στην αναγνώριση της σημασίας δομικών παραγόντων που δεν αφορούν μόνο το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο αλλά περιλαμβάνουν χαρακτηριστικά της κοινότητας τα οποία έχουν μελετηθεί λιγότερο στη σχετική βιβλιογραφία. Επιπλέον, για πρώτη φορά ένα μοντέλο ποιότητας ζωής αναγνωρίζει τη σημασία της διερεύνησης της σχέσης μεταξύ εσωτερικών ψυχολογικών πόρων, αιτιακών αποδόσεων και υποκειμενικών στρατηγικών στην

άρθρωση των υποκειμενικών εκτιμήσεων ποιότητας ζωής. «Συνεντεύξεις σε βάθος» και «ομάδες εστίασης» με νέους από διαφορετικά υπόβαθρα αποτελούν το πρώτο μεθοδολογικό βήμα για τη διερεύνηση του «προσωπικού πλαισίου αναφοράς», των κριτηρίων δηλαδή με τα οποία οι νέοι διατυπώνουν τις κρίσεις τους. Στη γνώση της συγγραφέως δεν υπάρχει ούτε μια ελληνική μελέτη που να έχει εξετάσει την ποιότητα ζωής των νέων στο πλαίσιο μιας εμπειριστατωμένης θεωρητικής εστίας και εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα την εμπλοκή των ίδιων των νέων στην κατάρτιση της ερευνητικής ατζέντας.

Η εμπειρική τεκμηρίωση του προτεινόμενου θεωρητικού μοντέλου αποτελεί μια υποσχόμενη μεθοδολογική κατεύθυνση που μπορεί να συμβάλει σε μια διεισδυτική και εμπειριστατωμένη κατανόηση της παρατεταμένης μετα-εφηβείας και του τρόπου που οι νέοι συγκροτούν την ταυτότητα και τις βιογραφίες τους. Η εξασφάλιση μιας τέτοιας γνώσης μπορεί να διαμορφώσει τεκμηριωμένες προτάσεις κοινωνικής πολιτικής που θα λαμβάνουν υπόψη τους την ετερογένεια και τη διαφοροποίηση μεταξύ των νέων, όπως και τη σημασία των δομικών παραγόντων που ελάχιστα έχουν μελετηθεί σε σχέση με τη διαμόρφωση της αντικειμενικής αλλά και υποκειμενικής διάστασης της ποιότητας ζωής.

Γράφημα 1
Μοντέλο ποιότητας ζωής για τους νέους

Βιβλιογραφία

- Abbey A., Andrews F.M., «Modeling the psychological determinants of life quality», *Social Indicators* 16, 1984, σελ. 1-34.
- Αλεξίου, Θ. «Όψεις κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Ιστορικο-θεωρητικά ζητήματα», *Βήμα των Κοινωνικών Σπουδών* 35, 2003, σελ. 81-114.
- Barker R., *Ecological Psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior*, Stanford University Press, California, 1968.
- Barker R., *Habitats, Environments and Human Behavior*, Jossey-Bass, San Francisco, 1978.
- Barry M.M., Zissi A., «Quality of life as an outcome measure in evaluating mental health services: A review of the empirical evidence», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 32, 1997, σελ. 38-47.
- Barry M.M., «Well-being and life satisfaction as components of quality of life in mental disorders», στο: Katschnig H., Freeman, H., Sartorius N. (eds), *Quality of Life in Mental Disorders*, Wiley and Sons, Chichester, England, 1997, σελ. 31-42.
- Bronfenbrenner U., *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*, Harvard University Press, Cambridge, 1979.
- Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K., «Assessing coping strategies: A theoretically based approach», *Journal of Personality and Social Psychology* 56, 1989, σελ. 267-283.
- Castells M., *The power of identity*, Blackwell, Oxford, 1997.
- Chliaoutakis J.E., Demakakos P. et al., «Aggressive behaviour while driving as predictor of self-reported car crashes», *Journal of Safety Research* 33, 2002, σελ. 431-443.
- Chliaoutakis J.E., Darviri C., Demakakos P., «The impact of young drivers» lifestyle on their road traffic accident risk in greater Athens area», *Accident Analysis and Prevention* 31, 1999, σελ. 771-780.
- Chliaoutakis J.E., Gnardellis Ch., Drakou I. et al., «Modelling the factors related to the seatbelt use by the young drivers of Athens», *Accident Analysis and Prevention* 32, 2000, σελ. 815-825.
- Edwards T.C., Huebner C.E., Connell F.A., Patrick D.L., «Adolescent quality of life, Part I: Conceptual and measurement model», *Journal of Adolescence* 25, 2002, σελ. 275-286.
- European Commission, «Youth in the European Union: From education to working life», *Eurostat*, 1997.
- European Commission, *Eurobarometer Survey*, 1993.
- European Commission, «Key data on Health», *Eurostat*, 2001.
- European Commission, «The Life of Women and Men in Europe», *Eurostat*, 2002.
- European Community, *Household Panel*, 1994.
- Eurostat, *European Household Panel Survey*, 1996.

- Furlong A., Cartmel F., *Young people and social change: Individualization risk in late modernity*, Open University Press, Buckingham, 1997.
- Gutek B.A., Allen H., Tyler T.R. et al., «The importance of internal referents as determinants of satisfaction», *Journal of Community Psychology* 11, 1983, σελ. 111-120.
- Hamburg D., «Preparing for life: The critical transition of adolescence», στο: R. Muuss (ed.), *Adolescent Behavior and Society: A Book of Readings*, McGraw-Hill, New York, 1990.
- Heaven P., *The Social Psychology of Adolescence*, Palgrave, London, 2001.
- IARD, *Study on the state of young people and youth policy in Europe*, 2001.
- Kokkevi A., Terzidou M., Politikou K. et al., «Substance use among high school students in Greece: outburst of illicit drug use in a society under change», *Drug and Alcohol Dependence* 58, 2000, σελ. 181-188.
- Madianos M.G., Gefou-Madianou D., Stefanis C., «Patterns of alcohol consumption and related problems in the general population of Greece», *Addiction* 90, 1995, σελ. 73-85.
- Madianos M.G., Gefou-Madianou D., Stefanis C., «Depressive symptoms and suicidal behavior among general population adolescents and young adults across Greece», *European Psychiatry* 8, 1993, σελ. 139-146.
- Meltzer H., Gatward R., *The mental health of children and adolescents in Great Britain*, The Stationery Office, London, 2000.
- Mirowsky J., Ross C.E., «Well-being across the life course», στο: A.V. Horwitz and T.L. Scheid (eds), *A Handbook for the Study of Mental Health: Social Contexts, Theories and Systems*, CUP, 1999.
- Moore S., Rosenthal D., Mitchell A., *Youth, AIDS and sexually transmitted diseases*, Routledge, London, 1996.
- Murray C., *The Emerging British Underclass*, Institute of Economic Affairs, London, 1990.
- Newman B., Newman P., «Differences between childhood and adulthood: The identity watershed», *Adolescence* 23, 1988, σελ. 551-557.
- Patrick D.L., Edwards T.C., Topolski T.D., «Adolescent quality of life, Part II: initial validation of a new instrument», *Journal of Adolescence* 25, 2002, σελ. 287-300.
- Poznanski E.O., Mokros H.B., «Phenomenology and epidemiology of mood disorders in children and adolescents», *Preventive Medicine* 35, 1994, σελ. 97-104.
- Research Committee of the Greek Parliament, *Conclusions of the research committee of the Greek parliament for the road traffic accidents*, Athens, Greece, 1996.
- Steptoe A., Wardle J. et al., «Trends in smoking, diet, physical exercise and attitudes toward health in European university students from 13 countries, 1990-2000», *Preventive Medicine* 35, 2002, σελ. 97-104.
- Winefield H., Winefield A., «Psychological development in adolescence and youth: Education, employment and vocational identity», στο:

- P. Heaven (ed.), *Life Span Development*, Harcourt Brace Jovanovich, Sydney, 1992.
- Winefield A.H., «Introduction to the psychological effects of youth unemployment: International perspectives», *Journal of Adolescence* 20, 1997, σελ. 237-241.
- World Drink Trends*, 2000.
- Zacharakis C.A., Madianos M.G, Papadimitriou G.N, Stefanis C.N., «Suicide in Greece 1980-1985: Patterns and social factors», *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 33, 1998, σελ. 471-476.
- Zissi A., Barry M.M., «Well-Being and Life Satisfaction as Components of Quality of Life in Mental Disorders», στο: H. Katschnig., H. Freeman., N. Sartorius (eds.), *Quality of life in mental disorders*, 2nd edition, John Wiley and Sons, Chichester, 2004.
- Zissi A., Barry M., Cochrane R., «A mediational model of quality of life for individuals with severe mental health problems», *Psychological Medicine* 28, 1998, σελ. 1221-1230.
- Zissi A., «From Leros asylum to community-based hostels: Quality of life, levels of functioning and the care process among psychiatric residents in Greece», *Doctoral Thesis*, University of Birmingham, 1997.
- Γεώργας Δ., «Ψυχολογικές Διαστάσεις της Σύγχρονης Οικογένειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99, 1999, σελ. 21-47.
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Πληροφόρησης για τα Ναρκωτικά και την Τοξικομανία. Ετήσια Έκθεση του ΕΚΤΕΠΝ για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα 2001, 2002.
- ΕΚΚΕ, *Νέοι: Διάθεση χρόνου - Διαπροσωπικές σχέσεις*, Περιοχή Πρωτεύουσας, τόμ. Α', Αθήνα, 1999.
- Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, *Η νεολαία στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, 2003 (μη δημοσιεύσιμη έκθεση).
- ΕΣΥΕ, *Εξέλθοντες κατά κατηγορία νόσων, ομάδες ηλικιών και φύλο*, 1997.
- ΕΣΥΕ, *Παρατηρητήριο Απασχόλησης Ερευνητική-Πληροφορική Α.Ε.*, Επετηρίδα Αγοράς Εργασίας, 1988-2002.
- ΕΣΥΕ, *Έρευνα εργατικού δυναμικού*, 2002.
- Κάτσικας Χ., «Πανάκριβη η δωρεάν παιδεία για τους μετανάστες», *Τα Νέα*, 13-1-2003.
- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, «*WHOQOL: Study Protocol*» *Division of Mental Health*, WHO, Geneva, 1993
- Τεπέρογλου Α., «Οικογένεια, γάμος, θεσμοί: Απόψεις και αντιλήψεις των έγγαμων νέων. Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας Νομού Θεσσαλονίκης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 98-99, 1999, σελ. 221-256.
- Τερζίδου και συν., *Υγεία, Σχολείο, Οικογένεια: Παγκόσμια έρευνα για την υγεία στο μαθητικό πληθυσμό*, ΕΠΙΨΥ, Αθήνα, 2000.
- Χτούρης Σ., *Θεσμοί και Ρυθμίσεις της Κοινωνικής Πολιτικής*, εκδ. Πράξις, Αθήνα, 1993.

Οι εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ προτείνουν

ΣΕΡΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

★ ΖΙΑΟΥΔΙΝ ΣΑΡΔΑΡ
MERRYL WYN DAVIES

★ **ΓΙΑΤΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ**
★ **ΜΙΣΕΙ ΤΗΝ**
★ **ΑΜΕΡΙΚΗ;**

Προλογος-Επιμέλεια: Βασίλης Φίλιπς

★

★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

IRAN () • IRAK (2003) • ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝ (2001) • ΣΚΟΠΙΑ (2000) •
YEMENH (2000) • ΓΙΟΥΓΟΣΛΑΒΙΑ (1999) • ΣΟΥΔΑΝ (1998) • ΑΙΘΗ
(1994-6) • ΣΟΜΑΛΙΑ (1992-4) • ΓΙΟΥΓΟΣΛΑΒΙΑ (1992-4) • IRAK
(1990-1) • ΠΑΝΑΜΑΣ (1989-90) • ΦΙΛΙΠΠΙΝΕΣ (1989) • ΛΙΒΗ (1989)
• IRAN (1987-8) • ΒΟΛΩΒΙΑ (1986) • ΓΡΕΝΑΔΑ (1983-4) • ΟΝΔΟΥ-
ΡΑ (1983-8) • ΛΙΒΑΝΟΣ (1982-4) • ΝΙΚΑΡΑΓΟΥΑ (1981-90) • ΕΛ-
ΣΑΛΒΑΔΟΡ (1981-92) • ΛΙΒΗ (1981) • IRAN (1980) • ΑΓΚΟΛΑ
(1976-92) • ΚΑΜΠΟΤΖΗ (1975) • ΧΩΝ (1975) •
ΛΑΟΣ (1971-3) • ΓΟΥΑΤΕΜΑΛΑ (1966-7) • ΠΗ-
ΔΟΝΗΣΙΑ (1965) • ΠΑΝΑΜΑΣ (1962) • ΚΟΥΒΑ
(1961) • ΒΙΕΤΝΑΜ (1960-75) • •••

ΣΕΡΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

MATHIAS BRÖCKERS

ΣΥΝΟΜΟΣΙΕΣ,
ΣΕΝΑΡΙΑ ΚΑΙ ΜΥΣΤΙΚΑ
11ης ΤΗΣ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

Προλογος-Επιμέλεια: Βασίλης Φίλιπς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΕΡΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

★ BOB WOODWARD

★ **Ο ΜΠΟΥΣ**
★ **ΠΙΔΕΙ ΣΤΟΝ**
★ **ΠΟΛΕΜΟ**

Προλογος-Επιμέλεια: Βασίλης Φίλιπς

★

★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΣΕΡΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

★ PETER SCHWEIZER

★ **Η ΝΙΚΗ...**

★ Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ
★ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ
★ ΠΟΥ ΠΡΟΚΑΛΕΣΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ
★ ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Προλογος-Επιμέλεια: Βασίλης Φίλιπς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Η ανάπτυξη της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία: Επισκόπηση της σύγχρονης έρευνας και θεωρίας

Πλουσία Μισαηλίδη*

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται σύντομη επισκόπηση ερευνών, οι οποίες έχουν μελετήσει βασικές εκδηλώσεις της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία. Γίνεται επίσης σύντομη αναφορά σε έρευνες, οι οποίες έχουν δείξει ότι η ικανότητα αυτή δεν αναπτύσσεται φυσιολογικά στα παιδιά με αυτισμό, με αποτέλεσμα ελλείμματα στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην ικανότητα επικοινωνίας. Τέλος, παρουσιάζονται δύο από τα επικρατέστερα θεωρητικά υποδείγματα, τα οποία επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη φύση και την ανάπτυξη της θεωρίας του νου.

Εισαγωγή

Θεωρία του νου ονομάζεται η ικανότητα που διαθέτει το άτομο να αποδίδει νοητικές καταστάσεις –πεποιθήσεις, προθέσεις, επιθυμίες, γνώση κ.ά.– στον ίδιο του τον εαυτό και στους άλλους, και να εξηγεί ή να προβλέπει τις επιπτώσεις αυτών των καταστάσεων στη συμπεριφορά (Premack and Woodruff, 1978). Τις δύο τελευταίες δεκαετίες, πολλοί αναπτυξιακοί ψυχολόγοι διερευνούν τις βάσεις της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία. Από τα ευρήματα αυτής της ερευνητικής προσπάθειας έχει προκύψει ότι η θεωρία του νου αρχίζει να αναπτύσσεται στην προσχολική πε-

* Η Πλουσία Μισαηλίδη είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Π.Τ.Δ.Ε. στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

ρίοδο. Η θεμελιακή αλλαγή που παρατηρείται σε αυτή την ηλικία είναι η μετάβαση από μια «εξωτερική», σύμφωνη με την υπάρχουσα κατάσταση του κόσμου, σε μια «εσωτερική», σύμφωνη με τις νοητικές καταστάσεις του δρώντος υποκειμένου, εξήγηση και πρόβλεψη της συμπεριφοράς.

Στις ενότητες που ακολουθούν παρουσιάζονται ευρήματα για την τυπική ανάπτυξη δύο βασικών πτυχών της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία, της ικανότητας απόδοσης πεποιθήσεων και της ικανότητας απόδοσης επιθυμιών στους άλλους. Από τα ευρήματα αυτών των ερευνών προκύπτει ότι οι παραπάνω ικανότητες εκδηλώνονται για πρώτη φορά στην προσχολική ηλικία, με διαφορά ενός έτους περίπου μεταξύ τους. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά σε έρευνες, οι οποίες έχουν δείξει ότι η θεωρία του νου δεν αναπτύσσεται φυσιολογικά στα παιδιά με αυτισμό, με αποτέλεσμα ελλείμματα στις κοινωνικές τους σχέσεις και στην ικανότητα επικοινωνίας. Τέλος, εξετάζονται δύο θεωρητικές προσεγγίσεις, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη φύση της θεωρίας του νου και το πώς αυτή αναπτύσσεται.

Η θεωρία του νου στα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά

Μεγάλο μέρος της έρευνας για την ανάπτυξη της θεωρίας του νου στην παιδική ηλικία επικεντρώθηκε στην ικανότητα των παιδιών να αποδίδουν πεποιθήσεις και επιθυμίες στους άλλους. Ο λόγος είναι ότι οι δύο αυτές νοητικές καταστάσεις βρίσκονται στον πυρήνα της θεωρίας του νου (Bartsch and Wellman, 1995· D' Andrade, 1987· Fodor, 1987· Wellman, 1990, 1991).

Πεποιθήσεις

Οι πεποιθήσεις αντανακλούν τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο το άτομο αναπαριστά στο νου του αντικείμενα και καταστάσεις της εξωτερικής πραγματικότητας. Άλλοτε τα περιεχόμενα των πεποιθήσεων αναπαριστούν αληθώς την εξωτερική πραγματικότητα και άλλοτε όχι. Στην πρώτη περίπτωση μιλάμε για αληθείς και στη δεύτερη για ψευδείς πεποιθήσεις. Αποψη πολλών φιλοσόφων (Bennett, 1978· Dennett, 1978· Harman, 1978) είναι ότι, για να διαπιστώσουμε αν κάποιος κατανοεί τις πεποιθήσεις των άλλων

θα πρέπει να διερευνήσουμε την ικανότητά του να τους αποδίδει ψευδείς πεποιθήσεις. Γιατί, αν τον ρωτήσουμε για την αληθή πεποίθηση ενός άλλου ατόμου, αυτός/ή ενδεχομένως να δώσει τη σωστή απάντηση με βάση τη δική του γνώση για το τι ισχύει στην πραγματικότητα. Αντίθετα, στην περίπτωση της ψευδούς πεποίθησης, εξετάζουμε αν το άτομο κατανοεί μια νοητική κατάσταση (πεποίθηση), η οποία διαφέρει και από τη δική του και από την εξωτερική πραγματικότητα.

Η πρώτη έρευνα για την ικανότητα των παιδιών να αποδίδουν ψευδείς πεποιθήσεις στους άλλους πραγματοποιήθηκε το 1983 από δύο αυστριακούς ψυχολόγους, τους Heinz Wimmer και Josef Perner. Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκε το, κλασικό πλέον, πειραματικό έργο της *απροσδόκητης μετακίνησης*. Πρόκειται ουσιαστικά για μια μικρή θεατρική παράσταση, την οποία ενσαρκώνουν, δύο κούκλες, ο Maxi και η μητέρα του. Πιο συγκεκριμένα, ο Maxi τοποθετεί μια σοκολάτα σε ένα πράσινο ντουλάπι στην κουζίνα του σπιτιού του και αποχωρεί. Ενώ απουσιάζει, η μητέρα του μετακινεί τη σοκολάτα από το πράσινο σε ένα άλλο μπλε χρώματος ντουλάπι. Η ερώτηση που υποβάλλεται στη συνέχεια είναι: «πού θα ψάξει ο Maxi για τη σοκολάτα, όταν επιστρέψει;»

Στην έρευνα των Wimmer και Perner (1983), πήραν μέρος παιδιά ηλικίας 3 έως 6 ετών. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι τα περισσότερα τρίχρονα παιδιά απέτυχαν να δώσουν σωστές απαντήσεις. Πιο συγκεκριμένα, απαντούσαν ότι ο Maxi θα ψάξει για τη σοκολάτα εκεί όπου τα ίδια γνώριζαν ότι αυτή βρίσκεται (μπλε ντουλάπι). Από την ηλικία των 4 ετών, αντίθετα, τα παιδιά άρχισαν να απαντούν σωστά. Με άλλα λόγια, έλεγαν ότι, αφού ο ήρωας δεν ήταν παρών κατά τη μετακίνηση της σοκολάτας, θα διατηρεί μια ψευδή πεποίθηση σχετικά με τη θέση της (θα εξακολουθεί δηλαδή να πιστεύει ότι αυτή βρίσκεται στο πράσινο ντουλάπι). Οι Wimmer και Perner (1983) κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ικανότητα απόδοσης ψευδών πεποιθήσεων αρχίζει να αναπτύσσεται στην ηλικία των 4 ετών περίπου.

Τα ευρήματα των Wimmer και Perner (1983) επιβεβαιώθηκαν από πολλές μεταγενέστερες έρευνες (για επισκόπηση βλ. Wellman, Cross and Watson, 2001), οι οποίες εκτός από το κλασικό πειραματικό έργο της *απροσδόκητης μετακίνησης*, χρησιμοποίησαν και άλλα έργα. Σε πολλές από αυτές χρησιμοποιήθηκε το έργο του *κουτιού με το απροσδόκητο περιεχόμενο* (Perner, Leekam and Wimmer, 1987). Στο έργο αυτό ο ερευνητής δείχνει στο παιδί ένα κουτί από καραμέλες Smarties και το ρωτά τι περιέχει. Φυ-

σικά το παιδί απαντά «καραμέλες». Τότε το κουτί ανοίγει και αποκαλύπτεται το περιεχόμενό του, που δεν είναι καραμέλες αλλά ένα μολύβι. Ο ερευνητής κλείνει το κουτί πάλι και ζητά από το παιδί να προβλέψει τι θα πει ένα άλλο παιδί, που δεν ήταν παρόν στη διαδικασία, όταν το ρωτήσουν «τι υπάρχει μέσα στο κουτί;» Και σε αυτό το έργο τα τρίχρονα παιδιά δίνουν λάθος απαντήσεις (μολύβι), ενώ τα τετράχρονα, στην πλειοψηφία τους, αποκρίνονται σωστά (καραμέλες).

Βέβαια άλλοι ερευνητές θεωρούν ότι τα παραπάνω έργα (*απροσδόκητη μετακίνηση, κουτί με το απροσδόκητο περιεχόμενο*) υποτιμούν την πραγματική ικανότητα των τρίχρονων παιδιών. Μελετώντας κανείς τις απόψεις τους διαπιστώνει τρεις κυρίαρχες τάσεις. Η πρώτη εκπροσωπείται από εκείνους (Siegal and Beattie, 1991), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι τα τρίχρονα παιδιά δίνουν λάθος απαντήσεις, επειδή δυσκολεύονται με την κριτική ερώτηση στο τέλος του έργου. Εδώ η υπόθεση είναι ότι εξαιτίας περιορισμών στη γλωσσική ικανότητα, τα μικρά παιδιά παρερμηνεύουν την ερώτηση του ερευνητή, για παράδειγμα, «πού θα ψάξει ο Μαξί για τη σοκολάτα;» σαν να σημαίνει «πού τελικά θα ψάξει ο Μαξί για να βρει τη σοκολάτα» ή «πού πρέπει να ψάξει για να τη βρει». Η δεύτερη τάση των κριτικών επιστημόνων (Lewis and Mitchell, 1994· Mitchell, 1996· Mitchell and Lacohee, 1991) υποστηρίζει ότι ο λόγος που τα τρίχρονα παιδιά αποτυγχάνουν στα συγκεκριμένα έργα, είναι η αδυναμία τους να αποσπασουν την προσοχή τους από την τρέχουσα πραγματικότητα. Για παράδειγμα, στο έργο της απροσδόκητης μετακίνησης τα μικρά παιδιά επικεντρώνουν την προσοχή τους στην παρούσα θέση του αντικειμένου (μπλε ντουλάπι), και αυτό τα εμποδίζει να σκεφτούν τι ο ήρωας πιστεύει. Η τρίτη τάση (Carlson and Moses, 2001), τέλος, θεωρεί τις φτωχές επιδόσεις των τρίχρονων παιδιών αποτέλεσμα της αδυναμίας τους να ελέγξουν μια κυρίαρχη παρόρμηση, να καταστείλουν δηλαδή την τάση τους για αναφορά στην πραγματική κατάσταση του εξωτερικού κόσμου. Τυπικά, στο έργο της απροσδόκητης μετακίνησης, κάποιος έχει την τάση να δείξει στη θέση όπου η σοκολάτα βρίσκεται πραγματικά, όμως η σωστή απάντηση απαιτεί να δείξει στην άδεια θέση (πράσινο ντουλάπι). Τυπικά, επίσης, κάποιος έχει την τάση να πει αυτό που είναι αληθια (μολύβι), για να δώσει όμως τη σωστή απάντηση στο έργο του *κουτιού με το απροσδόκητο περιεχόμενο* (Perner, Leekam and Wimmer, 1987) πρέπει να πει κάτι που δεν ισχύει (καραμέλες).

Οι απόψεις αυτές έχουν ελεγχθεί σε πλήθος πειραματικών ε-

ρευνών (Russell, Mauthner, Sharpe and Tidswell, 1991· Russell, Jarrold and Potel, 1994· Siegal and Beattie, 1991), οι οποίες έδειξαν ότι, με μεθοδολογικούς χειρισμούς, βελτιώνονται, κατά έξι μήνες περίπου, οι επιδόσεις των παιδιών. Γενικά, το συμπέρασμα στο οποίο οδηγείται κανείς από τα ευρήματα αυτών των ερευνών είναι ότι, όταν η κριτική ερώτηση στα κλασικά έργα ψευδούς πεποίθησης προσδιορίζεται χρονικά ή όταν δίνεται έμφαση σε ορισμένες πτυχές του έργου (π.χ. στην πεποίθηση του ήρωα), ακόμα και τα παιδιά ηλικίας 3½ ετών ανταποκρίνονται με επιτυχία.

Ωστόσο, η αντιπαράθεση, για το πότε αρχίζουν τα παιδιά να αποδίδουν ψευδείς πεποιθήσεις στους άλλους, εξακολουθεί ακόμα και σήμερα. Η Gopnik (1996), για παράδειγμα, ισχυρίζεται ότι «αυτό που τα νέα “βελτιωμένα” πειραματικά έργα τελικά δείχνουν είναι μια εύθραυστη και υπό προϋποθέσεις κατανόηση της ψευδούς πεποίθησης» (σελ. 495). Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Wellman, Cross και Watson (2001), για τους οποίους με τις παραπάνω μεθοδολογικές αλλαγές, βελτιώνονται όχι μόνον οι επιδόσεις των τρίχρονων αλλά και των μεγαλύτερης ηλικίας παιδιών. Αυτό σημαίνει ότι η βελτίωση που διαπιστώθηκε, στις νεότερες έρευνες, δεν αποτελεί μαρτυρία πραγματικής ικανότητας των παιδιών ηλικίας 3½ ετών να αποδίδουν ψευδείς πεποιθήσεις, αλλά είναι αποτέλεσμα των μεθοδολογικών χειρισμών που κατά περίπτωση επιχειρούνται.

Επιθυμίες

Η επιθυμία διαφέρει από την πεποίθηση. Μία διαφορά (Harris, Johnson, Hutton, Andrews and Cooke, 1989) είναι ότι «...η επιθυμία δίνει στόχο στη συμπεριφορά, σε αντιδιαστολή με την πεποίθηση, η οποία διαμορφώνει το χάρτη με βάση τον οποίο η πρόσδος προς τον επιθυμητό στόχο μπορεί να αξιολογηθεί» (σελ. 382). Άλλη διαφορά των δύο αυτών νοητικών καταστάσεων είναι η *κατεύθυνση ικανοποίησής τους* (Searle, 1983). Συγκεκριμένα, εάν έχω μια επιθυμία (π.χ. η εξώπορτα να είναι ανοιχτή), η οποία δε συμπίπτει με την εξωτερική πραγματικότητα (π.χ. η εξώπορτα είναι κλειστή), συνήθως προσπαθώ να αλλάξω τον κόσμο, να τον προσαρμόσω δηλαδή στην επιθυμία μου (π.χ. την ανοίγω). Η κατεύθυνση ικανοποίησης είναι «από το νου προς τον κόσμο». Αντίθετα, εάν έχω μια πεποίθηση (π.χ. ότι η εξώπορτα είναι ανοιχτή) που δε συμπίπτει με την πραγματικότητα (π.χ. η εξώπορτα είναι κλειστή), τότε αλλάζω την πεποίθησή μου, όχι τον κόσμο (π.χ. τώ-

ρα πιστεύω ότι η εξώπορτα είναι κλειστή). Η κατεύθυνση ικανοποίησης είναι «από τον κόσμο προς το νου».

Πότε αρχίζουν τα παιδιά να αποδίδουν επιθυμίες στους άλλους; Μεγάλος αριθμός ερευνών έχει δείξει ότι η ικανότητα απόδοσης επιθυμιών αποκτάται νωρίτερα από ό,τι η ικανότητα απόδοσης πεποιθήσεων. Για παράδειγμα, από την ηλικία των 2½ ετών, τα παιδιά αρχίζουν να μιλούν για τις επιθυμίες τους και εκείνες των άλλων, κατά τρόπο που δείχνει ότι τις κατανοούν ως καταστάσεις του νου (Bartsch and Wellman, 1989). Σε σχετική διαχρονική έρευνα, οι Bartsch και Wellman (1995) εξέτασαν δείγματα του προφορικού λόγου 10 παιδιών, ανάμεσα στις ηλικίες των 1½ και 5 ετών. Από τις 20.000 φράσεις που συγκέντρωσαν, οι 12.000 περίπου περιείχαν λέξεις που εξέφραζαν πεποιθήσεις (πιστεύω, νομίζω, σκέφτομαι κ.ά.) και επιθυμίες (θέλω, ελπίζω, εύχομαι κ.ά.). Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε επίσης ότι τα παιδιά χρησιμοποιούσαν από πολύ νωρίς, συγκεκριμένα από την ηλικία των 2½ ετών, λέξεις οι οποίες δήλωναν επιθυμίες. Επίσης σημαντικό ήταν το εύρημα ότι η χρήση των λέξεων που εξέφραζαν επιθυμίες προηγήθηκε κατά ένα χρόνο αυτών που εξέφραζαν πεποιθήσεις. Οι τελευταίες άρχισαν να χρησιμοποιούνται στην ηλικία των 3½ ετών.

Πειραματικές μελέτες έχουν επιβεβαιώσει τα παραπάνω νατουραλιστικά ευρήματα (για επισκόπηση βλ. Astington, 1993· Perner, 1991· Wellman, 1990, 1991· Wellman and Woolley, 1990). Πιο συγκεκριμένα, έχει βρεθεί ότι από την ηλικία των 2½ ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν την αιτιακή σχέση μεταξύ επιθυμίας, δράσης και συναισθηματικών αντιδράσεων. Απαντούν σωστά ότι ένας ήρωας θα σταματήσει να ψάχνει, εάν βρει το αντικείμενο που θέλει (π.χ. ένα κουτάβι), αλλά θα συνεχίσει την έρευνα αν βρει ένα άλλο εξίσου θελκτικό αντικείμενο (ένα λαγουδάκι) ή αν δε βρει τίποτε (Wellman, 1990· Wellman and Woolley, 1990). Κατανοούν, ακόμα, ότι οι άνθρωποι αισθάνονται χαρά, όταν μια επιθυμία τους εκπληρώνεται (π.χ. όταν πιάσει τη μπάλα που πέταξαν, το παιδί που ήθελε) και λύπη ή θυμό, όταν αυτή ματαιώνεται (π.χ. όταν την πιάσει ένα άλλο παιδί) (Hadwin and Perner, 1991· Stein and Levine, 1989· Wellman, 1990).

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι από την ηλικία των 2½ ή 3 ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν τις επιθυμίες και είναι σε θέση να προβλέπουν τις ενέργειες ή τις συναισθηματικές αντιδράσεις που προκαλεί η εκπλήρωση ή η ματαίωσή τους. Η έρευνα δείχνει, επίσης, ότι η ικανότητα απόδοσης επιθυμιών αποκτάται περίπου ένα χρόνο νωρίτερα από την ικανότητα απόδοσης πεποιθήσεων.

Η θεωρία του νου στα παιδιά με αυτισμό

Σχεδόν ταυτόχρονα με την έναρξη της έρευνας στα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά, πολλοί ερευνητές άρχισαν να μελετούν την ανάπτυξη της θεωρίας του νου στα παιδιά με αυτισμό. Η πρώτη έρευνα, που πραγματοποιήθηκε το 1985 από τους Baron-Cohen, Leslie και Frith, εξέτασε την ικανότητα των παιδιών με αυτισμό να αποδίδουν ψευδείς πεποιθήσεις στους άλλους. Στην έρευνα αυτή χρησιμοποιήθηκε παραλλαγή του πειραματικού έργου της *απροσδόκητης μετακίνησης* (Wimmer and Perner, 1983). Εκτός από μια ομάδα αυτιστικών παιδιών, στην έρευνα συμμετείχαν δύο ομάδες ελέγχου, μία ομάδα με τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά ηλικίας τεσσάρων ετών και μία ομάδα παιδιών με νοητική υστέρηση, τα οποία είχαν εξισωθεί ως προς τη νοητική και χρονολογική ηλικία με τα αυτιστικά. Διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό επιτυχίας των δύο ομάδων ελέγχου ήταν σημαντικά υψηλότερο από αυτό της αυτιστικής. Το συμπέρασμα στο οποίο οι ερευνητές αυτοί κατέληξαν ήταν ότι τα παιδιά με αυτισμό αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην απόδοση ψευδών πεποιθήσεων στους άλλους.

Οι δυσκολίες των αυτιστικών παιδιών με την ψευδή πεποίθηση έχουν επιβεβαιωθεί από πλήθος μεταγενέστερων ερευνών (Leekam and Perner, 1991· Reed and Peterson, 1990· Sweetenham, 1996· Sweetenham, Baron-Cohen, Gómez and Walsh, 1996). Άλλες έρευνες έχουν επίσης δείξει ότι τα αυτιστικά παιδιά δυσκολεύονται στην απόδοση επιθυμιών στους άλλους. Για παράδειγμα, οι Phillips, Baron-Cohen και Rutter (1995) παρουσίασαν σε αυτιστικά, νοητικά καθυστερημένα και τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά ιστορίες που περιέγραφαν τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες των ηρώων τους. Μία από τις ιστορίες που χρησιμοποιήθηκαν είχε ως εξής: «Ο ήρωας John βλέπει από ένα ανοιχτό παράθυρο ένα ρολόι και αποφασίζει να το κλέψει. Ενώ επιχειρεί την κλοπή, αντιλαμβάνεται ότι τον πλησιάζει ένας αστυνομικός. Τότε, αλλάζει το σχέδιό του, γονατίζει και προσποιείται ότι δένει τα κορδόνια του παπουτσιού του.» Η ερώτηση στο τέλος της ιστορίας ήταν: «τι ήθελε ο ήρωας αρχικά να κάνει και τι τελικά έκανε;» Τα αποτελέσματα της Phillips και των συνεργατών της (1995) έδειξαν ότι το ποσοστό επιτυχίας των παιδιών με αυτισμό ήταν σημαντικά μικρότερο από το αντίστοιχο της ομάδας των παιδιών με νοητική υστέρηση και εκείνο της ομάδας των τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών. Αυτή η έρευνα, επομένως, μας δίνει μαρτυρίες ότι τα αυτιστικά παιδιά δεν έχουν την ικανότητα να αποδίδουν επιθυμίες στους άλλους.

Πίνακας 1

Επιπτώσεις της νοητικής τύφλωσης: Ενδεικτικά παραδείγματα από τις καθημερινές σχέσεις παιδιών και εφήβων με αυτισμό (στο Baron-Cohen and Howlin, 1993, σελ. 467-468)

<p>Έλλειψη ευαισθησίας για τα συναισθήματα των άλλων Οι γονείς του Frederick, ενός δωδεκάχρονου παιδιού με αυτισμό, ήταν πολύ ανήσυχοι αν αυτός θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο τοπικό του γυμνάσιο. Εμβρόντητοι πληροφορήθηκαν ότι την πρώτη κιόλας ημέρα, ο Frederick πλησίασε το γυμνασιάρχη και του είπε πως έχει πολλά σπυριά.</p>
<p>Δυσκολίες στη δημιουργία φιλικών σχέσεων Η Samantha, ένα δεκάχρονο κορίτσι με αυτισμό, που φοιτούσε σε σχολείο για τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά, είχε διδαχθεί από τους γονείς της να λέει σωστά το όνομα και τη διεύθυνσή της. Επειδή προφανώς πίστευε ότι αυτό ήταν το μόνο που χρειάζοταν προκειμένου να δημιουργεί φίλεις, πλησίαζε τις παρέες των παιδιών, έλεγε με σοβαρό ύφος το όνομα και τη διεύθυνσή της, και αν δεν της ζητούσαν να παίξει μαζί τους, χτυπούσε το πλησιέστερο.</p>
<p>Δυσκολίες στο να κατανοούν το ενδιαφέρον των ακροατών τους Ο Robert, ένα δωδεκάχρονο αγόρι, το οποίο φοιτούσε σε σχολείο για παιδιά με τυπική ανάπτυξη, διαρκώς εκνεύριζε τους συμμαθητές και τους δασκάλους του με τους «ανιαρούς» μονολόγους του για τον κυβισμό των αυτοκινήτων μάρκας Renault, για τις λεπτομέρειες κατασκευής της γέφυρας Severn ή για τον αλμπινισμό. Συζητούσε διεξοδικά για τα τρία αυτά θέματα με οποιονδήποτε και του ήταν δύσκολο να καταλάβει ότι τον ενθουσιασμό του γι' αυτά δεν τον συμμερίζονταν οι άλλοι.</p>
<p>Δυσκολίες στην κατανόηση συνομιλιακών υπονοημάτων Στο μάθημα των καλλιτεχνικών, ο David, ένας δεκατετράχρονος με αυτισμό, παρακινήθηκε από τη δασκάλα του να ζωγραφίσει το παιδί που καθόταν δίπλα του. Ερμηνεύοντας κυριολεκτικά τη φράση της δασκάλας, άρχισε να βάζει το άλλο παιδί.</p>
<p>Δυσκολίες στο να προβλέπουν τι σκέφτονται οι άλλοι για τις ενέργειές τους Ο Joseph, έφηβος με αυτισμό, συχνά διασκέδαζε τους αγνώστους με τις αναφορές του σε αυστηρά προσωπικές λεπτομέρειες, χωρίς να συνειδητοποιεί ότι είναι ανάρμοστο να μιλάει κάποιος, για παράδειγμα, για τις βιολογικές του λειτουργίες.</p>

Με βάση τα παραπάνω αλλά και πλήθος άλλων σχετικών ευρημάτων (για επισκόπηση βλ. Baron-Cohen, 2000), πολλοί ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα αυτιστικά παιδιά παρουσιάζουν *νοητική τύφλωση*, στερούνται δηλαδή της ικανότητας να κατανοούν τον εαυτό τους και τους άλλους ως φορείς πεπειθήσεων, επιθυμιών κ.ά. (Baron-Cohen, 1995). Αυτό έχει συνέπεια τεράστιες δυσκολίες στις κοινωνικές σχέσεις και στην ικανότητα επικοινωνίας αυτών των παιδιών. Στον Πίνακα 1 οι δραματικές επιπτώσεις της νοητικής τύφλωσης αναλύονται με βάση ενδεικτικά παραδείγματα μέσα από την καθημερινή ζωή παιδιών και εφήβων με αυτισμό.

Θεωρίες για την ανάπτυξη της θεωρίας του νου: «Θεωρία για τη θεωρία» και «θεωρία της νοητικής προσομοίωσης»

Στόχος πολλών ερευνητών που εργάζονται στο πεδίο της θεωρίας του νου σήμερα είναι να περιγράψουν τη φύση της θεωρίας του νου και να εξηγήσουν πώς τα παιδιά αναπτύσσουν την ικανότητα να τη χρησιμοποιούν για να προβλέπουν και να εξηγούν τη συμπεριφορά των άλλων (για επισκόπηση, βλ. Carruthers and Smith, 1996· Davies and Stone, 1995). Δύο κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις είναι: (1) η θεωρία για τη θεωρία και (2) η θεωρία της νοητικής προσομοίωσης.

(1) Σύμφωνα με τους εκπροσώπους της πρώτης (Forguson and Gopnik, 1988· Gopnik, 1993, 1996· Gopnik and Wellman, 1994· Wellman, 1990), η θεωρία του νου είναι ουσιαδώς θεωρητική στη φύση της, πρόκειται ουσιαστικά για ένα αιτιακό-εξηγητικό πλαίσιο, το οποίο έχει κοινά χαρακτηριστικά με τις επιστημονικές θεωρίες. Υποστηρίζουν ακόμα ότι η ανάπτυξη της θεωρίας του νου συντελείται προοδευτικά και μοιάζει με την ανάπτυξη των θεωρητικών υποδειγμάτων στην ιστορία της επιστήμης. Η τελευταία αυτή θέση αντανακλά τη γενικότερη τάση που παρατηρείται στην αναπτυξιακή ψυχολογία τα τελευταία χρόνια να χαρακτηρίζονται τα παιδιά «μικροί επιστήμονες», που στην πορεία της ανάπτυξής τους κατασκευάζουν και ανασκευάζουν απλοϊκές (δημώδεις) θεωρίες για επιμέρους τομείς γνώσεων (φυσική, αστρονομία, βιολογία, μαθηματικά κ.ά.) (Gopnik and Meltzoff, 1997· Vosniadou and Brewer, 1987).

Οι εκπρόσωποι της θεωρίας για τη θεωρία υποστηρίζουν ότι η θεωρία του νου αλλάζει ριζικά ανάμεσα στις ηλικίες των 2 και 4 ή 5 ετών. Πιο συγκεκριμένα, οι Gordon και Wellman (1994) περιγράφουν την ανάπτυξη της θεωρίας του νου στο παραπάνω χρονικό διάστημα ως το πέρασμα από τρεις διαδοχικές φάσεις ή θεωρίες, τις οποίες ονομάζουν: θεωρία της επιθυμίας, θεωρία της επιθυμίας-πεποίθησης και θεωρία της πεποίθησης-επιθυμίας. Από την ηλικία των 2 ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν τις επιθυμίες των άλλων (θεωρία της επιθυμίας). Στην ηλικία των 3 ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν και τις πεποιθήσεις. Ωστόσο, στην ηλικία αυτή εξακολουθούν να εξηγούν τις δικές τους ενέργειες και αυτές των άλλων ανθρώπων περισσότερο με βάση τις επιθυμίες και λιγότερο με βάση τις πεποιθήσεις (θεωρία της επιθυμίας-πεποίθησης). Τέλος, από την ηλικία των 4 ετών, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν ότι αυτό που οι άνθρωποι σκέπτονται –πιστεύουν και επιθυμούν–, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο θα ενεργήσουν. Δηλαδή, έχουν αναπτύξει μια θεωρία του νου, η οποία είναι όμοια με αυτήν των ενηλίκων, όπου οι επιθυμίες από κοινού με τις πεποιθήσεις κατευθύνουν και ελέγχουν τη συμπεριφορά (θεωρία της πεποίθησης-επιθυμίας).

(2) Οι υποστηρικτές της θεωρίας της νοητικής προσομοίωσης (Gordon, 1995· Harris, 1991, 1992), αμφισβητούν τις υποθέσεις της θεωρίας για τη θεωρία. Η βασική τους θέση είναι ότι το άτομο έχει άμεση πρόσβαση στα περιεχόμενα του νου του, πράγμα που του δίνει τη δυνατότητα να κατανοεί τις νοητικές καταστάσεις των άλλων. Αυτό επιτυγχάνεται με τη βοήθεια ενός μηχανισμού προσομοίωσης. Ο μηχανισμός αυτός εργάζεται με τον ακόλουθο τρόπο: (1) προσομοιώνει στο νου του ατόμου την κατάσταση στον κόσμο στην οποία βρίσκονται οι άλλοι, (2) του δίνει τη δυνατότητα να φαντάζεται τις νοητικές καταστάσεις –πεποιθήσεις, επιθυμίες–, οι οποίες δημιουργούνται σε αυτή την κατάσταση και στη συνέχεια (3) να τις προβάλλει στους άλλους. Όταν, λοιπόν, το άτομο πρέπει να εξηγήσει ή να προβλέψει τη συμπεριφορά των άλλων, δεν απαιτείται να έχει κάποια θεωρία. Αυτό που χρειάζεται είναι η ικανότητα να φαντάζεται τις νοητικές καταστάσεις που δημιουργούνται σε μια συγκεκριμένη κατάσταση και να τις προβάλλει στους άλλους.

Μολονότι, σύμφωνα με τους εκπροσώπους αυτής της θεωρίας, ο μηχανισμός προσομοίωσης είναι έμφυτος, η λειτουργία του βελτιώνεται με την εμπειρία (Harris, 1991). Η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από την ικανότητα του παιδιού να απομονώνει

προσωρινά τις δικές του νοητικές καταστάσεις από τη μια και την κατάσταση στον κόσμο από την άλλη, ώστε αυτές να μην επιδρούν στις φανταστικές νοητικές καταστάσεις. Αυτό εξηγεί την ασύγχρονη ανάπτυξη της ικανότητας απόδοσης επιθυμιών και πεποιθήσεων. Συγκεκριμένα, όταν το παιδί φαντάζεται την επιθυμία ενός άλλου ατόμου, πρέπει απλά να απομονώσει τη δική του νοητική κατάσταση. Όταν όμως φαντάζεται την ψευδή πεποίθηση ενός άλλου, τότε θα πρέπει να απομονώσει και τη δική του νοητική κατάσταση (γνώση) και την προσομοίωση της εξωτερικής πραγματικότητας. Με την εμπειρία, τα παιδιά βελτιώνουν την ικανότητά τους να προσομοιώνουν νοητικές καταστάσεις οι οποίες είναι αντίθετες και από τις δικές τους και από την πραγματικότητα.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις αντιπροσωπεύουν δύο ριζικά αντίθετες απόψεις για τη φύση της θεωρίας του νου. Λίγα, ωστόσο, έχουν γίνει μέχρι σήμερα με στόχο τη μελέτη της συγκριτικής τους αξίας. Μια εμπειρική σύγκριση των δύο αυτών θεωριών θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμη και θα συνέβαλε καθοριστικά στην καλύτερη κατανόηση της ανάπτυξης της θεωρίας των παιδιών για το νου.

Συμπεράσματα

Η θεωρία του νου αποτελεί αντικείμενο έντονου προβληματισμού και συστηματικής μελέτης των αναπτυξιακών ψυχολόγων τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Από την έρευνα αυτή έχουν προκύψει ευρήματα σύμφωνα με τα οποία, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, τα παιδιά είναι σε θέση να αποδίδουν στους άλλους νοητικές καταστάσεις και να προβλέπουν ή να εξηγούν, με βάση αυτές τις καταστάσεις, τη συμπεριφορά τους.

Η ερευνητική δραστηριότητα για την ανάπτυξη της θεωρίας του νου έχει όμως επεκταθεί και σε κλινικές ομάδες, όπως τα παιδιά με αυτισμό. Το γενικό συμπέρασμα αυτών των ερευνών είναι ότι τα αυτιστικά παιδιά στερούνται της ικανότητας να κατανοούν τους άλλους ως φορείς νοητικών καταστάσεων. Τα ελλείμματα σε αυτόν τον τομέα συνεπάγονται τις δυσκολίες στη δημιουργία διαπροσωπικών σχέσεων και στην ικανότητα επικοινωνίας που χαρακτηριστικά παρατηρούνται στα παιδιά με αυτισμό.

Η μελέτη και σύνθεση των παραπάνω ευρημάτων οδήγησε

στην ανάπτυξη δύο θεωρητικών προσεγγίσεων, οι οποίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν, πρώτον τη φύση της θεωρίας του νου και δεύτερον το πώς αυτή αναπτύσσεται. Για τους υποστηρικτές της πρώτης (θεωρία για τη θεωρία), η θεωρία του νου είναι θεωρητική στη φύση της και η ανάπτυξή της είναι μια πορεία αναθεωρήσεων προηγούμενων θεωριών. Οι εκπρόσωποι της δεύτερης προσέγγισης (θεωρία της νοητικής προσομοίωσης) υποστηρίζουν, αντίθετα, ότι η ανάπτυξη της θεωρίας του νου μπορεί να εξηγηθεί με πλαίσιο την ωρίμανση ενός γνωστικού μηχανισμού, ο οποίος έχει ως έργο του την προσομοίωση νοητικών καταστάσεων και την προβολή τους στους άλλους.

Γενικά, η έρευνα για την ανάπτυξη της θεωρίας του νου αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά επιτεύγματα στο πεδίο της αναπτυξιακής ψυχολογίας τα τελευταία είκοσι χρόνια. Αξίζει, τέλος, να υπογραμμισθεί ότι πρόσφατες ερευνητικές προσπάθειες, επιχειρούν να επεκτείνουν ηλικιακά τη μελέτη της θεωρίας του νου στη βρεφική ηλικία, σε μια προσπάθεια να εντοπίσουν πρόδρομους και πρώιμες εκδηλώσεις της στην ικανότητα των βρεφών να διακρίνουν μεταξύ ανθρώπων και αντικειμένων, στην ικανότητα μίμησης, στην ικανότητα από κοινού εστίασης της προσοχής και στην ικανότητα για συναισθηματική αναφορά (Butterworth, 1991· Meltzoff and Moore, 1994· Poulin-Dubois, Lepage and Ferland, 1996).

Βιβλιογραφία

- Astington J.W., *The child's discovery of the mind*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1993.
- Baron-Cohen S., «Theory of mind and autism: A fifteen year review», στο: S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusber and D.J. Cohen (eds), *Understanding other minds: Perspectives from developmental cognitive neuroscience*, 2nd edition, University Press, Oxford, New York, 2000, σελ. 3-20.
- Baron-Cohen S., *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1995.
- Baron-Cohen S. and Howlin P., «The theory of mind deficit in autism: Some questions for teaching and diagnosis», στο: S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg and D. J. Cohen (eds), *Understanding other minds: Perspectives from autism*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1993, σελ. 466-480.

- Baron-Cohen S., Leslie A. and Frith U., «Does the autistic child have a "theory of mind"?», *Cognition* 21, 1985, σελ. 37-46.
- Bartsch K. and Wellman H.M., «Young children's attribution of action to beliefs and desires», *Child Development* 60, 1989, σελ. 946-964.
- Bartsch K. and Wellman H.M., *Children talk about the mind*, University Press, Oxford, New York, 1995.
- Bennett J., «Some remarks about concepts», *Behavioral and Brain Sciences* 1, 1978, σελ. 557-560.
- Bryson S.E., Clark B.S. and Smith I.M., «First report of a Canadian epidemiological study of autistic syndromes», *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 29, 1988, σελ. 433-446.
- Butterworth G., «The ontogeny and phylogeny of joint visual attention», στο: A. Whiten (ed.), *Natural theories of mind: Evolution, development and simulation of everyday mindreading*, Basil Blackwell, Oxford, UK, 1991, σελ. 223-232.
- Carlson S.M. and Moses L.J., «Individual differences in inhibitory control and children's theory of mind», *Child Development* 72, 2001, σελ. 1032-1053.
- Carruthers P. and Smith P. (eds), *Theories of theories of mind*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.
- D' Andrade R., «A folk model of the mind», στο: D. Holland and N. Quinn (eds), *Cultural models in language and thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, σελ. 112-148.
- Davies M. and Stone T. (eds), *Folk psychology: The theory of mind debate*, Basil Blackwell, Oxford, UK, 1995.
- Dennett D.C., «Beliefs about beliefs», *Behavioral and Brain sciences* 1, 1978, σελ. 568-570.
- Fodor J., *Psychosemantics*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1987.
- Forguson L. and Gopnik A., «The ontogeny of common sense», στο: J.W. Astington, P.L. Harris and D.R. Olson (eds), *Developing theories of mind*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, σελ. 226-243.
- Gopnik A., «The scientist as a child», *Philosophy of Science* 63, 1996, σελ. 485-514.
- Gopnik A., «How we know our own minds: The illusion of first-person knowledge of intentionality», *Behavioral and Brain Sciences* 16, 1993, σελ. 1-14.
- Gopnik A. and Meltzoff A.N., *Words, thoughts, and theories*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1997.
- Gopnik A. and Wellman H.M., «Why the child's theory of mind really is a theory?», *Mind and Language* 7, 1992, σελ. 145-171.
- Gopnik A. and Wellman H.M., «The theory theory», στο: L.A. Hirschfeld and S.A. Gelman (eds.), *Mapping the mind: Domain specificity in cognition and culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, σελ. 257-293.

- Gordon R., «Folk psychology as simulation», *Mind and Language* 1, 1995, σελ. 158-171.
- Hadwin J. and Perner J., «Pleased and surprised: Children's cognitive theory of emotion», *British Journal of Developmental Psychology* 9, 1991, σελ. 215-234.
- Happé F., *Autism: An introduction to psychological theory*, University College London Press, London, 1994.
- Harris P.L., «The work of imagination», στο: A. Whiten, *Natural theories of mind: Evolution, development and simulation of everyday mindreading*, Basil Blackwell, Oxford, UK, 1991, σελ. 283-304.
- Harris P.L., «From simulation to folk psychology: The case for development», *Mind and Language* 7, 1992, σελ. 120-144.
- Harris P., Johnson C.N., Hutton D., Andrews G. and Cooke T., «Young children's theory of mind and emotion», *Cognition and Emotion* 3, 1979, σελ. 379-400.
- Harman G., «Studying the chimpanzee's theory of mind», *Behavioral and Brain sciences* 1, 1978, σελ. 576-577.
- Howlin P., *Children with autism and asperger syndrome: A guide for practitioners and carers*, John Wiley and Sons, Chichester, 1998.
- Leekam S. and Perner J., «Does the autistic child have a metarepresentational deficit?», *Cognition* 40, 1991, σελ. 203-218.
- Lewis C. and Mitchell P., «Critical issues in children's early understanding of mind», στο: C. Lewis and P. Mitchell (eds), *Children's Early Understanding of Mind: Origins and Development*, Erlbaum, Hove, 1994, σελ. 1-15.
- Meltzoff A.N. and Moore M.K., «Infants' understanding of people and things: From body imitation to folk psychology», στο: J. Bermudez, A.J. Marcel and N. Eilan (eds), *The body and the self*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1995, σελ. 43-69.
- Mitchell P., *Acquiring a conception of mind: A review of psychological research and theory*, Psychology Press, Hove, Sussex, 1996.
- Mitchell P. and Lacoheé H., «Children's early understanding of false belief», *Cognition* 39, 1991, σελ. 107-127.
- Perner J., *Understanding the representational mind*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1991.
- Perner J., Leekam S.R. and Wimmer H., «Three-year olds' difficulty with false belief: The case for a conceptual deficit», *British Journal of Developmental Psychology* 5, 1987, σελ. 125-137.
- Phillips W., Baron-Cohen S. and Rutter M., «Understanding intention in normal development and in autism», *British Journal of Developmental Psychology* 16, 1988, σελ. 337-348.
- Poulin-Dubois D., Lepage D. and Ferland D., «Infants' concept of animacy», *Cognitive Development* 11, 1996, σελ. 19-36.
- Premack D. and Woodruff G., «Does the chimpanzee have a theory of mind?», *Behavioral and Brain sciences* 1, 1978, σελ. 515-526.

- Reed T. and Peterson C., «A comparative study of autistic subjects' performance at two levels of visual and cognitive perspective taking», *Journal of Autism and Developmental Disorders* 20, 1990, σελ. 555-568.
- Russell J., Jarrold C. and Potel D., «What makes strategic deception difficult for children the deception or the strategy?», *British Journal of Developmental Psychology* 12, 1994, σελ. 301-314.
- Russell J., Mauthner N., Sharpe S. and Tidswell T., «The "windows task" as a measure of strategic deception in preschoolers and autistic subjects», *British Journal of Developmental Psychology* 9, 1991, σελ. 331-349.
- Searle J., *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*, Cambridge University Press, New York, 1983.
- Siegal M. and Beattie K., «Where to look for children's knowledge of false beliefs», *Cognition* 38, 1991, σελ. 1-12.
- Stein N.L. and Levine L.J., «The causal organization of emotional knowledge: A developmental study», *Cognition and Emotion* 3, 1989, σελ. 343-378.
- Swettenham J., «Can children with autism be taught to understand false belief using computers?», *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 37, 1996, σελ. 157-165.
- Sweetenham J., Baron-Cohen S., Gómez J.C. and Walsh S., «What's inside a person's head? Conceiving of the mind as a camera helps children with autism develop an alternative theory of mind», *Cognitive Neuropsychiatry* 1, 1996, σελ. 55-72.
- Vosniadou S., Brewer W.F., «Theories of knowledge restructuring in development», *Review of Educational Research* 57, 1987, σελ. 51-67.
- Wellman H.M., «The child's theory of mind: The development of conceptions of cognition», στο: S.R. Yussen (ed.), *The growth of reflection in children*, Academic Press, San Diego, CA, 1985, σελ. 169-206.
- Wellman H.M., *The Child's Theory of Mind*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1990.
- Wellman H.M., «From desires to beliefs: Acquisition of a theory of mind», στο: A. Whiten (ed.), *Natural theories of mind: Evolution, development and simulation of everyday mindreading*, Basil Blackwell, Oxford, UK, 1991, σελ. 19-38.
- Wellman H.M., Cross D. and Watson J., «Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief», *Child Development* 72, 2001, σελ. 655-684.
- Wellman H.M. and Woolley J.D., «From simple desires to ordinary beliefs: The early development of everyday psychology», *Cognition* 3, 1990, σελ. 245-275.
- Wimmer H. and Perner J., «Beliefs about beliefs: Representations and

- constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception», *Cognition* 13, 1983, σελ. 103-128.
- Wing L., Gould J., «Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children: epidemiology and classification», *Journal of autism and childhood schizophrenia* 9, 1979, σελ. 11-29.

Όψεις της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η περίπτωση του νέου εκπαιδευτικού υλικού και της χρήσης των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνίας (ΤΠΕ)

Γ. Κουστουράκης*
Χ. Παναγιωτακόπουλος**

Περίληψη

Στην εργασία αυτή διερευνάται ο τρόπος της εισαγωγής των ΤΠΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση μέσα από τα νέα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, που προωθούνται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Από τη μελέτη μας προκύπτει πως μέσα από τη δημιουργία του νέου εκπαιδευτικού υλικού και λογισμικού για όλα τα μαθήματα: α) αλλάζει ο τρόπος εργασίας και ο ρόλος των εκπαιδευτικών και των σχολικών συμβούλων, β) αλλάζει η εκπαιδευτική πρακτική, αφού ο παράγοντας ηλεκτρονικός υπολογιστής έρχεται πλέον στο προσκήνιο της σχολικής εργασίας. Σημαντικά εμπόδια στην εφαρμογή των νέων μέτρων είναι η μη επαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών στις νέες τεχνολογίες και η υπάρχουσα ελλιπής υποδομή σε χώρους, βιβλιοθήκες και η έλλειψη υποστηρικτικού-τεχνικού προσωπικού.

1. Εισαγωγή

Το φθινόπωρο του έτους 2000, αμέσως μετά τις αποφάσεις

* Ο Γ. Κουστουράκης είναι διδάκτωρ Επιστημών της Αγωγής και μέλος Σ.Ε.Π. του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

** Ο Χ. Παναγιωτακόπουλος είναι επίκουρος καθηγητής Εκπαιδευτικής Τεχνολογίας του ΠΤΔΕ στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου αρχηγών κρατών και κυβερνήσεων, ως εφαρμογή των αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου στη Λισσαβόνα (Μάρτιος 2000) και των ευρωπαϊών υπουργών παιδείας στη Feira της Πορτογαλίας (Ιούνιος 2000) σχετικά με τη σύγκλιση των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων και την εισοδο κι ενσωμάτωση των νέων τεχνολογιών στην εκπαιδευτική διαδικασία, άρχισε στη χώρα μας ο σχεδιασμός μιας νέας εκπαιδευτικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Το βάρος της επεξεργασίας και τελικής διαμόρφωσης των νέων εκπαιδευτικών πολιτικών παρεμβάσεων για την υποχρεωτική εκπαίδευση, που εξειδικεύονται στους τομείς των Αναλυτικών Προγραμμάτων και της συνακόλουθης σχολικής πράξης, ανέλαβε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (Π.Ι.) (Αλαχιώτης, 2003). Πιο συγκεκριμένα, οι σύγχρονες εκπαιδευτικές παρεμβάσεις αναφέρονται στο τρίπτυχο: α) διαθεματικό ενιαίο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών (Α.Π.Σ.), β) ευέλικτη ζώνη, η οποία ενισχύει τη διαθεματική προσέγγιση της γνώσης και γ) νέο εκπαιδευτικό υλικό με βάση το Δ.Ε.Π.Π.Σ. και τα αντίστοιχα Α.Π.Σ., το οποίο προσδοκάται ότι θα συμβάλει στην εισαγωγή των Τεχνολογιών Πληροφορίας και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) στο χώρο της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Στην εργασία αυτή θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τον τρόπο της εισαγωγής των ΤΠΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και τις δυνατότητες ενσωμάτωσής τους στην παιδαγωγική πρακτική. Για το σκοπό αυτό θα στηριχθούμε κυρίως, στα επίσημα κείμενα εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως αυτή εκφράζεται από τις προδιαγραφές έκδοσης του νέου εκπαιδευτικού υλικού (έντυπου, οπτικο-ακουστικού και λογισμικού) του Π.Ι. για το Δημοτικό Σχολείο και τις συνοδευτικές υπουργικές αποφάσεις (ΦΕΚ 303, τόμ. Β', 13-5-2003, σελ. 304).

2. Εκπαιδευτική πολιτική και ΤΠΕ

Για να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε τις αλλαγές που συμβαίνουν στον εκπαιδευτικό τομέα θα στηριχθούμε, αρχικά, στις ακόλουθες παραδοχές: α) η εκπαιδευτική πραγματικότητα των διαφόρων χωρών επηρεάζεται από εξωγενείς παράγοντες και δυνάμεις (Piomr, 1992· Birzea, 1994), β) οι εξελίξεις στην κοινωνία έχουν δυναμικό χαρακτήρα και αναπόφευκτα επηρεάζουν την

εκπαιδευτική πραγματικότητα (Πυργιωτάκης, 1992), και γ) κατά τη θέσπιση μέτρων εκπαιδευτικής πολιτικής πολύ συχνή είναι η τάση δανεισμού εκπαιδευτικών μέτρων ή πρακτικών, που αναφέρονται σε όψεις της εκπαιδευτικής πραγματικότητας ξένων χωρών (Bouzakis and Koustourakis, 2002). Επιπλέον, για την ανάλυση των διάφορων εκπαιδευτικών μεταρρυθμιστικών παρεμβάσεων στην Ελλάδα χρήσιμο αποδεικνύεται το μοντέλο, που προτείνει ο Α. Καζαμίας, σύμφωνα με το οποίο οι αλλαγές στο χώρο της εκπαίδευσης είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης τεσσάρων δομών-παραγόντων (Καζαμίας, 1993 και 1995): α) της πολιτικής δομής, β) των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων, γ) της υφιστάμενης εκπαιδευτικής κουλτούρας, και δ) της δραστηριοποίησης σημαντικών προσωπικοτήτων, που κατά κανόνα συνδέονται και συνεργάζονται με την εκάστοτε πολιτική εξουσία.

Επίδραση πολιτικής δομής και ατομικών δράσεων

Οι διάφορες εκπαιδευτικές μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις στην ελληνική περίπτωση διακρίνονται για την υπουργοκεντρική τους υφή (Δημαράς, 1979). Δηλαδή εκπορεύονται από την κορυφή της πυραμίδας της εκπαιδευτικής ιεραρχίας και στη συνέχεια προωθούνται προς τη βάση (σχολεία - εκπαιδευτικοί). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες στη διαμόρφωση της πολιτικής αυτής πολύ σημαντικές είναι οι παρεμβάσεις από την πλευρά της ηγεσίας εποπτευόμενων από το Υπουργείο Παιδείας (ΥΠΕΠΘ) οργανισμών και ιδιαίτερα του Π.Ι., οι διοικήσεις των οποίων διορίζονται πάντοτε από τον εκάστοτε υπουργό. Γι' αυτό και οι αλλαγές υπουργών παιδείας συνεπάγονται συνήθως αντίστοιχες μεταβολές στην ηγεσία του Π.Ι.

Στις ημέρες μας προωθείται από το Π.Ι. η «διαθεματικότητα» μέσα από τα νέα Α.Π.Σ. (Παναγάκος, 2003), που έχει ως άμεσο αποτέλεσμα τη σύνδεση των ΤΠΕ με την εκπαιδευτική διαδικασία. Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα και στενά με την επιστημονική εξειδίκευση στους τομείς της διδακτικής πρακτικής και των αναλυτικών προγραμμάτων πολλών μελών ΔΕΠ ελληνικών ΑΕΙ, που εργάστηκαν στην ηγετική ομάδα του Π.Ι. κατά την περίοδο 2000-2004 και συνέβαλαν στην προώθηση και τη θέσπιση της «διαθεματικότητας» και των νέων Α.Π.Σ. Γι' αυτό και όσον αφορά τα συγκεκριμένα ζητήματα από την πλευρά του Π.Ι. ομολογείται ότι: α) ο κυριότερος στόχος του Ινστιτούτου για το έτος 2001 υπήρξε η εκπόνηση των Διαθεματικών Ενιαίων Πλαισίων

Προγραμμάτων Σπουδών και των αντίστοιχων Α.Π.Σ. (Παναγάκος, 2003). Κάτι, που απετέλεσε την πρώτη φάση της νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, με δεύτερο στάδιο την προκήρυξη και δημιουργία του νέου εκπαιδευτικού υλικού (Αλαχιώτης, 2003). Και β) ο υπουργός παιδείας υιοθέτησε και θέσπισε τις συγκεκριμένες προτάσεις του Π.Ι. (Αλαχιώτης, 2002β).

Κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις και Ευρωπαϊκή Εκπαιδευτική Πολιτική

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός της Ελλάδας συνεχίζεται και εξειδικεύεται με την προσπάθεια για πραγματική σύγκλιση με τις άλλες χώρες της Ευρώπης στους τομείς της οικονομίας και της εκπαίδευσης. Σταθμό στις επιλογές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον εκπαιδευτικό και οικονομικό τομέα αποτελεί το Συμβούλιο κορυφής της Λισσαβόνας (23-24 Μαρτίου 2000). Εκεί οι αρχηγοί των ευρωπαϊκών κρατών και κυβερνήσεων έθεσαν ως «σημαντικό στρατηγικό στόχο» το *«να γίνει η Ένωση, σε παγκόσμιο επίπεδο, η πιο ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία της γνώσης, που να είναι σε θέση να εξασφαλίσει αιεφόρο οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή»*. Κι αυτό, διότι η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να προσαρμόζεται στα δεδομένα της παγκοσμιοποίησης και τις προκλήσεις της νέας οικονομίας, που βασίζεται στη γνώση (Commission, 2000b, σελ. 3). Μάλιστα, θεωρείται ότι οι ΗΠΑ ανταγωνίζονται σοβαρά την Ένωση στον τομέα της νέας οικονομίας, που συναρτάται με τη χρήση των ΤΠΕ, και βρίσκονται σε πιο προηγμένο στάδιο από ό,τι η Ευρώπη (Commission, 2000a, σελ. 15). Στη Λισσαβόνα αποφασίστηκε να δοθεί προτεραιότητα στην εκπαιδευτική σύγκλιση και την προσαρμογή των ευρωπαϊκών εκπαιδευτικών συστημάτων με την επεξεργασία ειδικών πολιτικών για την ενσωμάτωση των ΤΠΕ στην εκπαίδευση και κατάρτιση (Commission, 2001, σελ. 3 και 2002, σελ. 5). Συνεπώς, η ενσωμάτωση των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία βρίσκεται στην κορυφή του πολιτικού προγράμματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Commission, 2002, σελ. 2). Και για την προώθηση του στόχου αυτού προτάθηκε και θεσπίστηκε η πρωτοβουλία «eLearning» (ηλεκτρονική μάθηση), που ορίζεται ως *«η χρήση των νέων τεχνολογιών πολυμέσων και του Internet, για τη βελτίωση της ποιότητας της μάθησης με διευκόλυνση της πρόσβασης σε πόρους και υπηρεσίες, καθώς και των ανταλλαγών και της εξ αποστάσεως συνερ-*

γασίας». Η είσοδος των ΤΠΕ στη σχολική πραγματικότητα συμβάλλει στην «ψηφιακή μόρφωση» (Commission, 2001, σελ. 2). Για την ενίσχυση της πρωτοβουλίας eLearning αποφασίστηκε η διάθεση κοινοτικών πόρων με στόχους: τη βελτίωση της ποιότητας της εκπαίδευσης με αποτελεσματική ενσωμάτωση των ΤΠΕ στην παιδαγωγική πρακτική, την καταπολέμηση του ψηφιακού αναλφαριθμητισμού και του ψηφιακού χάσματος, που υφίσταται μεταξύ των διαφόρων χωρών, και την αδελφοποίηση σχολείων μέσω του διαδικτύου (Commission, 2001, σελ. 6-8). Με την είσοδο των ΤΠΕ στις σχολικές μονάδες επιδιώκεται: α) ο επηρεασμός των παιδαγωγικών πρακτικών, β) η προσαρμογή των νέων τεχνολογιών στους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και η χρησιμοποίησή τους για την προσέγγιση των διαφόρων μαθημάτων, και γ) η προώθηση της *διεπιστημονικότητας* (Commission, 2000a, σελ. 19 και 2000b, σελ. 9). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κατά την 4ετία 2001-2004 από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν τεθεί οι εξής επιδιώξεις: η πρόσβαση των σχολείων στο Internet, ο εξοπλισμός των σχολικών μονάδων με Η/Υ, η πρόσβαση των μαθητών στο διαδίκτυο και τα πολυμέσα μέσα από τις αίθουσες διδασκαλίας τους, η επιμόρφωση επαρκούς αριθμού εκπαιδευτικών στη χρήση των ΤΠΕ, η απόκτηση σφαιρικής ψηφιακής μόρφωσης από όλους τους μαθητές και η παραγωγή εκπαιδευτικού λογισμικού από τις ευρωπαϊκές χώρες (Commission, 2000a, 2000b και 2001). Ειδικότερα, στην περίπτωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και λαμβάνοντας υπόψη την εμπειρία διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών, επισημαίνεται η δυνατότητα για τις πιο προηγμένες χρήσεις των ΤΠΕ στην παιδαγωγική διαδικασία, γεγονός που αποδίδεται και στην ενασχόληση ενός μόνο διδάσκοντα με μια ομάδα παιδιών (Commission, 2000a, σελ. 11).

Για την προβολή και στήριξη της επιχειρούμενης ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας στον τομέα των Αναλυτικών Προγραμμάτων υιοθετείται η ευρωπαϊκή επιχειρηματολογία σχετικά με τη χρησιμότητα, τις προοπτικές χρήσης της γνώσης και την ανάγκη σύνδεσής της με την κοινωνική πραγματικότητα (Αλαχιώτης, 2002α, σελ. 14· ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2002· ΦΕΚ 303, 2003, σελ. 3733-3736). Επίσης, ομολογείται με σαφήνεια ότι για τη διαμόρφωση του διαθεματικού πλαισίου ελήφθησαν υπόψη οι συλλογικές αποφάσεις των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2002, σελ. 647). Μάλιστα, με την προώθηση των αρχών της πρωτοβουλίας eLearning στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, που συνεπάγεται την είσοδο των ΤΠΕ στη σχολική πράξη,

επιδιώκεται η ριζική αλλαγή των προτύπων διδασκαλίας και μάθησης στο νέο σχολείο της Κοινωνίας της Πληροφορίας (Μαυρογιώργος, 2001). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι από την πλευρά του Π.Ι. υποστηρίζεται ότι με τη διαθεματικότητα μεταβάλλονται τα δεδομένα στο χώρο του σχολείου, καθώς αυτό γίνεται μαθητοκεντρικό και προάγεται η αυτενεργός και συνεργατική μάθηση, ενώ ο δάσκαλος γίνεται οδηγός και διευκολυντής των μαθητών στην πορεία κατάκτησης της γνώσης (Αλαχιώτης, 2002α· Μαρσαγγούρας, 2002). Επίσης, για την επεξεργασία των διαφόρων γνωστικών ζητημάτων εισάγεται η διερευνητική μάθηση, που καθιστά αναγκαία την προσέγγιση και επεξεργασία ποικίλων γνωστικών πηγών. Έτσι, η επιλογή του Π.Ι. για τη δημιουργία μιας πολυτυπίας εκπαιδευτικού υλικού για κάθε μάθημα του Α.Π.Σ., μεταξύ του οποίου είναι και το εκπαιδευτικό λογισμικό, με το οποίο και εισέρχεται η χρήση των ΤΠΕ στο Δημοτικό Σχολείο, εμφανίζεται ως μια πολύ σημαντική κίνηση. Με το τελευταίο, μάλιστα, επιδιώκεται «η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι ΤΠΕ (διασύνδεση της πληροφορίας, πολλαπλή αναπαράσταση της, διερεύνηση, πειραματισμός κ.λπ.) για τη δημιουργία ενός ελκυστικού και προκλητικού μαθησιακού περιβάλλοντος που θα ευνοεί τη διερευνητική, την ενεργητική και τη δημιουργική μάθηση» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2003β, σελ. 3).

Κουλτούρα και εκπαιδευτική πολιτική

Με τη «διαθεματική προσέγγιση» της γνώσης φαίνεται ότι επιχειρείται η προσαρμογή των Α.Π.Σ. στην προώθηση του στόχου της πρωτοβουλίας eLearning σχετικά με τη διεπιστημονικότητα. Κι αυτό διότι όπως τονίζεται από τους εμπνευστές της σχετικής μεταρρύθμισης «ο όρος διαθεματικότητα υπερβαίνει τη διεπιστημονικότητα και την υπερκαλύπτει» (Αλαχιώτης, 2002α, σελ. 11). Πιο συγκεκριμένα, με τη διαθεματικότητα δεν φαίνεται να δημιουργείται κάποια ουσιαστικού περιεχομένου ρήξη ή τομή αναφορικά με την κυρίαρχη εκπαιδευτική κουλτούρα, που παραπέμπει στον «ανθρωπιστικό» χαρακτήρα του ελληνικού σχολείου και το διαχωρισμό των μαθημάτων του Αναλυτικού Προγράμματος. Εδώ, η διαθεματικότητα δεν καταλύει την αυτοτελή διδασκαλία των διαφόρων γνωστικών αντικειμένων αλλά προωθεί τόσο την οριζόντια (στο επίπεδο των μαθημάτων της ίδιας τάξης) όσο και την κάθετη διασύνδεση (ύλη διαφορετικών τάξεων) των γνώσεών τους με βάση κάποια ή κάποιες από τις εξής οκτώ θεμελιώδεις έν-

νοίες: αλληλεπίδραση, διάσταση (χώρος, χρόνος κ.λπ.), επικοινωνία, μεταβολή, μονάδα –σύνολο, ομοιομορφία– διαφορά, πολιτισμός και σύστημα. Επιδίωξη του συγκεκριμένου εγχειρήματος είναι η επεξεργασία των διαφόρων γνωστικών ζητημάτων από πολλές οπτικές γωνίες (ολιστική-πολυπρισματική προσέγγιση) και η σύνδεση των γνώσεων με την πραγματικότητα. Επίσης, με τη διαθεματικότητα επιδιώκεται η επισήμανση, ανάδειξη και προώθηση μέσα από τις επιστημονικές γνώσεις συγκεκριμένων «αξιών». Πρόκειται για ένα γεγονός που, κατά την άποψή μας, κινείται στο πλαίσιο του ανθρωπιστικού χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος. Μάλιστα, όπως τονίζεται χαρακτηριστικά στις οδηγίες προς τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων: «Οι θεμελιώδεις επιστημονικές έννοιες περιγράφουν ή ερμηνεύουν «αυτό που είναι» και αποτελούν αντικείμενο της επιστημολογίας, ενώ οι αξίες αφορούν κυρίως το πεδίο της πράξης, της ηθικής και είναι «αυτό που πρέπει», «αυτό που οφείλεται». Και ενώ δεν υπάρχει κατ' ανάγκη γραμμική σχέση μεταξύ του «είναι» και του «πρέπει», με την πραγμάτευση των θεμελιωδών εννοιών διευκολύνεται και η προώθηση αξιών, οι οποίες με τη σειρά τους αποτελούν σημαντικό στόχο των Α.Π.Σ.» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2002, σελ. 649).

Όπως φαίνεται από τα προηγούμενα, με την επιχειρούμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στον τομέα των ελληνικών Αναλυτικών Προγραμμάτων και μέσα από την προώθηση της διαθεματικότητας επιδιώκεται η βαθμιαία προσαρμογή του ελληνικού σχολείου στα ευρωπαϊκά δεδομένα και ζητούμενα, με την παράλληλη και ταυτόχρονη προσπάθεια εισόδου των ΤΠΕ, ως υποστηρικτικού μέσου, στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι αλλαγές αυτές αποτελούν μια προσπάθεια συνέχειας και βελτίωσης της προϋπάρχουσας εκπαιδευτικής κατάστασης χωρίς ουσιαστικές ρήξεις με το παρελθόν (όπως λ.χ. διεπιστημονικότητα και κατάργηση ή ομαδοποίηση με μια διαφορετική λογική των υπαρχόντων μαθημάτων, όχι κεντρικά δοσμένο αναλυτικό πρόγραμμα αλλά πρόγραμμα με βασικές –κατευθυντήριες γραμμές και αρχές και ευελιξία χειρισμών, γνώση «χρησιμοθηρική»– συνδεδεμένη με την ανάγκες της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας χωρίς «αξιολογικής» υψής προεκτάσεις).

3. Το νέο εκπαιδευτικό υλικό για το δημοτικό σχολείο

Μετά τη δημοσίευση των ΦΕΚ 303 και 304/2003 το Π.Ι. προχώρησε στην προκήρυξη της δημιουργίας του νέου εκπαιδευτικού υλικού σύμφωνα με τις οποίες συνεχίζεται ο θεσμός του ενός και μοναδικού εγχειριδίου κατά μάθημα και τάξη στην ελληνική εκπαίδευση. Κι αυτό παρά τις απόψεις που διατυπώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 από την πλευρά της κυβέρνησης αλλά και της αντιπολίτευσης σχετικά με το πολλαπλό σχολικό εγχειρίδιο (Καψάλης και Χαραλάμπους, 1995). Πρόκειται για μια ζύμωση, που οδήγησε στην έκδοση δύο διδακτικών εγχειριδίων ανά τάξη για το μάθημα των Φυσικών Επιστημών στο Δημοτικό Σχολείο, τα οποία από το σχολικό έτος 2001-2002 χρησιμοποιούνται από τους μαθητές.

Από τις προκηρύξεις και από το υπ' αριθ. 7/15-5-2003 Πρακτικό του Π.Ι. προκύπτει η εξειδίκευση του εκπαιδευτικού υλικού σε δύο τύπους: βασικό έντυπο διδακτικό υλικό και υποστηρικτικό διδακτικό υλικό. Το πρώτο αποκαλείται «διδακτικό πακέτο» και, για την περίπτωση του Δημοτικού Σχολείου, περιλαμβάνει το βιβλίο του μαθητή, το βιβλίο του εκπαιδευτικού και το τετράδιο εργασιών. Σημειωτέον, ότι στη διεθνή βιβλιογραφία ο όρος «διδακτικό πακέτο» (package) χρησιμοποιείται κυρίως για να υποδηλώσει το σύνολο του εκπαιδευτικού υλικού, δηλαδή του έντυπου, του οπτικοακουστικού και του λογισμικού (Rowntree, 1997, σελ. 9). Η έννοια «υποστηρικτικό υλικό», που προωθείται από το Π.Ι., περιλαμβάνει το υλικό εκείνο, του οποίου η χρήση παραπέμπει σε έναν ευέλικτο τρόπο μάθησης και περιλαμβάνει τους γεωγραφικούς και ιστορικούς χάρτες, τις αφίσες για το μάθημα της Μελέτης Περιβάλλοντος, ενώ για τις ξένες γλώσσες, το εκπαιδευτικό λογισμικό (σε cd-rom), το βίντεο (σε dvd-rom) και το ακουστικό υλικό (σε audio cd). Η έκδοση του συγκεκριμένου υλικού και ειδικότερα του εκπαιδευτικού λογισμικού αποτελεί μια σημαντική καινοτομία για τα ελληνικά δεδομένα. Κι αυτό διότι δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την παραγωγή και χρήση από την εκπαιδευτική κοινότητα ενός υλικού που συμβιβάζεται με τις απαιτήσεις και τα δεδομένα της σύγχρονης εποχής, καθώς αξιοποιεί τις ΤΠΕ, και που θα ήταν δύσκολο να παραχθεί από την ιδιωτική πρωτοβουλία χωρίς ειδικά μελετημένα κριτήρια. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι εκδίδεται έντυπο, οπτικοακουστικό υλικό και λογισμι-

κό σε αντικείμενα που: α) γι' αυτά δεν υπήρχε σχετικό διδακτικό υλικό (Μουσική, Φυσική Αγωγή), β) υπάρχουν στο πρόγραμμα του Ολοήμερου Δημοτικού Σχολείου (Εικαστικά, Θεατρική Αγωγή) και γ) υποβοηθούν τη σχολική εργασία και τις εκδηλώσεις στη σχολική κοινότητα (Λεξικά, Μουσικό Ανθολόγιο, εγχειρίδιο για τις Πολιτιστικές Εκδηλώσεις).

Σύμφωνα με το αναμενόμενο κόστος για τη δημιουργία και την αξιολόγηση του εκπαιδευτικού υλικού κατά κατηγορία προκύπτει ότι το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης (κόστος δημιουργίας και αξιολόγησης 4.324.675 ευρώ) εστιάζεται στις περιπτώσεις του έντυπου υλικού (διδακτικά βιβλία-εγχειρίδια) και του λογισμικού (Πρακτικό 7/2003 του Π.Ι. και υπ' αριθ. 4098/21-5-2003, 4099/21-5-2003, 4100/21-5-2003, 4101/21-5-2003, 6074/19-6-2003 Προσκλήσεις Εκδήλωσης Ενδιαφέροντος του Π.Ι.). Η θεσμική είσοδος του τελευταίου στο πλαίσιο της διδακτικής πράξης συνεπάγεται και την πραγματική και ουσιαστική είσοδο του παράγοντα «ηλεκτρονικός υπολογιστής» (Η/Υ) στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μάλιστα, όπως φαίνεται, το εκπαιδευτικό λογισμικό θα συνοδεύει όλα τα γνωστικά αντικείμενα του Α.Π.Σ. του Δημοτικού Σχολείου και η παράδοσή του στην εκπαιδευτική κοινότητα αρχίζει το 2005-2006 με το λογισμικό των ολιγόωρων μαθημάτων και ολοκληρώνεται το επόμενο σχολικό έτος (Πρακτικό 7-2003 του Π.Ι.). Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τον Πρόεδρο του Π.Ι., θα συμβάλει στην ένταξη των ΤΠΕ σε όλες τις μαθησιακές δραστηριότητες, διότι οι συγκεκριμένες τεχνολογίες θα αξιοποιηθούν ως εργαλεία μάθησης, επικοινωνίας και δημιουργίας κι επιπλέον θα δώσουν τη δυνατότητα για εφαρμογή ποικίλων κι εναλλακτικών προσεγγίσεων στη διδακτική πράξη (Αλαχιώτης, 2002α, σελ. 13).

4. Το εκπαιδευτικό λογισμικό στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση

Το εκπαιδευτικό λογισμικό θα αναπτυχθεί σε ένα φιλικό προς τους μαθητές, «παραθυρικό» και αλληλεπιδραστικό περιβάλλον. Η παρουσίαση του περιεχομένου του εκπαιδευτικού λογισμικού θα στηρίζεται στη δράση κάποιων ηρώων. Το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού λογισμικού σύμφωνα με το Π.Ι. θα στηρίζεται στους εξής άξονες (βασική δομή, χαρακτηριστικά) (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2003α και 2003β):

- A1. Πληροφοριακό υλικό (επέκταση των γνώσεων που υπάρχουν στο βιβλίο του μαθητή, αποσπάσματα βίντεο, διαθεματικότητας).
- A2. Προσέγγιση γνωστικών ζητημάτων με εναλλακτικούς τρόπους (νέες απόψεις και οπτικές - πρόσθετα γνωστικά στοιχεία).
- A3. Εφαρμογές με προσομοιώσεις και επιτραπέζια εικονική πραγματικότητα για την οπτικοποίηση των αφηρημένων εννοιών, χρήση κινουμένων σχεδίων και παρεμβολές βιντεοταινιών.
- A4. Δυνατότητα επικοινωνίας με άλλες πηγές (σύνδεση με δικτυακούς πληροφοριακούς τόπους και άλλα σχολεία, χρήση εσωτερικών συνδέσμων).
- A5. Δημιουργία αρχείου με τις επιλογές του μαθητή (δυνατότητα αποθήκευσης, αυτοαξιολόγηση και έλεγχος από το δάσκαλο).
- A6. Δυνατότητα εκτύπωσης.

Αν προσπαθούσαμε να εντάξουμε τη λογική δόμηση του εκπαιδευτικού λογισμικού σε ένα σχήμα μέσα από το οποίο να φαίνονται οι απαιτήσεις της ζητούμενης βασικής δομής, που οφείλουν οι δημιουργοί του να ενσωματώσουν σε αυτό, τότε θα είχε την εξής ιεραρχική μορφή:

- A. Πληροφόρηση - Περιεχόμενοι άξονες: A1, A2, A4, A6.
- B. Χρήση από τους μαθητές - Περιεχόμενοι άξονες: A2, A3, A4, A6.
- Γ. Αξιολόγηση-αποτίμηση της μαθησιακής πορείας του μαθητή - Περιεχόμενοι άξονες: A1, A2, A3, A4, A5, A6.

Αξιολόγηση του εκπαιδευτικού λογισμικού

Σύμφωνα με το Π.Ι. το λογισμικό θα συνοδεύεται από οδηγό χρήσης, θα πρέπει να είναι άριστης ποιότητας και θα στηρίζει και θα προβάλλει τη διαθεματικότητα, θα προωθεί την αυτενέργεια, τη συνεργατικότητα και την ενεργό συμμετοχή των μαθητών στην προσπάθεια κατάκτησης της γνώσης. Τα κριτήρια αξιολόγησής του από τριμελή επιτροπή εξωτερικών κριτών είναι τα εξής:

1. Περιεχόμενο
2. Διδακτική και Παιδαγωγική καταλληλότητα
3. Βαθμός αλληλεπίδρασης με το χρήστη
4. Δομή - Οργάνωση
5. Αισθητική
6. Τεχνική αρτιότητα
7. Οδηγός χρήσης λογισμικού

Ωστόσο, η αξιολόγηση δεν είναι δυνατόν να γίνει θεωρώντας πως το εκπαιδευτικό λογισμικό είναι ένα ανεξάρτητο αντικείμενο από το γενικό εκπαιδευτικό πλαίσιο στο οποίο θα χρησιμοποιηθεί. Συναρτάται άμεσα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες του εκπαιδευτικού πλαισίου χρήσης. Η αξιολόγησή του αφορά όλα τα εμπλεκόμενα μέρη (Παναγιωτακόπουλος, Πιερρακέας, Πιντέλας, 2003). Συνεπώς, από τη διαδικασία αξιολόγησης που προτείνεται και πρόκειται να εφαρμοστεί από το Π.Ι. όσον αφορά την παραγωγή εκπαιδευτικού λογισμικού απουσιάζει τουλάχιστον ο μαθητής-αξιολογητής (ο οποίος, σημειώνεται, είναι και ο τελικός χρήστης).

5. Ο εκπαιδευτικός και οι ΤΠΕ

Η είσοδος του εκπαιδευτικού λογισμικού και των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία με βάση τις διακηρύξεις για τη χρησιμοποίηση και αξιοποίησή τους τόσο από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2003α και 2003β) όσο και από την πλευρά της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που χρηματοδοτεί τις συγκεκριμένες δράσεις (Commission, 2000a και 2000b) θα μεταβάλει την παιδαγωγική πράξη στο πλαίσιο της σχολικής τάξης. Μάλιστα, όπως τονίζεται χαρακτηριστικά, η ανάπτυξη εκπαιδευτικού λογισμικού «*συνδέεται με την ανάγκη ανανέωσης των μεθόδων διδασκαλίας και μάθησης... Με το εκπαιδευτικό λογισμικό επιδιώκεται η αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρουν οι τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (διασύνδεση της πληροφορίας, πολλαπλή αναπαράσταση της πληροφορίας, διερεύνηση, πειραματισμός κ.λπ.) για τη δημιουργία ενός πλούσιου, ελκυστικού και προκλητικού μαθησιακού περιβάλλοντος που θα ευνοεί τη διερευνητική, την ενεργητική και τη δημιουργική μάθηση*» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., 2003β, σελ. 3). Συνεπώς, η συνδυασμένη εφαρμογή του διαθεματικού πλαισίου σπουδών, της ευέλικτης ζώνης και της εισόδου των ΤΠΕ στο δημοτικό σχολείο θα αλλάξει τα δεδομένα και τις απαιτήσεις της σχολικής εργασίας για το σύνολο των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η δημιουργία νέων εργασιακών συνθηκών απαιτούν την ύπαρξη ευελιξίας και τη δυνατότητα επαρκούς χειρισμού των ΤΠΕ από τους εκπαιδευτικούς. Πρόκειται, δηλαδή, για μια περίοδο αλλαγών στο εργασιακό περιβάλλον, που αναμφισβήτητα θα συμβάλει στην ανάπτυξη επαγ-

γελματικού άγχους σε μεγάλη μερίδα εργαζομένων με ό,τι αυτό συνεπάγεται (Smilansky, 1984· Kyriacou, 1987· Mark, Pierce and Molly, 1989· Meister and Nolan, 2001).

Όσον αφορά τους Η/Υ, έχει επισημανθεί η ανάπτυξη μιας ειδικής μορφής τεχνοφοβίας που ονομάζεται «κομπιουτεροφοβία» (computerphobia) ή «άγχος για τους Η/Υ» (computer anxiety). Πρόκειται για την αρνητική στάση του εκπαιδευτικού απέναντι στην τεχνολογία των ηλεκτρονικών υπολογιστών και την καλλιέργεια της αντίληψης ότι οι Η/Υ τον απειλούν (Jay, 1981· Yagi and Abu-Saba, 1998). Το γεγονός αυτό δημιουργεί έντονες ανασφάλειες στον εκπαιδευτικό κατά την εκτέλεση του έργου του. Κι αυτό ιδιαίτερα όταν η χρήση των Η/Υ και των ΤΠΕ πρόκειται να γίνει μέρος του καθημερινού ή εβδομαδιαίου διδακτικού του έργου, όπως φαίνεται ότι θα συμβεί με την προωθούμενη μεταρρύθμιση στο χώρο των Αναλυτικών Προγραμμάτων και της διδακτικής πράξης στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Ωστόσο, όπως έχει αποδειχθεί από σχετικές έρευνες, το άγχος για τους Η/Υ όσο ισχυρό και επώδυνο φαίνεται στην αρχή τόσο εύκολα αντιμετωπίζεται στην περίπτωση που ο εκπαιδευτικός συμμετάσχει σε ένα σχετικό εμπειριστατωμένο και επαρκώς σχεδιασμένο πρόγραμμα επιμόρφωσης (Παναγιωτακόπουλος, Κουστουράκης και Κατσιλλής, 1998· Κουστουράκης, Παναγιωτακόπουλος και Κατσιλλής, 2000).

Η εξοικείωση των εκπαιδευτικών με τους Η/Υ και τις ΤΠΕ στη σημερινή ελληνική πραγματικότητα προωθείται με θεσμικό τρόπο καθώς: α) με αξιοποίηση κοινοτικών κονδυλίων δίνεται η δυνατότητα στους ενδιαφερόμενους εκπαιδευτικούς να συμμετάσχουν σε ταχύρυθμα σχετικά προγράμματα στο πλαίσιο της Κοινωνίας της Πληροφορίας με στόχο την απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων εξοικείωσης και χειρισμού των ΤΠΕ, β) στο πλαίσιο του προγράμματος σπουδών των Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαίδευσης προβλέπεται και εφαρμόζεται η εκπαίδευση των μετεκπαιδευόμενων δασκάλων στους Η/Υ, και γ) στα Παιδαγωγικά Τμήματα διδάσκονται συγκεκριμένα μαθήματα σχετικά με τις ΤΠΕ με αποτέλεσμα να ελαχιστοποιείται το πρόβλημα της φοβίας για τους υπολογιστές για τους νέους εκπαιδευτικούς, που θα διοριστούν και θα εργαστούν τα προσεχή χρόνια στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Αξίζει να επισημανθεί ότι παρά τις προηγούμενες παρεμβάσεις ένας μεγάλος αριθμός ενεργών εκπαιδευτικών και μάλιστα με πολλά χρόνια προϋπηρεσίας δεν έχει εξοικειωθεί ακόμη με τις ΤΠΕ. Εξάλλου, οι παρεμβάσεις που γίνονται, συνήθως, για την ε-

πιμόρφωση των εκπαιδευτικών στις ΤΠΕ, σχετίζονται μόνο με το γνωστικό μέρος του θέματος και αγνοούν συστηματικά το ζήτημα του «άγχους για τους Η/Υ».

Επίσης, σε πρόσφατη έρευνα (Παναγιωτακόπουλος κ.ά, 2004) με δείγμα 211 δασκάλων από το Ν. Αχαΐας (σε πληθυσμό $N = 1903$ εκπαιδευτικών), οι 172 από αυτούς (ποσοστό 81,5%) σημείωσαν πως είχαν παρακολουθήσει μαθήματα σχετικά με Η/Υ ή ήσαν αυτοδίδακτοι στη χρήση των Η/Υ. Παρά το προηγούμενο, οι 163 από αυτούς (79,9%) δήλωσαν πως οι γνώσεις τους για τους Η/Υ είναι ανύπαρκτες, ελάχιστες ή μέτριες. Το εύρημα αυτό είναι πραγματικά εκπληκτικό.

6. Σχολική εργασία και ΤΠΕ

Το φθινόπωρο του έτους 2001 δόθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα στις σχολικές μονάδες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να αποκτήσουν εξοπλισμό πληροφορικής με δημόσια δαπάνη. Πρόκειται για μια σημαντική κίνηση που αποτελεί προσπάθεια εφαρμογής των αποφάσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τον εξοπλισμό των σχολικών μονάδων με Η/Υ και απόκτηση πρόσβασης στο Internet, γι' αυτό και είχε την οικονομική στήριξη της Κοινότητας (Commission, 2000a).

Μάλιστα, η διαδικασία αυτή συνέβαλε στη δημιουργία υπολογιστικής υποδομής σε αρκετά δημοτικά σχολεία, στα οποία, όμως, χορηγήθηκε μικρός αριθμός υπολογιστών (από ένας μέχρι και οκτώ Η/Υ ανάλογα με τη δυναμικότητα του μαθητικού τους δυναμικού). Στα σχολεία αυτά με την εγκατάσταση των συγκεκριμένων Η/Υ εξασφαλίστηκε και η ταυτόχρονη σύνδεσή τους με το διαδίκτυο μέσω του Πανελληνίου Σχολικού Δικτύου (www.sch.gr). Ωστόσο, η προμήθεια υπολογιστών στα ελληνικά δημοτικά σχολεία έχει πολύ δρόμο να διανύσει προκειμένου να επιτευχθεί το αποδεκτό όριο που τίθεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση για αντιστοίχιση ενός υπολογιστή ανά 5 ή 10 μαθητές (Commission, 2000b, σελ. 8).

Στη συνέχεια, από το σχολικό έτος 2002-2003 έγινε η εισαγωγή του μαθήματος της Πληροφορικής στα Ολοήμερα Δημοτικά Σχολεία που διαθέτουν εργαστήριο Η/Υ. Το αντικείμενο αυτό ξεκίνησε να διδάσκεται από ωρομίσθιους εκπαιδευτικούς των κλάδων ΠΕ19 και ΠΕ20 και στα μαθήματα συμμετέχουν μόνο όσοι μαθη-

τές έχουν εγγραφεί και φοιτούν σε ολοήμερα σχολεία. Σημειωτέον, ότι τα εργαστήρια, που υπάρχουν στα Δημοτικά Σχολεία της χώρας, και τα οποία διαθέτουν στοιχειώδη εξοπλισμό σε υπολογιστές, δε χρησιμοποιούνται από τους εκπαιδευτικούς που διδάσκουν στο πρωινό ωρολόγιο πρόγραμμα. Πρόκειται για μια πραγματικότητα, που επιδιώκεται να μεταβληθεί με την έκδοση και χρήση του νέου διαφοροποιημένου εκπαιδευτικού υλικού από το Π.Ι. για το σύνολο των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου. Άλλωστε, και από την πλευρά του Π.Ι. γίνεται παραδεκτό το γεγονός ότι το ολοήμερο σχολείο προσεγγίζεται ως εφιαλτήριο για την εισαγωγή των ΤΠΕ στο Δημοτικό και μέσα από την προώθηση μιας ολιστικής προσέγγισης. Δηλαδή με τη διάχυση της πληροφορικής στα επιμέρους γνωστικά αντικείμενα, που υπάρχουν στο εφαρμοζόμενο Αναλυτικό Πρόγραμμα μαθημάτων (Αγγελής, 2003). Εδώ, όμως, προκύπτει και πάλι το ερώτημα: Κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι έτοιμοι και ικανοί ώστε να ενσωματώσουν τις νέες αυτές απαιτήσεις στη διδακτική τους δραστηριότητα; Και για την ουσιαστική απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα πρέπει να κινηθούμε πέρα από τους ποσοτικούς δείκτες, που απεικονίζουν την «τυπική» συμμετοχή των εκπαιδευτικών σε επιμορφωτικές δραστηριότητες σχετικά με τις ΤΠΕ. Δηλαδή η σχετική έρευνα οφείλει να ασχοληθεί και με ποιοτικής υφής δεδομένα και προβλήματα, προσεγγίζοντας τόσο το κατά πόσο οι εκπαιδευτικοί, που θα κληθούν να χρησιμοποιήσουν τις ΤΠΕ στο πλαίσιο της σχολικής τάξης, ακόμη κι αν έχουν επιμορφωθεί στο χειρισμό των Η/Υ, είναι έτοιμοι και ικανοί για κάτι τέτοιο, όσο και αναδεικνύοντας τις παρεμβάσεις που χρειάζεται να γίνουν στην περίπτωση μιας πιθανής αρνητικής απάντησης στο συγκεκριμένο ερευνητικό ερώτημα.

Από την ανάλυση, που προηγήθηκε, γίνεται σαφές ότι οι ΤΠΕ στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης εισέρχονται μέσα από την αναγκαιότητα χρησιμοποίησης διαφοροποιημένου εκπαιδευτικού υλικού, όπως είναι κυρίως το εκπαιδευτικό λογισμικό. Το γεγονός αυτό, ωστόσο, φαίνεται ότι μεταβάλλει και τον τρόπο της διδακτικής παρέμβασης στο χώρο των Δημοτικών σχολείων ωθώντας σε συνεργατικές διαδικασίες για την κατάκτηση της γνώσης τόσο στο πλαίσιο της ίδιας σχολικής μονάδας όσο και ευρύτερα μέσω συνεργασιών με τη χρήση των ΤΠΕ με άλλες σχολικές μονάδες. Και για την προώθηση της σχολικής εργασίας με τον τρόπο αυτό κρίσιμος θεωρείται ο παράγοντας «εκπαιδευτικός» ο οποίος οφείλει να είναι γνώστης των νέων δεδομένων προκειμένου

Πίνακας 1

Ενέργειες και δραστηριότητες για την προώθηση του εκπαιδευτικού έργου με τη χρήση του εκπαιδευτικού υλικού και των ΤΠΕ

Ενέργειες - Δραστηριότητες	Εκπαιδευτικό υλικό και μέσα ΤΠΕ					
	Έντυπο	Ακουστ. (Audio)	Video	Εκπ/κό Λογισμικό	Διαδίκτυο - E-mail	Τηλεδιάσκεψη
Προσεκτική και εμπειριστατωμένη ανάλυση του μαθήματος	✓	✓				
Μεταφορά όψεων, ήχων και άλλων βασικών σημείων των γνώσεων του μαθήματος	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Παρουσίαση απόψεων μαθητών ή εκπαιδευτικών για τη διδασκαλία					✓	✓
Εμπλοκή των μαθητών - προσομοίωση γνωστικών ζητημάτων				✓		
Οι μαθητές απαντούν σε ερωτήματα στο μάθημα	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ανατροφοδότηση	✓	✓	✓	✓	✓	✓

να συντονίζει και να κατευθύνει τους μαθητές της τάξης του στην πορεία της μάθησης. Μάλιστα, οι ΤΠΕ αναμένεται ότι θα βοηθήσουν και θα ενισχύσουν την εφαρμογή της μεθόδου project στη διδακτική πράξη, που έρχεται στο προσκήνιο ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της διαθεματικότητας και της ευέλικτης ζώνης στα Δημοτικά Σχολεία. Επιπλέον, η μείωση του επαγγελματικού

άγχους που βιώνει μερίδα εκπαιδευτικών όσον αφορά την εφαρμογή των σχεδίων εργασίας στην παιδαγωγική πράξη θα μπορούσε να επιτευχθεί με την ανάπτυξη συνεργασιών τόσο στο πλαίσιο της ίδιας σχολικής μονάδας, όσο και μεταξύ εκπαιδευτικών αντίστοιχων τάξεων από διαφορετικά σχολεία της χώρας. Η τελευταία περίπτωση μπορεί να πραγματοποιηθεί και με την αποτελεσματική χρήση των ΤΠΕ από τους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές. Άλλωστε, στις προδιαγραφές του εκπαιδευτικού λογισμικού υπάρχει η προώθηση της συνεργατικής μάθησης με τη χρήση του διαδικτύου, καθώς προβλέπεται η δυνατότητα διασύνδεσης με άλλες σχολικές μονάδες για επικοινωνία και ανταλλαγή μηνυμάτων και αρχείων εικόνας, βίντεο και ήχου.

Οι ενέργειες και οι δραστηριότητες που μπορούν να επιτευχθούν στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας για την προώθηση του εκπαιδευτικού έργου με τη χρήση του εκπαιδευτικού υλικού και των ΤΠΕ συνοψίζονται στον Πίνακα 1.

Στη συνέχεια αν εστιάσουμε στην δημιουργούμενη υλικοτεχνική υποδομή, πέρα από τις παρεμβάσεις του Π.Ι. στην περίπτωση του Δημοτικού Σχολείου, μπορούμε σύντομα να επισημάνουμε τα εξής:

- Το Ίντερνετ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για αναζήτηση πληροφοριών, τόσο αυτόνομα, όσο και κατευθυνόμενα, μέσα από ηλεκτρονικές διευθύνσεις που μπορεί να περιλαμβάνονται στο συνοδευτικό ηλεκτρονικό υλικό.
- Προωθείται η συνεργατικότητα τόσο μεταξύ των εκπαιδευτικών όσο και μεταξύ των μαθητών των διαφόρων τάξεων διαφορετικών σχολικών μονάδων με τη χρήση του παγκόσμιου ιστού (www), του e-mail και της τηλεδιάσκεψης.

7. Παρεμβάσεις για τη στήριξη της χρήσης των ΤΠΕ

Με την προωθούμενη μεταρρύθμιση στο πεδίο των Αναλυτικών Προγραμμάτων της υποχρεωτικής εκπαίδευσης έχουμε να κάνουμε με την εμφάνιση ενός νέου και διαφοροποιημένου, σε σύγκριση με το προϋπάρχον, εκπαιδευτικού υλικού. Επιπλέον, το εκπαιδευτικό λογισμικό θα χρησιμοποιείται «τόσο από τον εκπαιδευτικό που θα συντονίζει τη μαθησιακή διαδικασία όσο και από το μαθητή ως εργαλείο μάθησης στο σχολείο ή στο σπίτι» (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι.,

2003β, σελ. 3). Ωστόσο, για την αποτελεσματική χρήση του εκπαιδευτικού υλικού και ειδικότερα την εφαρμογή των ΤΠΕ στην παιδαγωγική διαδικασία είναι απαραίτητο να εξασφαλισθούν οι προϋποθέσεις της υλικοτεχνικής υποδομής και των υποστηρικτικών προς τον εκπαιδευτικό μηχανισμών.

Όσον αφορά την υλικοτεχνική υποδομή είναι αυτονόητο το γεγονός ότι η μη ύπαρξη εργαστηρίων Η/Υ στο χώρο των Δημοτικών Σχολείων θα ακυρώσει την προοπτική και τη δυνατότητα χρήσης του εκπαιδευτικού λογισμικού και των ΤΠΕ για την επεξεργασία της ύλης των διαφόρων μαθημάτων. Πρόκειται για μια πιθανή εξέλιξη, που εάν παγιωθεί, καθώς πολλές σχολικές μονάδες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν διαθέτουν εργαστήριο Η/Υ ή διαθέτουν μια υποτυπώδη υπολογιστική υποδομή, τότε ουσιαστικά η νέα μεταρρυθμιστική προσπάθεια θα χωλαίνει σημαντικά και θα οδηγηθεί σε αποτυχία. Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης πρέπει από την πλευρά της πολιτείας να γίνει σωστός σχεδιασμός και γρήγορες και συντονισμένες ενέργειες, που απαιτούν την ικανότητα εκταμίευσης κοινοτικών κονδυλίων και την ταυτόχρονη δέσμευση και διάθεση σημαντικών χρηματικών ποσών από ίδιους πόρους.

Από την πλευρά μας, εκφράζουμε σημαντικές επιφυλάξεις καθώς:

(α) Παρατηρούμε ότι τα διάφορα μέτρα εκπαιδευτικής πολιτικής προωθούνται και επιβάλλονται από την κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας (ΥΠΕΠΘ - Π.Ι.) προς τη βάση (σχολεία - εκπαιδευτικοί) χωρίς την προηγούμενη εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την αποτελεσματική εφαρμογή τους. Και ως τέτοια περίπτωση αναφέρουμε τον τρόπο προώθησης του θεσμού της Ευέλικτης Ζώνης, που παράλληλα και ταυτόχρονα με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών και την έκδοση του νέου εκπαιδευτικού υλικού, που προϋποθέτει τη χρήση των ΤΠΕ προσδιορίζουν τις τελευταίες μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις στο χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όμως η ένταξη στο θεσμό της ευέλικτης ζώνης χωρίς να έχει προηγουμένως ληφθεί καμία μέριμνα από την πλευρά της πολιτείας για τη δημιουργία σχολικών βιβλιοθηκών, κατά τα πρότυπα περίπου των βιβλιοθηκών στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και τη σημαντική οικονομική ενίσχυση των συγκεκριμένων σχολείων για την κάλυψη των μετακινήσεων των μαθητών τους δημιουργεί σοβαρά προβλήματα για την ουσιαστική επιτυχία του εγχειρήματος. Με την εισαγωγή των συγκεκριμένων θεσμών, που εμπλέκουν και τη χρήση των

ΤΠΕ, καθίσταται αναγκαία η πραγματοποίηση σημαντικού αριθμού project, μικρής ή μεγάλης έκτασης, για κάθε τάξη. Μάλιστα, για την προσέγγιση, ανάλυση κι επεξεργασία του κάθε θέματος, που επιλέγεται, είναι αναγκαία η χρησιμοποίηση πολλών και διαφορετικών πηγών όπως και η πραγματοποίηση διδακτικών επισκέψεων σε συγκεκριμένους χώρους για την παρατήρηση των εξεταζόμενων φαινομένων και την απόκτηση εμπειριών από τους μαθητές (Ματσαγγούρας, 2002). Πρόκειται, συνεπώς, για μια μεταρρυθμιστική προσπάθεια, η οποία, χωρίς την εξασφάλιση της κατάλληλης υποδομής και της στήριξης των σχολείων, οδηγεί σε σημαντική επιβάρυνση των οικογενειών των μαθητών (δαπάνες για αγορά βιβλίων και μετακινήσεις). Γι' αυτό και θα μπορούσε να κριθεί ως αμφίβολης αποτελεσματικότητας στην περίπτωση των μαθητών, που ανήκουν σε ιδιαίτερα ευαίσθητα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Και,

(β) Το όριο των σχολικών ετών 2005-2006 και 2006-2007 όπου το νέο εκπαιδευτικό υλικό αναμένεται να δοθεί προς χρήση στους εκπαιδευτικούς και τους μαθητές της υποχρεωτικής εκπαίδευσης είναι πολύ σύντομο. Γι' αυτό και απαιτείται η υπέρβαση από την πλευρά του ΥΠΕΠΘ των μέχρι σήμερα ρυθμών που ακολουθεί τόσο για την εκταμίευση κοινοτικών πόρων όσο και για την προώθηση εκπαιδευτικών μέτρων σε κρίσιμους τομείς της παιδαγωγικής πράξης, που για να εφαρμοστούν επιτυχώς πρέπει να έχουν τη συναίνεση και την αποδοχή από την πλευρά των μαχόμενων εκπαιδευτικών.

Συνεπώς, για την εξασφάλιση της χρήσης των ΤΠΕ αλλά και του εκπαιδευτικού λογισμικού από την εκπαιδευτική κοινότητα της χώρας απαιτείται η δημιουργία περισσότερων του ενός εργαστηρίων Η/Υ στην περίπτωση των πολυθεσίων Δημοτικών Σχολείων με πιθανή επέκταση των κτιριακών τους εγκαταστάσεων. Και τούτο διότι η χρήση των Η/Υ φαίνεται ότι καθίσταται αναγκαία και επιτακτική καθώς:

- το 10% του χρόνου διδασκαλίας κάθε θεματικής ενότητας για όλα τα μαθήματα ορίζεται ότι θα αφιερώνεται σε διαθεματικές προσεγγίσεις με τη χρήση και των ΤΠΕ (Καρατζιά, 2002· Παναγάκος, 2002), και
- με την καθιέρωση του θεσμού ευέλικτης ζώνης ορίζεται επιπλέον χρόνος διδακτικής ενασχόλησης με διαθεματικά σχέδια εργασίας, ο οποίος και ποικίλλει από δύο έως τέσσερις διδακτικές ώρες την εβδομάδα ανάλογα με την τάξη (Ματσαγγούρας, 2002).

Για την τάχιστη εξασφάλιση της δημιουργίας εργαστηρίων Η/Υ είναι αναγκαίο να συσταθεί σε Περιφερειακό Επίπεδο ομάδα εμπειρογνομόνων που να φροντίζει:

- Τη μελέτη των χώρων των διαφόρων σχολικών μονάδων με στόχο τη διαμόρφωση ή κατασκευή αιθουσών που θα χρησιμοποιηθούν ως εργαστήρια. Και,
- Το συνολικό έργο της προμήθειας και του εξοπλισμού των σχολικών μονάδων με Η/Υ. Και τούτο διότι πολλά σχολεία δεν ανταποκρίνονται στις σχετικές προκηρύξεις για την υποβολή προτάσεων προς το ΥΠΕΠΘ ώστε να αποκτήσουν υπολογιστικό εξοπλισμό, διότι είτε δε διαθέτουν τους κατάλληλους και σύμφωνα με τις προδιαγραφές χώρους ή το προσωπικό τους δεν έχει επαρκείς γνώσεις υπολογιστών και αποφεύγει αυτό το εγχείρημα.

Εξάλλου, για την αποτελεσματική χρήση του νέου εκπαιδευτικού υλικού, που φέρνει τις ΤΠΕ στο προσκήνιο, είναι απαραίτητη η θέσπιση κατάλληλων υποστηρικτικών μηχανισμών για τον εκπαιδευτικό. Σε διαφορετική περίπτωση ενδέχεται να έχουμε την αποτυχία του τελευταίου να χρησιμοποιήσει αποτελεσματικά το συγκεκριμένο υλικό (Rowntree, 1997, σελ. 71). Πιο συγκεκριμένα, οι θεσμικές αυτές παρεμβάσεις θα πρέπει να κινούνται σε τρεις τομείς:

- Στην επιμόρφωση όλων των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ώστε να εξασφαλισθεί η πλήρης κατάρτισή τους στη χρήση των ΤΠΕ.
- Στη συμβουλευτική στήριξη από την πλευρά των Σχολικών Συμβούλων, γεγονός που προϋποθέτει και την κατάρτιση των τελευταίων στις ΤΠΕ ώστε να είναι ικανοί να κατευθύνουν το εκπαιδευτικό προσωπικό στον τρόπο αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών στην παιδαγωγική πράξη. Και,
- Στη θέσπιση Γραφείου για τις ΤΠΕ στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Το Γραφείο αυτό θα μπορεί να δραστηριοποιείται στο πλαίσιο των διαφόρων Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και να διαθέτει το κατάλληλο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό, το οποίο θα πρέπει να είναι σε ετοιμότητα και να δίνει άμεσες λύσεις σε τεχνικής υφής ζητήματα σχετικά με τη χρήση των ΤΠΕ ακόμη και με επιτόπια μετάβαση στα ενδιαφερόμενα Δημοτικά Σχολεία.

8. Επίλογος - Συμπεράσματα

Όπως φαίνεται από την ανάλυση που προηγήθηκε, με την επιχειρούμενη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στον τομέα των ελληνικών Αναλυτικών Προγραμμάτων και την εισαγωγή της διαθεματικότητας προωθείται η προσαρμογή του ελληνικού σχολείου στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, που συναρτάται με την ουσιαστική είσοδο των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία. Έτσι, από το Π.Ι. προωθείται νέο εκπαιδευτικό υλικό σε δύο τύπους: βασικό έντυπο διδακτικό υλικό και υποστηρικτικό διδακτικό υλικό (ενώ συνεχίζεται ο θεσμός του ενός και μοναδικού εγχειριδίου κατά μάθημα και τάξη). Σημαντικό μέρος της δαπάνης για την παραγωγή του νέου εκπαιδευτικού υλικού αφιερώνεται στη δημιουργία εκπαιδευτικού λογισμικού. Αυτό αποτελεί κίνητρο για τη συμμετοχή και του ιδιωτικού τομέα στην παραγωγή αξιόπιστου λογισμικού. Παρά το προηγούμενο, η αξιολόγηση της παιδαγωγικής αποτελεσματικότητας του προϊόντος φαίνεται ελλιπής, διότι δεν λαμβάνει υπόψη της (τουλάχιστον) και τον παράγοντα «μαθητής», ο οποίος άλλωστε θα είναι και ο τελικός χρήστης.

Η καθολική χρήση των ΤΠΕ στην εκπαιδευτική διαδικασία προϋποθέτει καλά καταρτισμένο εκπαιδευτικό, απαλλαγμένο από φοβίες στη χρήση του Η/Υ. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την κατάλληλη επιμόρφωσή του στους Η/Υ και στις ΤΠΕ στο σύνολο των εκπαιδευτικών. Επιπλέον, υψηλότερο επίπεδο κατάρτισης οφείλουν να διαθέτουν οι Σχολικοί Σύμβουλοι, που αναμένεται να καθοδηγήσουν τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στον τρόπο χρήσης και διδακτικής αξιοποίησης του νέου εκπαιδευτικού υλικού.

Μέσα από τις προωθούμενες αλλαγές είναι φανερό πως η σχολική εργασία αλλάζει μορφή και γίνεται περισσότερο μαθητοκεντρική. Κύριος μοχλός και πάλι για την καθοδήγηση των μαθητών στο νέο τρόπο εκπαιδευτικής πρακτικής είναι ο παράγοντας «εκπαιδευτικός», που οφείλει να γνωρίζει τα νέα δεδομένα προκειμένου να συντονίσει και να κατευθύνει τους μαθητές στη διαδικασία κατάκτησης της γνώσης. Ωστόσο, ο ρυθμός επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών στις νέες τεχνολογίες είναι ιδιαίτερα αργός και το αποτέλεσμα της επιμόρφωσης είναι αμφίβολο.

Τέλος, σημαντικό εμπόδιο στην υλοποίηση των νέων παρεμβάσεων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση αποτελεί η υπάρχουσα υλικοτεχνική υποδομή, που είναι ελλιπής, σε χώρους, βιβλιοθήκες και κατάλληλα καταρτισμένο υποστηρικτικό-τεχνικό προσωπικό.

Βιβλιογραφία

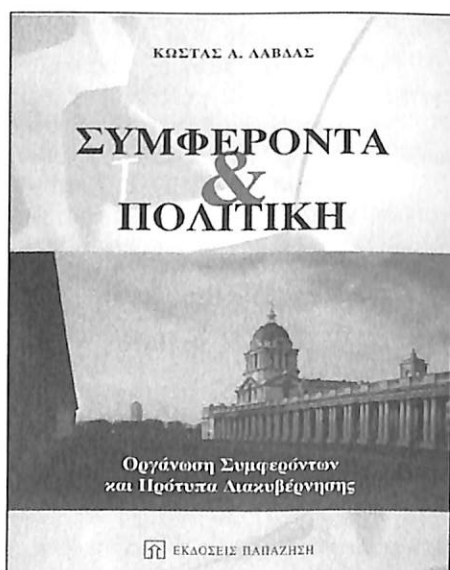
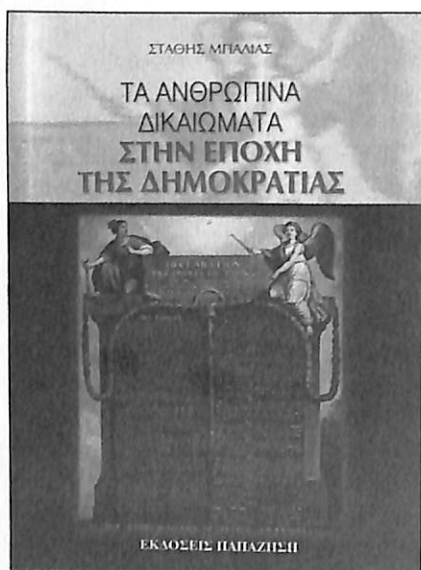
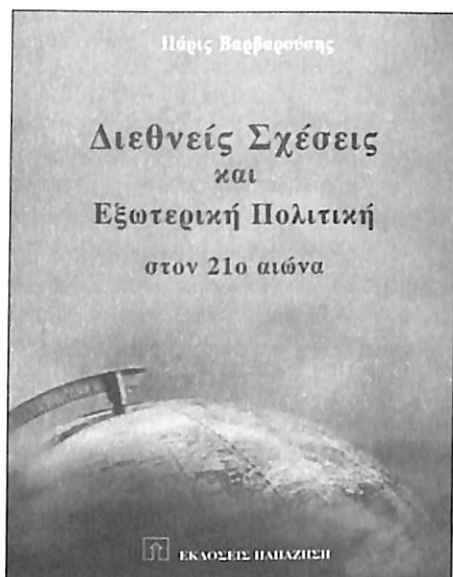
- Birzea C., *Educational Policies of the Countries in Transition*, Council for Cultural Cooperation, Council of Europe, Strasbourg, 1994.
- Bouzakis S and Koustourakis G., «The Comparative Argument in the Case of the Greek Educational Reform in 1997-1998», *Comparative Education* 38, 2, 2002, σελ. 155-169.
- Commission of the European Communities, *Designing tomorrow's education promoting innovation with New Technologies*, COM (2000) 23 final, Brussels, 27-1-2000.
- Commission of the European Communities, *eLearning - Designing tomorrow's education*, COM (2000) 318 final, Brussels, 24-5-2000, 2000(b).
- Commission of the European Communities, *The eLearning Action Plan. Designing tomorrow's education*, COM (2001) 172 final, Brussels, 28-3-2001.
- Commission of the European Communities, *Proposal for a Decision of the European Parliament and of the Council adopting a multi-annual programme (2004-2006) for the effective integration of Information and Communication Technologies (ICT) in education and training systems in Europe (eLearning Programme)*, COM (2002) 751 final, Brussels, 19-12-2002.
- Jay T., «Computerphobia: What to do about it», *Educational Technology* 1, 1981, σελ. 47-48.
- Kyriacou C., «Teacher stress and burnout: an international review», *Educational Research* 29, 1987, σελ. 146-152.
- Mark C., Pierce B. and Molloy G.N., «Psychological and Biographical differences between secondary school teachers experiencing high and low levels of burnout», *British Journal of Educational Psychology* 60, 1989, σελ. 37-51.
- Meister D.G. and Nolan J., «Out on a limb on our own: Uncertainty and doubt moving from subject-centered to interdisciplinary teaching», *Teachers College Record* 102, 4, 2001, σελ. 608-633.
- Plomp T., «Conceptualizing a Comparative Educational Research Framework», *Prospects* 22, 3, 1992, σελ. 278-288.
- Rowntree D., *Preparing Materials for Open, Distance and Flexible Learning. An Action Guide for Teachers and Learners*, Kogan Page Ltd., London, 1997.
- Smilansky J., «External and Internal correlates of teachers' satisfaction and willingness to report stress», *British Journal of Educational Psychology* 54, 1984, σελ. 84-92.
- Yagi M.H. and Abu-Saba M.B., «Teachers' Computers Anxiety: An International Perspective», *Computers in Human Behavior* 10, σελ. 299-233. 1998,
- Αγγελής Α., *Το Πειραματικό Ολοήμερο Σχολείο ως εφελκυστικό ένταξης*

- των ΤΠΕ στο Δημοτικό, Επιμορφωτική - Ενημερωτική Ημερίδα: Πειραματικό Ολοήμερο Σχολείο, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 21-11-2003. Διαθέσιμο online: http://www.pi-schools.gr/download/programs/Oloimero/oloimero_03_05/EisigisilCT.pdf.
- Αλαχιώτης Σ., «Για ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 7, 2002(α), σελ. 7-18.
- Αλαχιώτης Σ., «Εισαγωγικό Σημείωμα του Προέδρου του Π.Ι.», *ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠ-ΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 2002(β).
- Αλαχιώτης Σ., «Προλογικά», *ΥΠΕΠΘ - Π.Ι. Συμπληρωματικές προδιαγραφές εκπαιδευτικού υλικού Νηπιαγωγείου και Δημοτικού Σχολείου*, Παράρτημα, τόμ. Γ', τεύχ. α', Αθήνα, 2003.
- Δημαράς Α., «Υπουργείο Παιδείας και Εκπαιδευτική Πολιτική», *Σύγχρονα Θέματα* 4, 1979, σελ. 3-8.
- Καζαμίας Α., «Η κατάρα του Σίσυφου στην Ελληνική Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση: Μια κοινωνικο-πολιτική και πολιτιστική ερμηνεία», *μτφρ. Α. Υφαντή, στο: Σ. Μπουζάκης (επιμ.), Συγκριτική Παιδαγωγική III*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1993, σελ. 169-190.
- Καζαμίας Α., «Η κατάρα του Σίσυφου: Η βασιανιστική πορεία της ελληνικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», *στο: Α. Καζαμίας και Μ. Κασσωτάκης (επιμ.), Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, εκδ. Σείριος, Αθήνα, 1995.
- Καρατζιά-Σταυλιώτη Ε., «Η διαθεματικότητα στα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών: Παραδείγματα από την ευρωπαϊκή εμπειρία και πρακτική», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 7, 2002, σελ. 52-65.
- Καψάλης Α.Γ. και Χαραλάμπους Δ.Φ., *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική Εξέλιξη και Σύγχρονη Προβληματική*, εκδ. Έκφραση, Αθήνα, 1995.
- Κουστουράκης Γ., Παναγιωτακόπουλος Χ., Κατσιλλής Γ., «Κοινωνιολογική προσέγγιση του αυτοαξιολογούμενου στρες σε δασκάλους εξαιτίας της εισόδου των "Νέων Τεχνολογιών" στην εκπαιδευτική διαδικασία: Η περίπτωση του «άγχους για τους υπολογιστές», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 110, 2000, σελ. 122-131.
- Ματσαγγούρας Η., «Ευέλικτη Ζώνη Διαθεματικών Προσεγγίσεων: Μια εκπαιδευτική καινοτομία που αλλάζει το σχολείο», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 6, 2002, σελ. 15-30.
- Μαυρογιώργος Γ., «Νέες τεχνολογίες και εκπαίδευση», *Τα Νέα*, 1-9-2001, σελ. 6.
- Παναγάκος Ι., «Η σπουδαιότητα της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης και η προοπτική της στο Δημοτικό Σχολείο», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων* 7, 2002, σελ. 72-79.
- Παναγιωτακόπουλος Χ., «Ο Η/Υ και το εκπαιδευτικό λογισμικό», *στο Α. Κόκκος, Α. Λιοναράκης, Χ. Ματραλής και Χ. Παναγιωτακόπουλος, Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση. Το εκπαιδευτικό υλικό*

- και οι νέες τεχνολογίες, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα, 1998, σελ. 187-318.
- Παναγιωτακόπουλος Χ., Αλεξόπουλος Χ., Γούτσος Χ., Σκαλτσάς Α., Τάσιος Δ., *Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας: Πόσο έτοιμοι είναι οι εκπαιδευτικοί μας να τις εφαρμόσουν στη σχολική πρακτική;*, Αρέθας - Επιστημονική Επετηρίδα Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 2004 (υπό δημοσίευση).
- Παναγιωτακόπουλος Χ., Κουστουράκης Γ., Κατσιλλής Γ., «Κοινωνικά αποτελέσματα της διείσδυσης των Υπολογιστών στη ζωή μας: Η ανίχνευση του "άγχους για τους υπολογιστές"», *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 102, 1998, σελ. 112-120.
- Παναγιωτακόπουλος Χ., Πιερρακέας Χ., Πιντέλας Π., *Το εκπαιδευτικό λογισμικό και η αξιολόγησή του*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003.
- Πυργιωτάκης Ι., «Η ελληνική εκπαιδευτική κρίση: Μύθοι και πραγματικότητες», στο Ι.Ε. Πυργιωτάκης και Ι.Ν. Κανάκης (επιμ.), *Παγκόσμια κρίση στην Εκπαίδευση*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα, 1992, σελ. 177-205.
- ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 2002.
- ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., *Συμπληρωματικές Προδιαγραφές Εκπαιδευτικού Υλικού Νηπιαγωγείου και Δημοτικού Σχολείου*, Παράρτημα, τόμ. Γ', τεύχ. α', Αθήνα, 2003(α).
- ΥΠΕΠΘ - Π.Ι., *Γενικές προδιαγραφές και κριτήρια αξιολόγησης εκπαιδευτικού υλικού*, Παράρτημα, τόμ. Γ', τεύχ. γ', Αθήνα, 2003(β).
- ΦΕΚ 303, τόμ. Β', 13-5-2003, *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) Δημοτικού - Γυμνασίου*, 2003.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Η μεθοδολογία στη φεμινιστική θεωρία

Αντώνης Γεωργούλας*

Περίληψη

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στις κοινωνικές δομές των οικονομικά προηγμένων κοινωνιών από τη δεκαετία 1960 και μετά, έφεραν στο προσκήνιο, δια μέσου κυρίως της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, νέες κοινωνικές ομάδες με ισχυρή έως ανύπαρκτη μέχρι τότε δημόσια παρουσία. Από τη συνειδητή δράση αυτών των ομάδων προκλήθηκαν επίσης μεγάλοι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί. Οι νέες αυτές ομάδες κατήγγειλαν τις επικρατούσες κοινωνικές θεωρίες –αλλά και γενικότερα την επιστήμη– ως εθνοκεντρικές και φαλλοκεντρικές. Προκειμένου δε να στηρίξουν τις καταγγελίες τους αλλά και τα αιτήματά τους, διατύπωσαν νέες μεθοδολογικές προτάσεις που διέσπασαν τα μέχρι τότε παγιωμένα όρια των ανθρωπιστικών, φυσικών και κοινωνικών επιστημών. Ανεξάρτητα πάντως από την όποια δικαιολόγηση των νέων προταγμάτων επί της μεθόδου, οι τάσεις της φεμινιστικής θεωρίας που εξετάζουμε στο άρθρο, φαίνεται να συγκλίνουν σε μια κατηγοριακή διατύπωση των πολιτικών τους αιτημάτων και παραβλέπουν τις αντικειμενικές συνθήκες που κατέστησαν δυνατή αυτήν τη διατύπωση.

Εισαγωγή

Στις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα οι νέες και κριτικές τάσεις της κοινωνικής θεωρίας επικέντρωσαν κυρίως στο πρόβλημα της διαφοράς και της κυριαρχίας, εγκαταλείποντας ή βάζοντας

* Ο Αντώνης Γεωργούλας είναι Αναπλ. καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σε δεύτερο πλάνο αυτό της εκμετάλλευσης και της ισότητας που κυριαρχούσε νωρίτερα. Το άμεσο αποτέλεσμα της αλλαγής προσανατολισμού ήταν η σύνδεση της επιστημονικής γνώσης με την ηθική. Τούτη η μεταστροφή θα μπορούσε να αποδοθεί τόσο σε δομικούς παράγοντες, όσο και σε ιδεολογικούς. Για την ακρίβεια, θα μπορούσε να αποδοθεί στη συνάρθρωση δομικών και ιδεολογικών παραγόντων, κάτι που σημαίνει ότι οι νέες τάσεις προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τη συγκεκριμένη συνάρθρωση.

Ως δομικοί παράγοντες θα μπορούσαν να κρατηθούν αυτοί που οδήγησαν στην «τριχοτόμηση» της κοινωνίας και την εμφάνιση της «πολιτισμικής αστικής τάξης»¹. Το Πανεπιστήμιο της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου γνωρίζει μια πραγματική πληθυσμιακή έκρηξη, κατά κύριο λόγο στις σχολές ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Η τεράστια αύξηση του αριθμού των φοιτητών –και άρα των επιστημονικών επαγγελματιών– οφείλεται κυρίως στη διαγενεακή πανεπιστημιακή πρόσβαση ομάδων που μέχρι τότε ήταν σχεδόν αποκλεισμένες: περισσότερο άνδρες και λιγότερο γυναίκες λαϊκής καταγωγής, γυναίκες αστικής καταγωγής, άνδρες και γυναίκες με μειονοτική προέλευση στις πολυφυλετικές κοινωνίες που δημιουργήθηκαν για διάφορους ιστορικούς λόγους (Η-ΠΑ, πρώην αποικιοκρατικές χώρες κ.λπ.).

Θα μπορούσε να συγκρατήσει κανείς δύο δέσμες ιδεολογικών παραγόντων. Στην πρώτη θα μπορούσαν να ενταχθούν αυτοί της ψυχροπολεμικής πόλωσης. Η ψυχροπολεμική ωστόσο πόλωση, η οποία αποτελεί και το ηγεμονικό μόρφωμα της περιόδου, υποβατάχτηκε από δύο διαφορετικές –και νομοτελειακές– εκδοχές της εξέλιξης (κομμουνισμός-εκσυγχρονισμός). Έτσι, στη δεύτερη δέση θα μπορούσαν να ενταχθούν τα τεκταινόμενα στο χώρο παραγωγής κοινωνικής θεωρίας, διότι εδώ αρχίζουν να αναδύονται τα νέα στοιχεία που θα χρησιμεύσουν ως υλικά για το σχηματισμό των νέων μορφωμάτων. Άμεσος εκφραστής της πολιτικής πόλωσης στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας ήταν η αντίθεση διαλεκτικού υλισμού και δομολειτουργισμού. Ο πόλος του διαλεκτικού υλισμού ενθουλάκωσε την «ορθή» μαρξιστική εξήγηση της κοινωνικής κίνησης, ενώ ο δομολειτουργισμός ιδιοποιούνταν τη βεμπεριανή και τη ντυρκεμιανή κληρονομιά ως προς τις πολιτισμικές επιρροές της εκλογίκευσης και την οργανική ηθική της επαγγελματικής διαφοροποίησης. Η αναζήτηση «τρίτων επιστημονικών δρόμων» για το ξεπέρασμα της προηγούμενης αντίθεσης είναι χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου.

Από τη συνάρθρωση δομικών και ιδεολογικών παραγόντων

προκύπτει μια τεράστια επιστημολογική μεταστροφή των ανθρωποεπιστημών, η οποία θα έχει επίσης τεράστια αποτελέσματα. Δύο από τις συνιστώσες αυτής της στροφής επισημαίνονται από δύο, διαφορετικού προσανατολισμού, ιστορικούς των ιδεών. Ο Μαρσέλ Γκοσέ για να χαρακτηρίσει αυτή τη στροφή, χρησιμοποιεί στα 1989 την έκφραση «αλλαγή παραδείγματος στις κοινωνικές επιστήμες». Με αυτό εννοεί την αντικατάσταση των αντικειμενισμών (μαρξισμός και δομισμός) από φιλοσοφίες του υποκειμένου, οι οποίες επικεντρώνουν στην «αποβλεπτική και αναστοχαστική πλευρά της ανθρώπινης δράσης»². Την ίδια χρονιά, ο Ροζέ Σαρτιέ διαπιστώνει τη μετατόπιση της ιστορικής προβληματικής «από την κοινωνική ιστορία της κουλτούρας στην κουλτουραλιστική ιστορία του κοινωνικού». Αυτό σημαίνει ότι η κουλτούρα δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως εξαρτώμενο μέγεθος αλλά ως αυτόνομο κείμενο μέσα στο οποίο περιέχονται όλες οι σημασίες³. Άμεσο αποτέλεσμα της στροφής ήταν η διάσπαση των ορίων ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα. Οι μέχρι τότε οικόσιτες επιθυμίες ελευθερώθηκαν και κατέλαβαν τη δημοσιότητα. Αυτή όμως η απελευθέρωση δεν κατανοήθηκε, τουλάχιστον στον αγγλοσαξονικό χώρο, με όρους ιστορικούς αλλά με αναλυτικούς και πραγματιστικούς.

Οι κατευθύνσεις της προηγούμενης στροφής άρχισαν να διαγράφονται καθαρά στα μέσα της δεκαετίας 1970. Θα μπορούσε να διακρίνει κανείς τέσσερις μεγάλες κατευθύνσεις. Η πρώτη κατεύθυνση βρίσκεται στην ιδεολογικοποίηση της ανθρωπο-επιστημονικής γνώσης από το ανομοιογενές ρεύμα που ο αγγλοσαξονικός χώρος αποκαλεί μεταδομισμό (Φουκώ, Λυστάρ και Ντερριντά). Η δεύτερη προκύπτει από την απαξίωση της επιστημονικής μεθοδολογίας και την πρακτική σημασιοδότηση της γνώσης που μετατρέπει τους κοινωνικούς επιστήμονες σε «κριτικούς της κουλτούρας» ή «αφηγητές ιστοριών» (Ρόρτυ). Η τρίτη προκύπτει από την ιστορίκευση της φυσικο-επιστημονικής γνώσης (Κουν, Φεγιεράμπεντ), που βρίσκει κύριο συνεχιστή το «σκληρό πρόγραμμα» της κοινωνιολογίας της επιστημονικής γνώσης⁴. Αυτό το «πρόγραμμα» προκύπτει από τη σύνθεση της ιστορικευτικής κοινωνιολογίας της γνώσης (Μανχάιμ) και της εξτερναλιστικής επιστημολογίας (Κουν) στη βάση της έννοιας «μορφή ζωής», κάτι που υποτάσσει την κάθε μορφή γνώσης σε μια κοινή αιτιολόγηση. Η τρίτη κατεύθυνση είναι αυτή του ιστορικού υλισμού, τάσεις του οποίου ενσωματώνουν την κουλτούρα σε μια αποβλεπτική διαλεκτική (Χόγκακτ, Γουίλιαμς).

Αυτές οι τέσσερις κατευθύνσεις δεν αποτελούν αυτοτελή ρεύματα. Αντίθετα, συνδιασταυρώνονται μεταξύ τους αλλά και με άλλες τάσεις της πρώτης ψυχροπολεμικής περιόδου και δημιουργούν ένα πλήθος από ρυάκια που συχνά δίνουν την εντύπωση ενός ερμητικού κατακερματισμού της χερσαίας επιφάνειας.

Όλες ωστόσο οι συνδιασταυρώσεις απαξιώνουν τις μεθοδολογίες που στηρίζονταν αποκλειστικά στο ρεαλισμό και στον εμπειρισμό ή, εν πάση περιπτώσει, απαξιώνουν οτιδήποτε στηρίζεται στην αριθμοποίηση του κοινωνικού κόσμου και ταυτόχρονα θυμίζει δάνειο από τις φυσικο-επιστήμες. Αντίθετα, η προσέγγιση του τελευταίου μεταφέρεται προς ποιοτικές μεθοδολογίες, υπό τον αστερισμό κυρίως της «γενεαλογίας» και της «αποδόμησης», της σημειολογίας και της σημαντικής, οι οποίες και υποτίθεται ότι θα αναδεικνυαν αφενός τις ιστορικά αυθαίρετες κατασκευές του παρόντος και αφετέρου την αποβλεπτικότητα του υποκειμένου.

1. Η κοινωνική κατασκευή των έμφυλων κατηγοριών

Με δεδομένους τους δομικούς παράγοντες και με δεδομένη επίσης την κριτική προς το ανδροκρατικό και ευρωκεντρικό παρελθόν των επιστημών, η στροφή προς το υποκείμενο υιοθετείται κυρίως από τις άρτι αφιχθείσες –στο χώρο παραγωγής γνώσης– κοινωνικές ομάδες. Αυτές οι ομάδες επεξεργάζονται τις νέες θεωρίες, οι οποίες είναι κατά κανόνα ριζοσπαστικές και ενίοτε έχουν ως βασική πηγή έμπνευσης το μαρξισμό. Επίσης, οι ίδιες ομάδες αναπτύσσουν έναν έντονο μεθοδολογικό προβληματισμό για την προσέγγιση του κοινωνικού κόσμου, όπως κι έναν ηθικό προβληματισμό για τις σχέσεις επιστημονικής γνώσης και εξουσίας. Το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η ταυτόχρονη διαφοροποίησή τους από το μαρξισμό και το θετικισμό σε σχέση με τις εποπτικές παραστάσεις του χρόνου (εξέλιξη και πρόοδος) και τις κοινωνικές οντότητες (κοινωνικές τάξεις και άτομα). Με το μαρξισμό συγκλίνουν στο ότι αποδέχονται τον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης, ενώ με το θετικισμό έρχονται σε κάθετη ρήξη καθώς αρνούνται την ιντερναλιστική αντίληψη της επιστημονικής προόδου, χωρίς ωστόσο αυτή η ρήξη να επεκτείνεται πάντα και στο πεδίο της μεθοδολογίας. Οι κοινωνικές οντότητες που προτείνουν δεν είναι πάντα νέες στην κοινωνική θεωρία, αλλά έχουν διαφορετικές θε-

ωρητικές περιβολές και διαφορετικά μεθοδολογικά θεμέλια από ότι στο παρελθόν (έμφυλες ταυτότητες και κοινότητες επαϊόντων).

Οι νέες τάσεις της κοινωνικής θεωρίας προβαίνουν λοιπόν στην αναδιάταξη των κατηγοριών της σκέψης⁵. Αφενός τροποποιούν την εποπτική παράσταση του χρόνου και αφετέρου αναδεικνύουν νέες συλλογικές οντότητες ως πρωταγωνιστές στα δρώμενα του κοινωνικού μετασχηματισμού, ενώ συνδέουν επίσης άμεσα την επιστημονική αιτιολόγηση με την ηθική. Προς τούτο ψάχνουν τις αναφορές τους στις τρεις μεγάλες κατευθύνσεις που προαναφέρθηκαν και οι οποίες εν πολλοίς αναδεικνύουν τις λογικές της ασυνέχειας, ενίοτε δε και της κλειστότητας της κάθε μορφής ζωής. Το σημείο που τις διαφοροποιεί μεταξύ τους είναι αφενός ο τρόπος που αντιλαμβάνονται τη χρονικότητα και αφετέρου ο τρόπος που αντιλαμβάνονται την επιστήμη σε σχέση με τη χρονικότητα. Μέσα από το πρίσμα της χρονικότητας και της επιστημονικής αιτιολόγησης, οι τάσεις αυτές καλύπτουν ένα μεγάλο φάσμα στο στερέωμα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού.

Το προηγούμενο φάσμα δημιουργείται από τις διαφορετικές απαντήσεις που δίνονται στο ερώτημα που αφορά στην κατασκευή του παρελθόντος. Εδώ ακριβώς εισέρχεται τόσο η έννοια της χρονικότητας όσο και ο ρόλος της επιστημονικής αιτιολόγησης. Σε γενικές γραμμές, σε όλες αυτές τις τάσεις και με δεδομένο ότι στηρίζονται στην απόρριψη της προόδου και της εξέλιξης, η χρονικότητα συνίσταται σε μια παλινδρομική κίνηση. Στην αρχή γίνεται ένας πίσω βηματισμός για να κατανοηθεί η συγκρότηση του παρόντος. Κατόπιν και με δεδομένη τη γνώση των διαδικασιών διαμόρφωσης του τώρα, γίνεται μια προβολή στο μέλλον, μια δηλαδή απόβλεψη ή ένα πρόταγμα⁶. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις τύπους απαντήσεων: την απάντηση φαινομενολογικού τύπου, την απάντηση δομικού τύπου και την απάντηση συνθετικού τύπου.

Στους δύο πρώτους τύπους απαντήσεων ενδημεί η ιδέα της ασυνέχειας, με διαφορετικό κατά περίπτωση τρόπο. Στην πρώτη περίπτωση, η ασυνέχεια συνδέεται με ένα βουλευτικό ορίζοντα που σχεδιάζεται στο εκάστοτε παρόν. Έτσι, ο άχρονος αναστοχασμός επί της εννοιακής αμφισημίας ως ανοικτής δυνατότητας απόβλεψης που ενυπάρχει στην κάθε στιγμή, συνδέεται με την «αποδόμηση» των αυθαίρετων σημασιών που εμφανίζονται ως προφανείς αλήθειες. Στη δεύτερη περίπτωση, η «γενεαλογία» της «ανακριβούς» ανθρωπο-επιστημονικής γνώσης εμφανίζει την καθορίζουσα δομή που παγιώθηκε μέσα από την αρχειοθέτηση αυθαί-

ρετων αποφάσεων για τη δήθεν έλλογη διαχείριση του εαυτού. Η καταγγελία της σκλαβιάς στην οποία υποβλήθηκε το υποκείμενο από τη δομή, ανοίγει την ανθρωπο-επιστημονική πρακτική προς μια νέα και ένσकोπη αρχειοθέτηση αποφάσεων που με τη σειρά τους θα πολλαπλασίαζαν τις δυνατότητες ως προς το άνοιγμα των οριζόντων της απελευθέρωσης. Εάν στην πρώτη περίπτωση το κάθε μέλλον είναι μια αποβλεπτική συνέχεια του κάθε παρόντος και εάν στη δεύτερη η διάρκεια του παρόντος εξισώνεται με τη διάρκεια μιας δομής που σχηματίζεται από την «ανακριβή» γνώση, στην τρίτη περίπτωση οι δύο ιδέες τοποθετούνται στα «ακριβή» θεμέλια της επιστήμης που δημιουργείται στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής μορφής ζωής. Ενώ στην πρώτη περίπτωση ο αναστοχασμός επί της γραμματικής των αμφισχημιών και στη δεύτερη η αρχαιολογία της ανακρίβειας έθεταν το παρόν ή, καλύτερα τις κοινωνικές κατασκευές του παρόντος, σε ριζική αμφισβήτηση, στην τρίτη περίπτωση η αναστοχαστικότητα επί της εμπλαισωμένης συνάρθρωσης της ιστορίας της επιστήμης και της κοινωνικής ιστορίας αποτελεί τον κεντρικό άξονα της κατηγορίας του χρόνου.

Οι τρεις τύποι απάντησης, στην ιδεοτυπική τους μορφή, αποτελούν τρία παράλληλα σχέδια. Στις εφαρμογές τους ωστόσο συνδιαστυρώνονται με μικρότερα σχέδια και εν πολλοίς αποτελούν τους κεντρικούς ποταμούς που σχηματίζουν το πολυδαίδαλο Δέλτα του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού. Ορισμένες από αυτές τις συνδιαστυρώσεις τις συναντά κανείς στη φεμινιστική θεωρία που επικεντρώνει στην οπτική που ανοίγει η γυναικεία θέση.

* * *

Η ενσωμάτωση της οπτικής θέσης στη φεμινιστική θεωρία αρχίζει στις αρχές της δεκαετίας 1980, ως κυρίως μεθοδολογικό θεμέλιο πάνω στο οποίο θα χτίζονταν οι αξιώσεις αλήθειας της γυναικείας θέσης και οπτικής⁷. Πρόκειται για μια συνεύρεση του μαρξισμού με τις νέες κατηγορίες της διάνοησης –με διαφορετική καταγωγή, διαφορετικές κοινωνικές τροχιές, διαφορετικές εξειδικεύσεις και ελευθερωμένη τη λήμπιντο– και για την προσπάθεια προσαρμογής του πρώτου στις χειραφετητικές διαθέσεις του φεμινιστικού κινήματος, αλλά και άλλων νέων κοινωνικών κινήματων με αναφορές στην εθνότητα, τη φυλή, τον έρωτα κ.λπ.⁸. Η θέση και η οπτική παραπέμπουν στα δύο επίπεδα της μαρξιστικής θεωρίας, δηλαδή στη θέση παραγωγής και στη συνείδηση, ενώ η μεθοδολογία αφορά στο πώς θα θεμελιωθεί η αντιστοιχία τους σε

μια στέρεα επιστημονική βάση. Με άλλα λόγια, πρόκειται για προσπάθεια να απομακρυνθούν από το μαρξισμό οι, νομοτελειακά καθορισμένες, βασικές του κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή οι κοινωνικές τάξεις, ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, να διευρυνθεί καθώς θα ενταχτούν μέσα του νέες κοινωνικές κατηγορίες. Εξάλλου η κρατούσα άποψη σε αυτές της τάσεις είναι ότι το φύλο ή οι άλλες προαναφερθείσες κατηγορίες αποτελούν κοινωνικά κατασκευασμένες κατηγορίες· είναι δηλαδή αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων κι όχι φυσικά δεδομένα.

Εστιάζοντας εδώ στο κοινωνικό φύλο, θα λέγαμε ότι ακόμη κι αν αποτελεί κοινωνική κατηγορία, δεν θα μπορούσε να στηριχτεί στη θεωρία υπεραξίας, εκεί δηλαδή που τέθηκαν οι βάσεις της μαρξιανής θεωρίας των κοινωνικών τάξεων. Συνεπώς, η στήριξη της βούλησης ή των ιδιαίτερων εμπειριών αυτής της «κοινωνικής κατηγορίας» θα έπρεπε να γίνει κάπου αλλού. Η επιστημονική μέθοδος παραχωρεί ένα τέτοιο στήριγμα, ακόμη και μέσα από την άρνησή της και δραστηριοποίηση της σημειολογίας. Η επιστημονική μέθοδος και η σημειολογία είναι οι δύο πρώτες κολώνες της αναδυόμενης άποψης. Η δεύτερη αρματώνεται από την απόφαση ότι η γνώση αφενός είναι εντοπισμένη και προοπτικιστική και αφετέρου είναι αδιαχώριστη από την εξουσία ή την πολιτική. Η πρώτη από την απόφαση περί ύπαρξης πολλών θεσιακών προοπτικών από τις οποίες παράγεται η γνώση. Εδώ το πρόβλημα που τίθεται αφορά στο πώς θα μπορούσαν να συνυπάρξουν μια εντοπισμένη οπτική της έμφυλης (gendered) ταυτότητας με μια καθολική οπτική της κοινωνικής κατηγορίας η οποία και θα υπερέβαινε τις τοπικές ή τις επιμέρους διαφορές. Μια τρίτη μεθοδολογική κολόνα είναι αυτή που δημιουργείται από τη δραστηριοποίηση καθαρά κοινωνικο-επιστημονικών μεθόδων, όπως ο ιδεότυπος και ο κοινωνιολογικός ρεαλισμός.

2. Ρήξη και σημειολογική κατασκευή

Οι τάσεις που υιοθετούν την παράσταση μιας κάθετης ρήξης με το παρελθόν ιστορικού τον επιστημονικό λογοκεντρισμό και τον ταυτίζουν με το νομιμοποιητικό του ρόλο στη θεμελίωση των κυρίαρχων κοινωνικών κατηγοριών της νεωτερικότητας: τα αναπτυσσόμενα έθνη (εθνοκεντρισμός), τους λευκούς άνδρες (φαλλοκεντρισμός), ακόμη και με τις κοινωνικές τάξεις (αστικοκεντρισμός).

Έχοντας πάρει τη «γλωσσική στροφή» και δεχθεί την άποψη ότι ο κόσμος φτιάχνεται με τις λέξεις –ή εν πάση περιπτώσει ότι το νόημα βρίσκεται αυτόνομο μέσα στις τελευταίες– επιχειρούν μέσα από την κειμενικοποίηση του κόσμου, όπως αυτή έχει συσσωρευτεί στην ιστορία κάθε επιστημονικού κλάδου, τον υποτιθέμενο μετασηματισμό του. Ο πίσω βηματισμός αναδεικνύει τα αυθαίρετα της κατασκευής του παρόντος μορφώματος, κάτι που επιτρέπει στη συνέχεια τη νέα προβολική αναδιάταξη των σημασιών μέσα από την τοπική διάχυση «λιγότερο λανθασμένων ιστοριών».

Η κριτική ωστόσο των διαφόρων εκδοχών του λογοκεντρισμού και των κατηγοριών που του αντιστοιχούν, οδηγεί αυτές τις τάσεις σε έναν αιωρούμενο σχετικισμό, καθώς εγκαταλείπουν κάθε ιδέα μεθοδολογικής στήριξης των «τοπικών αφηγήσεων» τους. Από την άλλη αναγορεύουν σε κοινωνικές κατηγορίες τις ομάδες του κοινωνικού κόσμου, οι οποίες κατασκευάζονται με τα πλέον ετερόκλητα κριτήρια: φύλο, εθνότητα, χρώμα, επάγγελμα, ερωτικές προτιμήσεις, τόπος, εθνικότητα, θρησκεία, αισθητική, ηλικία, μεινέκτημα κ.λπ. Αυτό διότι δεν μπορούν να στηρίξουν πουθενά [πλην ίσως επί του σώματος ή της «σωματοπραγματικότητας» (corporeality)] τις συλλογικές οντότητες που κατασκευάζουν με τα προηγούμενα κριτήρια και τις συνδέουν άμεσα με την αναφορικότητα, δηλαδή με τις διάφορες αρνητικές σημασίες ή αναπαραστάσεις που ενδημούν στους επιμέρους τύπους. Προκειμένου να αποκαταστήσουν τις βλάβες που προκάλεσε ο –κατά την άποψή τους– ολοπαγής ορθολογισμός, ταυτίζουν την αυτοαναφορικότητα της «επιστημολογικής κοινότητάς» τους με την αναφορικότητα της ομάδας. Έτσι, εκχωρούν ως αρμοδιότητα στον εαυτό τους την αποκάλυψη των αυθαιρέτων επί των οποίων κατασκευάζεται η κυριαρχία και, ταυτόχρονα, τροποποιούν την πολιτική, καθώς εμφανίζονται ως οι εκπρόσωποι των ομάδων⁹. Κι εδώ ωστόσο δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την άρθρωση μιας συνολικής μεθοδολογικής στρατηγικής, κάτι που φαίνεται να εξαρτάται από την επιστημονική προέλευση των διαφόρων συγγραφέων.

* * *

Ένα παράδειγμα μας δίνει η ανάλυση του τρόπου που συμπλέκονται οι θεωρίες των επιστημών της ζωής με τη συνολικότερη ιδεολογία. Η πίσω κίνηση στη φυσική ιστορία, υπό το πρίσμα της κοινωνικής της κατασκευής, συνδέει τις εικόνες που δημιουργούνται για τα πρωτεύοντα θηλαστικά με τις, κοινωνικά εντοπισμένες, ιδεολογικές οπτικές των επιστημόνων που δημιουρ-

γούν αυτές τις εικόνες. Σίγουρα όχι με τον απλοϊκό τρόπο που συχνά παρωδείται αυτό το εγχείρημα: οι Βρετανοί επιστήμονες προβάλλουν στους πιθήκους δικά τους χαρακτηριστικά, βλέποντάς τους φλεγματικούς, οι Αμερικανοί φυσιοδίφες τους βλέπουν ως ανηλεείς επιχειρηματίες, οι Ιάπωνες τους βλέπουν κοινωνικά οργανωμένους και ιεραρχημένους, ενώ οι Γάλλοι διακρίνουν την ελαφρότητα στη συμπεριφορά τους¹⁰. Η παράλληλη ακριβώς μελέτη των μη ανθρώπινων πρωτογενών θηλαστικών και των επιστημονικών αφηγήσεων θεωρείται ότι θα «χαρτογραφούσε εκ νέου τις μεθόριους μεταξύ φύσης και κουλτούρας»¹¹. Η μεθοδολογική στρατηγική στηρίζεται στη σημειολογία και επιχειρεί να αναδείξει τους παράγοντες που καθορίζουν την επιστημονικές αφηγήσεις. Πράγματι, με αφετηρία το σημαίνον επιστήμη εξετάζονται οι διάφορες εκδοχές των σημαινόμενων, εν προκειμένω η φύση διαμέσου των πιθήκων.

Το αποτέλεσμα είναι μια περίτεχνη θεωρητική κατασκευή, μια τεράστια αφήγηση η οποία αρθρώνεται, καθώς εξετάζονται τρεις κύριες δέσμες παραγόντων: η ιστορική περίοδος του διεθνούς οικονομικο-πολιτικού συστήματος (αποικιοκρατία, ψυχρός πόλεμος, πολυπολιτισμικότητα), η πολιτισμική περιοχή (ΗΠΑ, Ευρώπη, Ιαπωνία, Ινδίες, Αφρική), και οι οπτικές μειζόνων θεωρήσεων που ανασυγκροτούνται με τη βοήθεια της σημειολογίας και κατόπιν συνδέονται με τις δύο προηγούμενες δέσμες παραγόντων (πραγματιστική, κυβερνητική-συντακτική, έμφυλη-θεσιακή). Η όλη απόπειρα εκβάλλει σε ένα σημασιολογικό αρχιπέλαγος γεμάτο από διαφορετικές σημασιολογικές νησίδες, οι οποίες και εμφανίζονται ως δημιουργήματα φαντασιώσεων της επιστήμης. Το συμπέρασμα που αντλείται είναι ότι, εφόσον η επιστήμη της φύσης δεν είναι παρά διάφορες εκδοχές επιστημονικής φαντασίας, θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένα εναλλακτικό σενάριο, που θα στηρίζεται σε διαφορετικές οντότητες και οι οποίες θα είναι η μετάφραση «άλλων οντοτήτων εντός των εαυτών τους ως σημείων, εικόνων και μηνυμάτων». Εδώ, ως η βάση «μιας αναπαραγωγικής πολιτικής των μελλοντικών κόσμων» προτείνεται ο όρος «ξενογένεση» που νοείται ως μια διαδικασία «μεταμόρφωσης» των υφιστάμενων φυλογενετικών και οντογενετικών σεναρίων που προτάθηκαν από την επιστήμη¹².

Η εφαρμογή αυτής της απόφασης –που στηρίζεται στη σημειολογία– στο παρόν, αλλά και η απόβλεψη με βάση τα προηγούμενα, δημιουργούν ένα μεγάλο πρόβλημα. Η αυθαιρεσία της κατασκευής που καταγγέλλεται, προκύπτει από την οπτική που

δημιουργείται από τον εντοπισμό και την κοινωνική εμπλαίσωση της γνώσης. Εφόσον λοιπόν δεν υπάρχει καθολική γνώση ακόμη και για ιστορίες (σενάρια) που τρόπον τινά εγγράφονται άμεσα στη φύση και στις οποίες τα κοινωνικά συμφέροντα δεν είναι εμφανή και ζωτικά, δεν θα μπορούσε να υπάρξει ούτε για τις ιστορίες που αφορούν την ίδια την κοινωνία κι όπου τα συμφέροντα είναι και εμφανή και ζωτικά. Εάν και αυτή ακόμη η φυσική ιστορία κατασκευάζεται καθώς ντύνεται με εντοπισμένα ιδεολογήματα, τότε τι θα μπορούσε να συμβεί με την κοινωνική ιστορία η οποία νομιμοποιεί, ως καθολικές, οπτικές που τελικώς δεν είναι παρά προβολές συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων; Και εάν η κοινωνική ιστορία είναι κι αυτή μια κατασκευή των κυρίαρχων και των καταπιεστών, τότε πώς θα μπορούσαν να δημιουργηθούν εναλλακτικά σενάρια τα οποία θα ήταν «λιγότερο λανθασμένα» και θα άνοιγαν ευρύτερες προοπτικές για διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, δηλαδή για τους κυριαρχούμενους και τους καταπιεσμένους; Εδώ ακριβώς εισέρχεται η απόβλεψη, δηλαδή «η αναπαραγωγική πολιτική μελλοντικών κόσμων», η οποία στηρίζεται θεωρητικά στις αντιθέσεις μοντέρνας και μεταμοντέρνας σκέψης και μεθοδολογικά στη σημασιολογική εκδοχή της σημειολογίας και στην αφηγηματικότητα.

Ενώ η όλη προσπάθεια στηρίζεται προγραμματικά στην υπέρβαση της διχοτομικής σκέψης, η οποία υποτίθεται ότι χαρακτηρίζει τη νεωτερικότητα, παραδόξως αναπαράγει τις διχοτομίες σε ένα άλλο επίπεδο. Πάνω σε αυτήν την παράδοση στρατηγική στηρίζεται η προσπάθεια παράκαμψης του σχετικισμού στον οποίο οδηγεί κατά κανόνα η άρνηση της «καθολικής ορθολογικότητας»: «Η διεξοδος των πολιτικά δεσμευμένων επιθέσεων ενάντια σε ποικίλους εμπειρισμούς, αναγωγισμούς και άλλες εκδοχές της επιστημονικής αυθεντίας δεν θα έπρεπε να είναι ο σχετικισμός, αλλά ο εντοπισμός. Ένα διχοτομικό διάγραμμα που εκφράζει τούτο θα μπορούσε να μοιάζει ως εξής:

καθολική ορθολογικότητα	εθνοφιλοσοφίες
κοινή γλώσσα	ετερογλωσσία
νέον όργανον	αποδόμηση
ενιαία θεωρία πεδίου	αντιθετική τοποθέτηση
σύστημα κόσμος	τοπικές γνώσεις
master theory	webbed accounts» ¹³ .

Αυτή η προσπάθεια αποσκοπεί στο να οδηγήσει τη σημασιολογία σε μια νέα πραγματιστική, ώστε μέσα από την τελευταία να

επιχειρηθεί η επανένωση όλων αυτών που, κατά τους υποστηρικτές της άποψης, διαχώρισε η μοντέρνα σκέψη, δηλαδή η επανένωση φύσης και κουλτούρας¹⁴. Τα αυθαίρετα ωστόσο της κατασκευής του παρόντος δεν αφορούν μόνο στην επιστημονική γνώση. Αφορούν συνολικά τα συστήματα αναπαραστάσεων ή τις ιδεολογίες. Αφορούν δηλαδή και τις αναπαραστάσεις του πόλου κοινωνία ή κουλτούρα. Κι εδώ εφαρμόζεται η ίδια μεθοδολογική στρατηγική, διαμέσου της οποίας διαχωρίστηκε η μοντέρνα γνώση από τις μεταμοντέρνες. Με την προβολή των προηγούμενων σε αυτό το επίπεδο κατασκευάζονται οι νέες κοινωνικές οντότητες: οι «cyborgs», δηλαδή οι οργανισμοί της κυβερνητικής (cybernetic's organisms) (κύβοργκ, εφεξής). «Στον καιρό μας, προς τον ύστερο εικοστό αιώνα, καιρό μυθικό, είμαστε όλοι χίμαιρες, θεωρητικοποιημένα και κατασκευασμένα υβρίδια μηχανών και οργανισμών· κοντολογίς, είμαστε κύβοργκς. Ο κύβοργκ είναι η οντολογία μας· μας δίνει τις πολιτικές μας. Ο κύβοργκ είναι μια συμπυκνωμένη εικόνα φαντασίας και υλικής πραγματικότητας, των δύο αδιαχώριστων κέντρων που δομούν κάθε δυνατότητα ιστορικού μετασχηματισμού»¹⁵. Αυτές λοιπόν οι υβριδικές οντότητες είναι οι φορείς του νέου προτάγματος.

Η κατασκευή αυτών των οντοτήτων στηρίζεται σε μια απόφαση, η οποία προκύπτει από την αντιθετική αντίληψη των μορφωμάτων του παρόντος χρόνου. Αφού δηλωθεί ότι «οι πηγές κρίσης της πολιτικής ταυτότητας είναι πολυάριθμες», εισάγεται η έννοια των «θρυμματισμένων ταυτοτήτων» προκειμένου να καταδειχτούν τα αδιέξοδα στα οποία οδήγησαν οι πολιτικές λογικές που διαμόρφωσαν το συγκαιρινό σκηνικό. Οι προβληματικές των ταυτοτήτων αποτελούσαν την άρνηση της πατριαρχίας, της αποικιοκρατίας, αλλά και του καπιταλισμού. Στις δύο πρώτες περιπτώσεις η άρνηση εκφράστηκε με τις έμφυλες ταυτότητες (φύλο και φυλή), ενώ στην τρίτη περίπτωση με την ταξική συνείδηση. Οι παρούσες εκφράσεις των προηγούμενων ζευγαριών και ειδικά αυτών που εντάσσονται στον πόλο της αμφισβήτησης, δείχνουν ένα τοπίο κατακερματισμένο, δείχνουν ακριβώς ένα τοπίο «θρυμματισμένων ταυτοτήτων» χωρίς δυνατότητες σύγκλισης προς την κατασκευή μιας ενιαίας «πολιτικής ταυτότητας». Τούτος ακριβώς ο θρυμματισμός πιστεύεται ότι θα μπορούσε να ξεπεραστεί διαμέσου της δημιουργίας μιας νέας οντότητας στην οποία θα συνυπήρχαν οι δύο πόλοι της αρχικής αντίθεσης: αυτής μεταξύ φύσης και κουλτούρας. Έτσι, περνάμε στο πρόταγμα και στην πολιτική πρακτική: «οι κύβοργκ φεμινίστριες πρέπει να καταδείξουν ότι το «εμείς»

δεν θέλει πλέον καμία φυσική μήτρα ενότητας, όθεν καμία ολική κατασκευή»¹⁶. Προϋπόθεση λοιπόν του μέλλοντος είναι το μέλλον καθαυτό ή, καλύτερα, η δημιουργία ενός φανταστικο-επιστημονικού «λιγότερου λανθασμένου» σεναρίου, το οποίο θα κατηύθυνε την πολιτική ταυτότητα προς την ίδια του την έλευση. Η ρήξη με το παρελθόν είναι κάθετη και αμετάκλητη. Η έλευση του όποιου μελλοντικού σχεδίου ή σεναρίου δεν μπορεί να θεμελιωθεί ούτε στην ιστορία –και πολύ δε περισσότερο– ούτε στην επιστήμη και στην επιστημονική μέθοδο.

Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι η ίδια η ιστορία της επιστήμης μας έδειξε τον κατασκευαστικό χαρακτήρα της επιστήμης. Ας υποθέσουμε δηλαδή, ότι μας έδειξε ότι τελικώς η επιστήμη δεν αποτελεί το γενικό σημαίνον το οποίο, δημιουργώντας τάξη στο χάος των σημαινόμενων, μπορεί να δώσει μια λίγο πολύ προσανατολισμένη προς την αλήθεια και θεμελιωμένη επί της μεθόδου σημασιολογία. Ας υποθέσουμε τέλος ότι η ταυτόχρονη διάσπαση σημαίνοντος και σημαινόμενων διαρρηγνύει κάθε συνέχεια και ανοίγει στην αφηγηματικότητα και στη φαντασία τη δημιουργία του επιθυμητού μέλλοντος. Ας συνοψίσουμε με μια μικρή ερώτηση: επιθυμητό για ποιους και με ποιες εγγυήσεις;

3. Ασυνέχειες και συνέχειες θέσης και οπτικής: εμπειρία και αντικειμενικότητα

Αν ωστόσο η προηγούμενη άποψη της ρήξης στηρίζεται στην απόφαση περί «θρυμματισμένων ταυτοτήτων» και απομακρύνεται από την όποια ιδέα εμπειρικής τεκμηρίωσης των «έμφυλων ταυτοτήτων», κυρίως του φύλου και της φυλής που ούτως ή άλλως βρίσκονται στα όρια της φύσης και της κουλτούρας και δεν καλύπτονται επαρκώς από τη διαστολή τους με την πατριαρχία και τον ιμπεριαλισμό, αυτό δεν συμβαίνει με όλα τα ρεύματα που σχηματίζουν το δέλτα της έμφυλης ταυτότητας ή, γενικότερα, των έμφυλων σχέσεων. Αν το πρώτο ρεύμα εκτρέπεται και συμβάλλει με άλλα που προσπαθούν να αλλάξουν εκ νέου την κοινωνική οντολογία, η προσπάθεια στήριξης των έμφυλων ταυτοτήτων ή των έμφυλων σχέσεων στην επιστημονική μέθοδο και στην αλήθεια της καταπιεσμένης οπτικής συνεχίζεται. Τα δεύτερα ρεύματα αφενός επιχειρούν μια σύνθεση των ιδεών περί την ασυνέχεια και τη συνέχεια και αφετέρου προσπαθούν να στηρίξουν πάνω στην

προηγούμενη σύνθεση τις οντολογικές τους κατασκευές. Τα ρεύματα αυτά προέρχονται κυρίως από το χώρο της επιστημολογίας και η προσπάθειά τους καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αντίθεση ιντερναλισμού-εξτερναλισμού που εκτυλίχτηκε σε τούτο το χώρο. Στο πεδίο του φεμινισμού η προηγούμενη αντίθεση παίρνει στα μέσα της δεκαετίας 1980 τη μορφή «φεμινιστικός εμπειρισμός-φεμινιστικός μεταμοντερνισμός», ενώ τα νέα ρεύματα δημιουργούνται ως προσπάθεια σύνθεσης ή διπλής υπέρβασης της προηγούμενης αντίθεσης. Πρόκειται κυρίως για τη θεσιακή επιστημολογία. Όπως είδαμε, το χαρακτηριστικό του «φεμινιστικού μεταμοντερνισμού» είναι η καταγγελία της επιστημονικής «αυθεντίας» και μεθοδολογίας και η αντικατάστασή της από τη σημειολογία και την κειμενικότητα. Πριν όμως περάσουμε στην εξέταση της θεσιακής θεωρίας, ας εξετάσουμε συνοπτικά το κυριότερο επιχείρημα του φεμινιστικού εμπειρισμού.

* * *

Η θεσιακή στρατηγική που θα εξετάσουμε αμέσως μετά, δεν είναι η μόνη που αναπτύσσεται στην προοπτική της κατηγοριακής αναδιάταξης του κοινωνικού κόσμου και στη στήριξη αυτής της αναδιάταξης στη μέθοδο. Υπάρχουν και μετριοπαθέστερες στρατηγικές οι οποίες δεν ταυτίζουν συλλήβδην την κυρίαρχη εκδοχή της επιστήμης –δηλαδή τον εμπειρισμό– με την κυριαρχία.

Οι υπερασπιστές του φεμινιστικού εμπειρισμού δεν απορρίπτουν την έμφυλη οπτική, όπως και δεν αρνούνται την έμφυλη κυριαρχία ως πραγματολογικό δεδομένο¹⁷. Εναποθέτουν ωστόσο τις ελπίδες για την επίλυση αυτού του προβλήματος προς τη μεριά της γνώσης. Για παράδειγμα, κάποιες τάσεις της κοινωνικής επιστημολογίας επιχειρούν το συγκερασμό του «ατομικιστικού νεοθετικισμού» (Πόππερ και Χέμπελ) και του «ολιστικού ιστορισμού» (Κορν και Φεγιεράμπεντ) προκειμένου να συνδέσουν την περιεχόμενη επιστήμη με την ανάδυση ή το μετασχηματισμό της περιέχουσας κοινωνικής ή πολιτιστικής μορφής. Ξεκινούν από τη διαπίστωση ότι ο πρώτος είναι λογικά επαρκής, αλλά αδυνατεί να κατανοήσει την ιστορία της επιστήμης και τούτο, διότι στα μάτια των εκπροσώπων του το προφανές είναι προφανές: ο δεύτερος, ενώ είναι ιστορικά επαρκής, παραμένει λογικά ανεπαρκής, διότι του ξεφεύγει το προφανές.

Παράλληλα, η επιστήμη θεωρείται ως τμήμα της συνολικής κουλτούρας. Αυτό σημαίνει ότι οι συνολικές αξίες που αντιστοιχούν σε μια περιέχουσα πολιτιστική μορφή, σχηματίζονται και από

τη συνεισφορά της επιστήμης. Επειδή οι αξίες που αντιστοιχούν στην περιέχουσα μορφή δεν είναι διαχρονικές, αλλά ιστορικά και κοινωνικά εμπλαισιωμένες, ονομάζονται αξίες πλαισίου και, προφανώς, σε ό,τι τις αφορά ισχύει η ασυνέχεια. Από την άλλη ωστόσο μεριά, η επιστήμη είναι εμποτισμένη με μερικές σταθερές διαχρονικά αξίες, όπως η μέθοδος και η εμπειρική θεμελίωση των θεωρητικών της προτάσεων. Αυτές οι αξίες θεωρούνται ως καταστατικές της επιστήμης.

Από το συγκερασμό των δύο απόψεων προκύπτει μια νέα αντίληψη της ιστορικής αλλαγής, ως δηλαδή αλληλεπίδρασης των συγκροτησιακών και των εμπλαισιωμένων αξιών. Προκειμένου δε να χαρακτηριστεί η νέα πρόταση, χρησιμοποιείται ο όρος του «εμπλαισιωμένου εμπειρισμού», δηλαδή η εμπειρική θεμελίωση των θεσιακών ή κατηγοριακών ανισοτήτων ως προϋπόθεσης για τη δημιουργία μιας νέας περιέχουσας μορφής ή την ηγεμονία ενός νέου ιδεολογικού μορφώματος, δηλαδή τελικώς ενός νέου πλαισίου από το οποίο θα εκλείπουν οι διάφορες αθεμελίωτες και αυθαίρετες εκδοχές του εθνοκεντρισμού (εθνότητας, φύλου κ.λπ.). Με άλλα λόγια, υποτίθεται ότι η συσσώρευση εμπειρικών γνώσεων από την επιστήμη που στηρίζεται σε καταστατικές αξίες, θα συνεισέφερε στην αλλαγή των εμπλαισιωμένων αξιών, δηλαδή της περιέχουσας πολιτιστικής μορφής. Έτσι, η ελπίδα εναποτίθεται στο ξεπέραςμα της «διχοτομίας ορθολογικού-κοινωνικού»¹⁸ στην αλληλεπίδραση επιστήμης-κοινωνίας και δια αυτού επιχειρείται μια νέα σύνδεση της, εγγενούς στην τελευταία, παράστασης της προόδου με τις ασυνέχειες των περιεχουσών πολιτισμικών μορφών.

* * *

Η θεσιακή επιστημολογία συνδέει την οπτική –μέσα από την οποία βλέπουν τα υποκείμενα της θεωρίας τον κόσμο– με τη θέση αυτών των υποκειμένων στον κοινωνικό κόσμο. Τούτη η ιστορική κευση της κοινωνικής θεωρίας, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια από τις τελευταίες μετεξελίξεις του υποκειμενικού μαρξισμού, συνδέει κατά κύριο λόγο την κοινωνική ιστορία με την ιστορία των επιστημών, όπως αυτή δημιουργήθηκε από την οπτική που –υποτίθεται πως– άνοιξε στον κόσμο η θέση των κλασικών θεωρητικών. Υποτίθεται ότι αυτή η συνάρθρωση κοινωνικής και ανθρωπο-επιστημονικής ιστορίας επιτρέπει να εμφανιστούν οι ισχνές οπτικές ή οι σιωπηρές φωνές των κυριαρχούμενων κατηγοριών (γυναίκες, έγχρωμοι κ.λπ.) κι έτσι να προβληθούν στο μέλλον εναλλακτικά σενάρια της συνύπαρξης, τα οποία και δη-

μιουργούνται από τη δραστηριοποίηση των οπτικών των καταπιεσμένων θέσεων. Πρόκειται συνεπώς για μια προσπάθεια ανάγνωσης του κοινωνικού χρόνου υπό το πρίσμα κατηγοριών «είδους», για την ακρίβεια των έμφυλων ταυτοτήτων, που στερούνταν δυνατοτήτων έκφρασης και, κατά συνέπεια, απουσιάζουν από τις κλασικές θεωρίες. Στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος σημειώνεται η μετατόπιση της έννοιας του εθνοκεντρισμού προκειμένου να καλύψει κοινωνικές κατηγορίες με ισχνές ή ανύπαρκτες ιστορικά φωνές. Στο μέτρο λοιπόν που το έθνος αποτελεί μια κατηγορία είδους και η σύγχρονη ιστορία υπό την εποπτεία της εξέλιξης ή της προόδου γράφτηκε υπό το πρίσμα των ισχυρών εθνών, η έννοια του εθνοκεντρισμού γενικεύεται και εντάσσονται μέσα της διάφορες άλλες –υποτιθέμενες ως– κατηγορίες είδους (φύλο, χρώμα κ.λπ.). Έτσι, ο στόχος είναι η παραγωγή αντικειμενικής γνώσης η οποία θα αμφισβητεί τους κυρίαρχους εθνο-, λευκο- κ.λπ., κεντρισμούς.

Είναι μάλλον ευνόητο ότι η πλήρης ιστορίκευση των κοινωνικών κατηγοριών οδηγεί σε έναν ηθικά αθεμελίωτο σχετικισμό ή μάλλον στη θεμελίωση της βούλησης επί των αναπαραστάσεων ή της κοσμοθεώρησης που δημιουργούνται με αφετηρία την κάθε κοινωνική θέση. Εδώ δημιουργείται ένα τεράστιο πρόβλημα και αφορά κυρίως το ρόλο της γνώσης και, κατά συνέπεια, της επιστήμης της ίδιας. Αυτό ακριβώς το πρόβλημα που δημιουργείται από την πλήρη ιστορίκευση της γνώσης, προσπαθεί να επιλύσει η θεσιακή επιστημολογία. Καθότι στην επιστημολογική γραμμή ενδημεί η ιδέα του θεμελίου ή του εμπειρικού στηρίγματος, η πρώτη προσπάθεια που γίνεται αφορά στη μεθοδολογική κατοχύρωση της θεσιακής οπτικής, χωρίς ωστόσο να γίνεται αποδεκτή η ιδέα του θεμελίου. Έτσι, η καριέρα της θεσιακής θεωρίας αρχίζει ακριβώς ως μέθοδος που πάνω της θα στηρίζονταν οι αξιώσεις αντικειμενικής αλήθειας της φεμινιστικής θέσης και οπτικής. Η βασική άποψη είναι ότι η οπτική που ανοίγεται από τη θέση της γυναίκας δικαιολογεί τις αξιώσεις αλήθειας του φεμινισμού και, επομένως, η θεσιακή οπτική αποτελεί τη μέθοδο με τη βοήθεια της οποίας αναλύεται η πραγματικότητα, καθώς ενσωματώνει και τις εμπειρίες των έμφυλων και καταπιεσμένων κοινωνικών κατηγοριών¹⁹.

Από ιδιότυπη ωστόσο μέθοδος, η θεσιακή οπτική μετασηματίζεται σε επιστημολογικό θεμέλιο της αλήθειας. Πώς ωστόσο θα μπορούσε να υποστηριχτεί κάτι τέτοιο, όταν η γνώση θεωρείται ως εντοπισμένη και προοπτικιστική, κάτι που καταμαρτυρείται από

την ύπαρξη πολλών θεσιακών οπτικών που παράγουν γνώση; Η υπόθεση είναι η ακόλουθη: «στην πραγματικότητα, οι κοινωνικά προνομιούχοι άνθρωποι και οι θεσμοί τους είναι επιστημικώς μειονεκτούντες, ενώ το κοινωνικό μειονέκτημα δημιουργεί ένα είδος, περιορισμένου αλλά σπουδαίου, επιστημικού προνομίου»²⁰. Το ζητούμενο για τη θεσιακή θεωρία δεν είναι να καταγγείλει απλά την «αδύναμη αντικειμενικότητα» και τον ηθικό σχετικισμό της ευρωκεντρικής επιστήμης και των αρχουσών τάξεων, αντιστοίχως. Το ζητούμενο είναι να ισχυροποιηθεί κατά το μέγιστο δυνατόν η αντικειμενικότητα, αλλά και να διευρυνθεί η αλληλο-κατανόηση ανάμεσα στις «περιθωριοποιημένες» ομάδες που τοποθετούνται στο κέντρο του θεωρητικού και πρακτικού ενδιαφέροντος. Προκειμένου να επιτευχθεί τούτο, συμπτύσσονται αφενός οι δύο πρώτες αρχές του «ισχυρού προγράμματος» (κοινή αιτιότητα, αμεροληψία) για να δημιουργηθεί η έννοια της «ισχυρής αντικειμενικότητας» και αφετέρου οι δύο τελευταίες αρχές του ίδιου «προγράμματος» (συμμετρία, αναστοχαστικότητα) για να δημιουργηθεί η έννοια της «ισχυρής ή ρωμαλέας αναστοχαστικότητας»²¹. Ας εξετάσουμε τη συλλογιστική που διαπερνά την προηγούμενη υπόθεση, πριν περάσουμε στην εξέταση της «ισχυρής αντικειμενικότητας και αναστοχαστικότητας».

Η περιπέτεια αρχίζει από τη στιγμή που διαλύεται «η διαφωτιστική ελπίδα», δηλαδή από τη στιγμή που ορισμένες τάσεις της φιλοσοφίας της επιστήμης αποκαλύπτουν ότι δεν υπάρχει αντιστοιχία ανάμεσα στη νομοτελή φύση και τις αναπαραστάσεις περί τη νομοτέλεια. Η σύνδεση των αναπαραστάσεων με τοπικά χαρακτηριστικά της κουλτούρας φανερώνει αφενός τον καθοριστικό ρόλο των κοινωνικών –δηλαδή των εξτερναλιστικών– παραγόντων στη διαμόρφωση των θεωριών ή των μοντέλων και αφετέρου την ύπαρξη «περισσοτέρων της μιας έλλογων ερμηνειών» για την κάθε «δεδομένη δέσμη στοιχείων»²². Στη βάση αυτού του ερμηνευτικού πλουραλισμού και του κοινωνικού εντοπισμού των ερμηνειών, δραστηριοποιείται η μαρξιανή κοινωνιολογία της γνώσης, στην εκδοχή κυρίως του Λούκατς. Εάν για τους Μαρξ, Ένγκελς και Λούκατς η οπτική θέσης της εργατικής τάξης δείχνει τον τρόπο λειτουργίας και αναπαραγωγής της καπιταλιστικής κοινωνίας, τώρα υποτίθεται ότι το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με την οπτική που ανοίγουν οι θέσεις άλλων καταπιεσμένων «κατηγοριών», αυτών που γενικά τοποθετήθηκαν υπό τη σκέπη του όρου «έμφυλες ταυτότητες» και είναι το φύλο και η φυλή. Με αφετηρία την άποψη περί «στενής πρόσδεσης κοινωνικής εξουσίας και γνω-

στικής αυθεντίας», προωθείται η ιδέα ότι «τα παραδείγματα ή οι εννοιακές πρακτικές της εξουσίας» της άρχουσας τάξης δεν έχουν την ίδια διορατικότητα με αυτά που δημιουργούνται αναφορικά με τους βίους των καταπιεσμένων, επειδή ακριβώς τα πρώτα νομιμοποιούν τον εαυτό τους και δεν μπορούν να δουν συνολικά τα προβλήματα των διαστρωματωμένων κοινωνιών. Από αυτήν ακριβώς την άποψη, οι κοινωνικά μειονεκτούντες μπορούν να παράγουν προνομιακά σχήματα γνώσης. Με δεδομένο ότι τα κυρίαρχα εννοιακά σχήματα σχηματίζονται από τον αποκλεισμό των βιωματικών εμπειριών ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού (γυναίκες, διάφορες άλλες έμφυλες ταυτότητες, τρίτος κόσμος), η ένταξη αυτών των εμπειριών στο πεδίο της γνώσης δημιουργεί ακριβώς τα επιστημικά πλεονεκτήματα των ομάδων με μειονεκτήματα. Τα μέλη που προέρχονται από αποκλεισμένες ομάδες καθώς εντάσσονται στους θεσμούς τροποποιούν τα «κυρίαρχα παραδείγματα έρευνας, διδασκαλίας και πολιτικής»· αρκεί να τους δοθεί η ώθηση ώστε να μην παραμείνουν στη σιωπή, αλλά να δημιουργήσουν «νέα παραδείγματα» στα οποία αφενός θα είναι ενσωματωμένες οι εμπειρίες τους που απουσιάζουν από τα κυρίαρχα και αφετέρου θα είναι περισσότερο κριτικά απέναντι στις υφιστάμενες επιστημονικές κοινότητες και περισσότερο προσεκτικά σε μεθοδολογικό επίπεδο²³.

Η ταλάντευση μεταξύ αντικειμενισμού και κοινωνικής εμπλαίσωσης της γνώσης συνεχίζεται και στην προσπάθεια ορισμού της «κοινωνικά εντοπισμένης γνώσης». Κι εδώ ουσιαστικά τίθενται τρεις υποθέσεις, οι οποίες σχηματίζουν ένα μάλλον βολонταριστικό σενάριο. Κατ' αρχάς, «η κοινωνικά εντοπισμένη γνώση» υποτίθεται ότι έχει ως βασική μήτρα ή, με άλλα λόγια ως οντολογική βάση, το φύλο, την κοινωνική τάξη και τη φυλή. Οι τυχόν θεωρητικές αντιφάσεις που υπάρχουν ανάμεσα στις τρεις διαφορετικές κατηγορίες, ξεπερνιούνται με τη δήλωση ότι ούτως ή άλλως ο κοινωνικός κόσμος είναι ετερογενής και μόνο τα παραδείγματα του «ορθολογικού ανθρώπου» από τη μεριά του φιλελεύθερου εμπειρισμού και του «προλετάριου» από τη μεριά του μαρξισμού τον καθιστούν ομοιογενή. Επιπλέον, εφόσον δεν ισχύουν τα –ανεξάρτητα από συμφέροντα– καθολικά παραδείγματα ούτε καν για τις φυσικο-επιστήμες, πόσο μάλλον θα ίσχυαν για τις κοινωνικές θεωρίες με δεδομένο τον κοινωνικό τους εντοπισμό. Έτσι, οι θεσιακή θεωρία αυτό-περιορίζει το βεληνεκές της στην περιοχή του δυτικού πολιτισμού, αιτούμενη ουσιαστικά την ισχύ της οντολογίας της στα όρια αυτού του πολιτισμού²⁴.

* * *

Ωστόσο, η άποψη περί κοινωνικά εντοπισμένης γνώσης προσπαθεί να αποφύγει τον ηθικό ή επιστημολογικό σχετικισμό με τη βοήθεια μια νέας έννοιας, αυτήν της «σκληρής αντικειμενικότητας»²⁵. Αφού συνδεθεί η «αδύναμη αντικειμενικότητα» με τον ηθικό σχετικισμό, ήτοι η αποστασιοποιημένη από συμφέροντα και αξιολογικά ουδέτερη εκδοχή της επιστήμης με την αφ' υψηλού και υποκριτική ματιά του «ευρωκεντρισμού», προτάσσεται η άποψη ότι η ενσωμάτωση του βλέμματος και της φωνής περιθωριοποιημένων κατηγοριών (γυναίκες, έγχρωμοι, τρίτος κόσμος κ.λπ.) στο πεδίο της γνώσης θα διεύρυνε τους ορίζοντες της αντικειμενικότητας. Η «ισχυρή αντικειμενικότητα» δεν έχει σχέση με την εναίσθηση (Einfühlung), δηλαδή με την απλή τοποθέτηση στη θέση του άλλου και τη θέαση του κόσμου μέσα από τη ματιά του άλλου, αλλά θυμίζει περισσότερο τη σύντηξη οριζόντων της ερμηνευτικής. «Η θέσπιση ή η δραστηριοποίηση της ισχυρής αντικειμενικότητας είναι η θετική αξιολόγηση της προοπτικής του Άλλου και η σκέψη επί των συνθηκών που τη δημιουργούν – όχι ως η εκεί πέρα τοποθέτηση, το να «γίνει κανείς ιθαγενής» ή να ανακατέψει τον εαυτό του με τον άλλο, αλλά να κοιτάξει από μια πιο μακρινή, κριτική και αντικειμενικοποιούσα θέση πίσω από τον εαυτό όλες του τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες»²⁶.

Για παράδειγμα, η κατανόηση της εμπειρίας των καταπιεσμένων μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την παρατήρηση αυτού του βίου, αφού ωστόσο έχει αναπτυχθεί μια ευαισθησία ή μια γενικότερη ερωτηματοθεσία απέναντι στην καταπίεση. Η παρατήρηση, η οποία ούτως ή άλλως περνά μέσα από τους φακούς της θεωρίας, δεν σημαίνει την ταύτιση της θεωρίας με την ίδια την εμπειρία και τις ιθαγενείς της εκλογικεύσεις. Μέσα από ένα φεμινιστικό για παράδειγμα πρίσμα, η κατανόηση και μετά η θεματοποίηση του βιασμού στο γάμο δεν προήλθε άμεσα από τις γυναίκες που τον υπέστησαν. Η δυνατότητα κατανόησης, η οποία στη συνέχεια συνδέθηκε με μια ολόκληρη σειρά πρακτικών, δημιουργήθηκε μόνο από τη στιγμή που κατέστη δυνατή η θέαση των βιασμένων μέσα στο γάμο γυναικών μέσα από ένα θεωρητικό –και ταυτόχρονα ηθικό– πρίσμα που επέτρεπε να ειδωθούν οι γυναίκες ως καταπιεσμένες, ως δηλαδή έχουσες στοιχειώδη ανθρώπινα δικαιώματα τα οποία καταπατούνται μέσα στο συγκεκριμένο θεσμό. Η άρση της καταπίεσης δημιουργείται πρώτα ως εννοιολογική δυνατότητα διαμέσου της ούτως ή άλλως θεωρητικής παρατήρησης των εμπειριών. Εδώ προφανώς η θεωρία δεν είναι η συνάθροιση

των εμπειριών, αλλά δεν θα μπορούσε να δημιουργηθεί χωρίς την αντικειμενικοποίηση αυτών των εμπειριών. Αυτή η σύνδεση θεωρίας και εμπειρίας δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς την κοινωνική εμπλαίσωση της αντικειμενικότητας και χωρίς την ταυτόχρονη δραστηριοποίηση της ηθικής. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο συμβαίνει και σε άλλες περιοχές όπου εντοπίζονται έμφυλες κοινωνικές σχέσεις.

Η θεσιακή επιστημολογία εμφανίζεται ως μια προσπάθεια αναδιάταξης της σχέσης ανάμεσα στον εξτερναλισμό και τον ιντερναλισμό ή, καλύτερα, ως μια προσπάθεια ανεύρεσης ενός τρίτου δρόμου μεταξύ της καθαρά θεσιακής προοπτικής που προϋποθέτει διαφορετικά συμφέροντα και δέσμευση και της αντικειμενικότητας που προϋποθέτει αποστασιοποίηση από συμφέροντα και ουδετερότητα. Ο ορισμός της αντικειμενικότητας με κριτήρια πολιτικής δημοκρατίας (δηλαδή ως η ανάδειξη μιας αλληλοκατανοούμενης πλειονότητας που συναποτελείται από ομάδες που είτε είναι μειονότητες είτε τους λείπουν οι δυνατότητες έκφρασης) τοποθετεί την αντικειμενικότητα σε μια ευρύτερη και ηθική βάση. Η έννοια της «σκληρής αντικειμενικότητας» είναι μια κατεξοχήν πολιτική έννοια, η οποία αφενός προϋποθέτει ένα continuum που διαπερνά τα ιστορικευμένα ή εμπλαισωμένα παραδείγματα και αφετέρου συνδέει την επιστήμη με την ιστορία και τα συμφέροντα των ομάδων που διαλύονται από τα σενάρια που κινηματογραφεί η κυρίαρχη εκδοχή της επιστήμης. Έτσι, η πάγια θέση παραμένει ο διαχωρισμός της γνώσης σύμφωνα με κριτήρια θέσης, δηλαδή ο διαχωρισμός της σε αυτή των κυρίαρχων και σε αυτή των κυριαρχούμενων, ενώ θεωρείται ότι η αλήθεια βρίσκεται εντοπισμένη στις κυριαρχούμενες θέσεις όχι μόνο λόγω του εύρους των εγγενών συμφερόντων, αλλά και επειδή δεν θα μπορούσε αλλιώς να ακουστεί η φωνή των κυριαρχούμενων· δεν θα μπορούσε αλλιώς να βρεθεί ο δρόμος που θα ένωνε το δέον με το είναι του κοινωνικού κόσμου. Η αλήθεια των καταπιεσμένων και των κυριαρχούμενων είναι αυτή που τελικώς αποκρύπτεται πίσω από την ευρωκεντρική συνάρθρωση επιστήμης και κυρίαρχων τάξεων. Η σκληρή αντικειμενικότητα στοχεύει ακριβώς στο να φέρει σε επικοινωνία, στο να ενοποιήσει πολιτικά, κοινωνικές κατηγορίες που η ασθενής αντικειμενικότητα και ο ηθικός σχετικισμός διαλύουν.

Η αλήθεια των καταπιεσμένων και των κυριαρχούμενων, δηλαδή τελικώς του αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών, μπορεί να διαφυλαχτεί αλλά και να προωθηθεί από ένα είδος συμμετρίας α-

νάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών. Η τοποθέτηση «του υποκειμένου στο ίδιο κριτικό επίπεδο με το αντικείμενο» αποτελεί τη «σκληρή αναστοχαστικότητα»²⁷. Εάν η αναστοχαστικότητα για το «ισχυρό πρόγραμμα» αποτελεί τον τρόπον τινά αυτοέλεγχο της κοινωνιολογίας ώστε να βάλει από μόνη της φραγμό στον όποιο δυνάμει ερμηνευτικό της ιμπεριαλισμό, δηλαδή αποτελεί την έσχατη εγγύηση της πρακτικής τήρησης της αρχής της συμμετρίας, εδώ η «ισχυρή αναστοχαστικότητα» αποτελεί την εξίσωση της ιστορικότητας στον παρόντα χρόνο προκειμένου το πρόταγμα να στηριχτεί σε πιο στέρεες βάσεις. Η «ισχυρή αναστοχαστικότητα» αποτελεί την ασφαλιστική δικλείδα της «ισχυρής αντικειμενικότητας», δηλαδή αποτελεί την εγγύηση ότι το πρόταγμα ή η απόβλεψη στηρίζονται στην ιστορική εμπειρία των επιμέρους εντοπισμένων οπτικών κι όχι σε μια υποκριτική «θέα από το πουθενά»²⁸. Εφόσον λοιπόν μάθουμε να βλέπουμε τον εαυτό μας, όπως μας βλέπουν οι άλλοι, η αναστοχαστικότητα δεν καταντά ένα παιγνίδι κριτικού υπερθεματισμού του επιστημονικού εαυτού ή μια μεθοδολογική αυταρέσκεια που έχει τα ίδια ακριβώς αποτελέσματα, δηλαδή που οδηγεί σε έναν επιστημονικό ναρκισσισμό, αλλά δίνει μια πρόσθετη δυνατότητα ισχυροποίησης της αντικειμενικότητας και, γενικότερα, της μεθόδου.

Η «ισχυρή αναστοχαστικότητα» συνίσταται σε μια παλινδρομική κίνηση με μάλλον μικρές διαφορές από άλλες συγκαιρινές εκδοχές της αναστοχαστικότητας ως εποπτικής παράστασης του χρόνου²⁹. Η πρώτη κίνηση, η ιστορική, συνδέει την ιστορία των επιστημών με την κοινωνική ιστορία αναδεικνύοντας δύο εκδοχές της επιστήμης που, κατά τη «μετα-κουινική» (post-Kuhnian) περίοδο αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές περιοχές του κοινωνικού κόσμου: η πρώτη κατοικείται από λευκούς, δυτικούς άνδρες που απαρτίζουν τις κυρίαρχες ελίτ ή τις άρχουσες τάξεις και στην οποία ευδοκούν οι «συμβατικές επιστημολογίες»: η δεύτερη από τις κυριαρχούμενες και καταπιεσμένες οντότητες της πρώτης περιοχής οι οποίες προσλαμβάνονται κυρίως υπό το πρίσμα των έμφυλων (φύλο και φυλή) σχέσεων και διαμέσου της δραστηριοποίησης της οπτικής θέσης τους δημιουργούνται οι θεσιακές επιστημολογίες. Υπό την οπτική που ανοίγει αυτός ο πίσω βηματισμός, η αντιστοιχούσα αντίληψη στην πρώτη περιοχή της επιστήμης μετασχηματίζεται, καθώς η επιστήμη αναγορεύεται σε πολυπολιτισμική³⁰, ενώ και ο όρος ακόμη επιστήμη αντικαθίσταται από τον εναλλακτικό όρο «εθνοεπιστήμες». Επίσης, κατά την πίσω κίνηση αναδεικνύονται και οι συλλογικές οντότητες («φυλετικά περι-

θωριοποιημένοι, νότιοι, φτωχοί, γυναίκες» οι οποίες, παρά το ότι «δεν είναι ομοιογενείς κατηγορίες»³¹, ανακηρύσσονται από τη θεωρία σε σημαίνοντες φορείς της κοινωνικής αλλαγής με ορίζοντα την απελευθέρωση ή το ξεπέρασμα των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας (πατριαρχία, καπιταλισμός, ιμπεριαλισμός). Η επαναφορά λοιπόν δημιουργεί και την απόβλεψη ή το πρόταγμα. Η αποβλεπτική κίνηση, η οποία είναι επί της ουσίας ένα σχέδιο που καθοδηγεί τη σκέψη και την πρακτική προς τον ορίζοντα της χειραφέτησης, καθιστά τις –εναλλακτικές– «εθνοεπιστήμες» ως τους φορείς αυτής της κοινωνικής χειραφέτησης. Κάτι που σημαίνει ότι η δρομολόγηση αυτού του προτάγματος δεν επαφίεται στην όποια τυχαία δημόσια διαχείρισή του, αλλά τίθεται υπό τον έλεγχο των κοινοτήτων των επαϊόντων.

Πάντως, η κοινωνική θεωρία που οικοδομήθηκε στη βάση επιλεγμένων –εμπλαισωμένων και εντοπισμένων– σημείων παρατήρησης των κοινωνικών σχέσεων, παρά το ότι δηλώνει ότι υιοθετεί το σύνθημα «σκέψου σφαιρικά, δράσε τοπικά»³², δεν φαίνεται ότι μπορεί να σκεφτεί το εθνικό επίπεδο της δράσης, δηλαδή τους πολιτικούς φορείς που θα ενοποιούσαν την πολιτική έκφραση και δεν είναι άλλοι από τα πολιτικά κόμματα. Όπως και τις σχέσεις αυτών των φορέων με το θεσμικό πλέγμα μέσα στο οποίο αποκρυσταλλώνονται οι νέες αντιλήψεις, δηλαδή το κράτος. Αντίθετα, η απόβλεψη, δηλαδή η πολιτική δράση προς τη χειραφέτηση, παραμένει προσκολλημένη στον κύριο φορέα της ιστορικής κίνησης όπως αναδεικνύεται από την εποπτική παράσταση της αναστοχαστικότητας, δηλαδή στις «επιστημολογικές κοινότητες».

4. Ασυνέχειες και επιστροφή στην κοινωνιολογική μεθοδολογία

Το πρόβλημα της μεθόδου συνοδεύει όλες τις κοινωνικές θεωρίες της ύστερης ψυχροπολεμικής περιόδου. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι αναβιώνει η *methodenstreit* του ύστερου 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού. Ως γνωστόν, αποτέλεσμα αυτής της διαμάχης ήταν η κύρια βεμπεριανή μεθοδολογική σύνθεση, δηλαδή ο ιδεοτύπος³³. Έτσι φαίνεται μάλλον απίθανη η μη εισαγωγή του ιδεοτύπου στη συγκαιρινή μεθοδολογική διαμάχη που υποβαθμίζει τις κατηγοριακές αναδιατάξεις στο εσωτερικό των κοινωνικών θεωριών. Εάν, ωστόσο ο Βέμπερ προσπαθούσε διαμέσου του

ιδεοτύπου να αποφύγει τις δύο κυρίαρχες, εκείνη την εποχή, εκδοχές της νομολογίας, ήτοι «την υλιστική αντίληψη της ιστορίας» και τη «φυσιοκρατική ανθρωπολογία», αλλά και να αποτρέψει τη μεταφορά στις κοινωνικές επιστήμες του «νατουραλιστικού μονισμού» που ταύτιζε την επιστημονική εργασία με «την ανακάλυψιν των νόμων του γίνεσθαι εν γένει»³⁴, η συγκαιρινή δραστηριοποίηση της βεμπεριανής μεθοδολογικής πρότασης τελείται σε πλαίσιο που έχει εν πολλοίς αποκλείσει τις προηγούμενες αντιλήψεις της ιστορίας ή της προόδου. Η λουκατσιανή εκδοχή του μαρξισμού είχε ούτως ή άλλως προκρίνει τη βεμπεριανή εκδοχή της ιστορίας σε βάρος της «υλιστικής αντίληψης», ενώ η απόρριψη της «φυσιοκρατικής ανθρωπολογίας» ήταν μάλλον τελεσίδικο γεγονός. Επίσης, ο εμπειρισμός που εισήχθη στην προβληματική των έμφυλων ταυτοτήτων ήταν κοινωνικά εμπλαισιωμένος, κάτι που τον απομάκρυνε από το «νατουραλιστικό μονισμό» και τον έφερε πιο κοντά στη μεθοδολογική πρόταση του Βέμπερ.

Οι μεθοδολογικές προτάσεις του Βέμπερ θα ενσωματωθούν στην προβληματική των έμφυλων ταυτοτήτων, σε μια προσπάθεια για να βγάλουν αυτήν την προβληματική από το αδιέξοδο στο οποίο οδηγήθηκε από τις προηγούμενες μεθοδολογικές της επιλογές³⁵. Συνοπτικά, η προηγούμενη υπόθεση συνίσταται σε μια νέα αποβλεπτική διαχείριση των πολιτικών αποτελεσμάτων που επέφερε η –θεωρούμενη ως τετελεσμένη– ρήξη με τη «νεωτεριστική επιστημολογία». Υποτίθεται ότι τούτη η ρήξη επέφερε μια «αλλαγή παραδείγματος», καθώς αντικαταστάθηκε η ουδέτερη, καθολική και ατομικιστική αντίληψη της γνώσης και της αλήθειας από μια νέα αντίληψη που στηρίζεται στον εντοπισμένο, εμπλαισιωμένο και κοινοτικό τους χαρακτήρα. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Αφετηρία κι αυτής της τάσης είναι η άποψη ότι η σύγχρονη κοινωνία κατασκευάζεται πάνω σε μια σειρά από δυϊσμούς. Ως οι σημαντικότεροι δυϊσμοί συγκρατούνται αυτοί μεταξύ ορθολογικού-ανορθολογικού, υποκειμένου-αντικειμένου και κουλτούρας-φύσης. Εικάζεται ότι η βάση πάνω στην οποία οικοδομούνται οι προηγούμενοι, δηλαδή ο πρωταρχικός δυϊσμός, είναι το φύλο και οι έμφυλες σχέσεις (αρσενικό-θηλυκό). Η στρατηγική που απορρέει από τις προηγούμενες εικασίες στρέφεται προς το παρελθόν, προκειμένου να αποδομήσει τους δυϊσμούς που καθιστούν προβληματική την παρούσα κοινωνική συνύπαρξη. Η διαδικασία κατασκευής του παρόντος, ιδωμένη μέσα από το προηγούμενο πρίσμα, καταλήγει σε μια κριτική στάση απέναντι στις εν ισχύ θεωρίες που ε-

πικεντρώνουν στις έμφυλες σχέσεις. Υποτίθεται ότι οι ισχύουσες θεωρίες είναι ελλειμματικές και τούτο, επειδή είτε τοποθέτησαν το γυναικείο φύλο στον ισχυρό πόλο, είτε θεώρησαν ότι ο γυναικείος πόλος υπερέχει του άλλου. Η διάχυση ωστόσο αυτών των θεωριών δημιουργεί νέες ορθοδοξίες, οι οποίες δε διαφέρουν από αυτές που δημιουργήθηκαν υπό τη σκέπη των μεγάλων αφηγήσεων (metanarrative) της νεωτερικότητας³⁶.

Εδώ ακριβώς αρχίζει να τίθεται εκ νέου το πρόβλημα. Εφόσον η πίσω κίνηση ή αποδόμηση έδειξε ότι το όλο οικοδόμημα των σχέσεων κυριαρχίας στηρίζεται στις έμφυλες σχέσεις και εφόσον πολλές εκδοχές τής πίσω κίνησης κατά την επαναφορά τους αναπαρήγαν στο παρόν –έστω και τροποποιημένες– τις νεωτερικές λογικές, εγκαταλείπεται κάθε ιδέα περί την αναστοχαστικότητα. Εάν, για παράδειγμα, η «ισχυρή αναστοχαστικότητα» συνέδεε την απόβλεψη με το παρελθόν μέσω μιας συμμετρίας υποκειμένου και αντικειμένου των κοινωνικών επιστημών ή, διαφορετικά, μέσω της σύνδεσης της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας της επιστήμης δημιουργώντας δύο συναφείς και ταυτόχρονα αντίπαλες περιοχές, εδώ κάθε παρόμοια ιδέα εγκαταλείπεται. Εφόσον, σύμφωνα με τη διάγνωση της θεσιακής θεωρίας, «η αλήθεια, η γνώση και η πολιτική είναι δυνατές χωρίς μια απόλυτη θεμελίωση», αλλά και εφόσον η γνώση είναι εντοπισμένη, τότε «καμία προοπτική-οπτική θέσης δεν είναι επιστημολογικά προνομιακή»³⁷. Από τη στιγμή ωστόσο που δεν υπάρχει η παραμικρή εγγύηση περί την όποια αντικειμενικότητα με αφετηρία περιοχές ή θέσεις του κοινωνικού κόσμου, σπάει αυτόματα η οποιαδήποτε σύνδεση παρελθόντος και μέλλοντος και το δεύτερο ορίζεται από μια σχέση προσδιοριστικής εξάρτησης από το παρόν. Αυτή ωστόσο η άποψη απαιτεί και ένα στοιχειώδες μεθοδολογικό στήριγμα, το οποίο και αναζητείται σε μια μάλλον παράδοξη εκδοχή του ιδεοτύπου.

Με δεδομένη τη ρήξη με τη «νεωτεριστική επιστημολογία» και με δεδομένη επίσης τη δημιουργία ενός νέου παραδείγματος, το ζητούμενο είναι η παραπέρα προώθηση των πολιτικών αποτελεσμάτων αυτής της ρήξης³⁸. Υποτίθεται ότι αυτή η προώθηση θα μπορούσε να γίνει, αν στηριζόταν κανείς μεθοδολογικά στον ιδεότυπο. Ο τελευταίος νοείται: πρώτον, ως «μονόπλευρη» κατασκευή και, άρα, ως «επιμέρους προοπτική»· δεύτερον, ως κατασκευή που υπαγορεύεται από τα «συμφέροντα και τις αξίες» κάθε ερευνητή και, άρα, ως δυνατότητα δημιουργίας μιας διαφορετικής εικόνας του κόσμου· τρίτον, ως κατασκευή που προϋποθέτει τις «δραστηριότητες και τις έννοιες των κοινωνικών δραματιστών

ως ήδη συγκροτημένες» και, άρα, τονίζει την αλληλοδρασιακή σχέση θεωρίας-πραγματικότητας ή, καλύτερα, την υπεροχή της συγκαιρινής θεωρίας στην κατασκευή της μελλοντικής πραγματικότητας³⁹.

Η υπόθεση της ρήξης είναι τουλάχιστον αφελής, αν παρακολουθήσει κανείς τόσο τους σκοπέλους που ο ίδιος ο Βέμπερ προσπαθεί να αποφύγει διαμέσου του ιδεοτύπου, όσο και τη μετέπειτα περιπέτεια του βεμπεριανής προσπάθειας. Κατ' αρχάς, όλα τα εμπόδια που ο Βέμπερ προσπαθεί να αποφύγει δια μέσου του ιδεοτύπου αναπαράγονται μετασχηματισμένα καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα: ο ιδεότυπος δεν απομάκρυνε από τα κοινωνικά δρώμενα ούτε την «υλιστική αντίληψη της ιστορίας», ούτε τη «φυσιοκρατική ανθρωπολογία», αλλά ούτε και το «νατουραλιστικό μονισμό». Όχι μόνο δεν απομάκρυνε τα προηγούμενα, αλλά πάνω στη βεμπεριανή υπόθεση περί τον καθοριστικό ρόλο της κουλτούρας οικοδομήθηκε η δομολειτουργική αντίληψη της εξέλιξης, η οποία αποτέλεσε –κατά τη γενική παραδοχή των τάσεων που εδώ εξετάζουμε– και τη μετα-αποικιοκρατική εκδοχή του δυτικού εθνοκεντρισμού. Από τον Βέμπερ μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας 1960, γιατί άραγε δε διαμορφώθηκε η έννοια του παραδείγματος, η οποία έβαζε ένα μεγάλο εμπόδιο στην επέλαση του ιντερναλισμού; Γιατί άραγε έπρεπε η δυτική διάνοηση να διανύσει ένα διάστημα εβδομήντα και πλέον χρόνων για να διαπιστώσει ότι ο κόσμος είναι πλέον «απαλλαγμένος από κάθε κανονιστική μεγάλη αφήγηση»; Γιατί άραγε δεν θα μπορούσε να εισαχθεί η έννοια του παραδείγματος αντί αυτής του ιδεοτύπου στο λυκαυγές του 20ού αιώνα; Τέλος, πώς είναι δυνατόν να γίνεται η επίκληση της εμπλαισιωμένης και εντοπισμένης γνώσης και ταυτόχρονα η πιο χονδροειδής χρησιμοποίηση της αποπλαισιωμένης και εκτοπισμένης θεωρίας μεθόδου; Με άλλα λόγια, αφού η αλήθεια είναι εντοπισμένη και προοπτική κι αφού το παράδειγμα της θεσιακής θεωρίας «ξεφορτώθηκε τον ουδέτερο παρατηρητή της νεωτεριστικής επιστημολογίας»⁴⁰, τότε πώς μπορεί να εισαχθεί εκ νέου ο ιδεότυπος που προϋποθέτει την αλήθεια (γνώση πραγματικότητας) ως συγκροτησιακή αξία των κοινωνικών επιστημών και επί της οποίας αξίας τοποθετείται η αξιολογική ουδετερότητα;

Η ιδέα της ρήξης, δηλαδή το ότι ζούμε πλέον σε ένα κόσμο «απαλλαγμένο από κάθε κανονιστική μεγάλη αφήγηση»⁴¹, πατά στην υπόθεση ότι κάτι καινούργιο έχει μόλις αρχίσει. Οι θεσιακές θεωρίες εκλαμβάνονται ως η αφετηρία μιας νέας πορείας ή, με άλλα λόγια, ως κεκτημένο επί του οποίου στηρίζεται η ανασυ-

γκρότηση του κόσμου διαμέσου των έμφυλων υποκειμένων και σχέσεων. Έτσι, οι έμφυλες οντότητες των θεσιακών θεωριών εκλαμβάνονται ως οι πρωταγωνιστές ενός εν εξελίξει σεναρίου, το οποίο αναζητά την πραγματοποίησή του μέσα στο καινοφανές σκηνικό της κοινωνικής συμβίωσης στο οποίο τελούνται πλέον τα κοινωνικά δρώμενα. Το ερώτημα ωστόσο που τίθεται και θα απαντηθεί εν μέρει από διαφορετικές προσεγγίσεις των έμφυλων οντοτήτων και σχέσεων είναι το κατά πόσο οι περί τη ρήξη αντιλήψεις δεν αποτέλεσαν μέρος μιας στρατηγικής κοινωνικής αναρρίχησης νέων ελίτ σε ένα πλαίσιο αναπαραγωγής δια του μετασχηματισμού της κυρίαρχης κοινωνικής σχέσης.

* * *

Οι κοινωνικές δομές του οικονομικά προηγμένου κόσμου δεν έμειναν αμετάβλητες κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Οι κοινωνιολόγοι, οι οποίοι εκ των πραγμάτων δεν μπορούν να παραβλέπουν τους μετασχηματισμούς που σημειώνονται στο επίπεδο των δομών απασχόλησης από τη δεκαετία 1980 και μετά, διαπιστώνουν ότι η επαγγελματική ενεργοποίηση των γυναικών εισάγει αφενός μια ταξική διαφορά στο επίπεδο καριέρας ανάμεσα στις γυναίκες και αφετέρου ένα μετασχηματισμό στο επίπεδο της περιέχουσας μορφής: αφενός σημειώνεται «η όξυνση των ταξικών και φυλετικών ανισοτήτων» και αφετέρου «η ιδιωτική πατριαρχία... αντικαθίσταται από τη δημόσια»⁴². Αφού αμφισβητείται η προϋπόθεση περί το «χάσμα μεταξύ γνώσης των κυριαρχούμενων και αυτής των κυρίαρχων και όπου οι κυριαρχούμενοι αναπτύσσουν τις δικές τους πρακτικές με στόχο την ανάπτυξη της καλύτερης γνώσης»⁴³, τίθεται τελικώς υπό αμφισβήτηση η συνολική θεωρητική στρατηγική πάνω στην οποία στηρίζεται η προηγούμενη άποψη. Με δεδομένο ότι η προηγούμενη στρατηγική, η οποία στηριζόταν στη δραστηριοποίηση της εν γένει κατηγοριακής εμπειρίας των κυριαρχούμενων δια μέσου της «ρωμαλέας ή σκληρής αναστοχαστικότητας», είχε ως αποτέλεσμα την ένταξη των φορέων της στις «βιομηχανίες της κυρίαρχης γνώσης», επιχειρείται μια νέα προσπάθεια επιστημολογικής σύνθεσης. Η τελευταία θέλει να οδηγηθεί προς την αντίθετη του κονστρουκτιβισμού κατεύθυνση, δηλαδή στο ρεαλισμό, δια μέσου της προσπάθειας σύνθεσης της φιλοσοφίας και της κοινωνιολογίας της επιστήμης ή, ακριβέστερα, του Κουάιν⁴⁴ και του Λατούρ. Όπως θα δούμε αργότερα, αυτό δεν πετυχαίνεται.

Ας δούμε κατ' αρχάς το επιχείρημα για την αποκατάσταση της

επιστημονικής μεθόδου και του ορθολογισμού από τις άδικες επιθέσεις που υποτίθεται ότι δέχτηκαν από τη θεσιακή επιστημολογία. Δηλώνεται ότι η επιστήμη αντιμετωπίστηκε από τη θεσιακή επιστημολογία ως «εμπειριστικό και μονολιθικό «ανδρείκελο»⁴⁵. Εδώ η άποψη είναι ότι η θεσιακή επιστημολογία στρέφεται ενάντια σε μια απλουστευτική εκδοχή του θετικισμού, ως δηλαδή ο τελευταίος να στηριζόταν σε μια αποκλειστική, περιορισμένη και θεωρητικά ενδεή ή ασπρήικτη εκμετάλλευση στατιστικών στοιχείων. Πέρα από το ότι πολλές κριτικές της «μοντέρνας» επιστήμης χρησιμοποιούν δικές της μεθόδους, στην προκειμένη περίπτωση παραβλέπεται επίσης ο ρεαλισμός της επιστημονικής έρευνας, ο οποίος συνδυάζει την οικοδόμηση θεωριών με την εμπειρική έρευνα και επιτρέπει να αποκαλυφθούν «αθέατες πλευρές των κοινωνικών δομών». Επιπλέον, η «μοντέρνα» εκδοχή της επιστήμης δεν είναι ούτε μονολιθική και τούτο διότι «η αμφισβήτηση αποτελεί τον κανόνα της επιστήμης κατά τη στιγμή της δημιουργίας της».

Τούτη η μεθοδολογική και επιστημολογική κριτική οδηγείται, σχεδόν αναπόδραστα, στην αναδιάταξη της κοινωνικής οντολογίας που στηρίζεται στον κονστρουκτιβισμό των κοινωνικών ταυτοτήτων. Αυτό όμως δεν την αποτρέπει από το να οδηγηθεί σε έναν άλλο κονστρουκτιβισμό, στα «δίκτυα διαδραματιστών». Με το επιχείρημα ότι το θέμα δεν είναι αν η γνώση είναι κοινωνική, διότι ούτως ή άλλως είναι κοινωνική, αλλά το πώς το κοινωνικό προσλαμβάνεται, ασκείται κριτική στην έννοια της κοινότητας, δηλαδή των ορίων μέσα στα οποία είναι περιχαρακωμένες οι διαφορετικές κοινωνικές ταυτότητες. Πράγματι, εφόσον η γνώση είναι εντοπισμένη και εμπλαισωμένη και εφόσον η αντικειμενική γνώση είναι αυτή των «καταπιεσμένων», το σχέδιο απελευθέρωσης των τελευταίων πραγματοποιείται στο εσωτερικό «επιστημολογικών κοινοτήτων» που είναι σε συνάφεια με συγκεκριμένες κοινωνικές ταυτότητες⁴⁶. Με άλλα λόγια, μέσα στις κοινότητες τελείται από τα επιφανή μέλη της καθεμιάς και η επεξεργασία της αναφορικότητας, δηλαδή, για να χρησιμοποιήσω όρους Τουραίν, το πολιτισμικό σχέδιο εντός του οποίου υποδεικνύεται τόσο μια εναλλακτική πρόταση ως προς τη συνολική οργάνωση της κοινωνίας όσο και ο αντίπαλος⁴⁷. Εφόσον λοιπόν, η έννοια της κοινότητας είναι ένας περιοριστικός και απλουστευτικός τρόπος πρόσληψης του κοινωνικού, θα μπορούσε να αντικατασταθεί από ανάλογες αλλά πιο ρεαλιστικές έννοιες. Η εναλλακτική έννοια που προτείνεται είναι η έννοια των δικτύων διαδραματιστών (actors network).

Η έννοια ωστόσο των δικτύων εμπεριέχει μια συγκεκριμένη α-

ντίληψη του χρόνου. Το θεωρητικό μοντέλο του δικτύου είναι ένα στοχαστικό μοντέλο που στηρίζεται στα μη γραμμικά μαθηματικά, δηλαδή στη θεωρία χάους, και προσδένει πλήρως την ιστορία του κοινωνικού κόσμου στην ιστορία της επιστήμης. Η εποπτεία του χρόνου που ενυπάρχει σε τούτο το μοντέλο είναι αυτή της αναστοχαστικότητας⁴⁸. Έτσι ωστόσο δεν αλλάζει η ουσιαστική εποπτεία του χρόνου στις μετεξελίξεις των θεσιακών θεωριών, καθώς η αναστοχαστικότητα παραμένει η κυρίαρχη αντίληψη⁴⁹. Η επιστροφή στην αναστοχαστικότητα είναι μια εγκατάλειψη του ρεαλισμού και μια επιστροφή από το παράθυρο στη σημειολογία και στην κειμενικότητα.

5. Οι κοινότητες επαϊόντων ως οι έγκυροι διαχειριστές της ηθικά εμπεδωμένης γνώσης

Οι τάσεις που εδώ εξετάσαμε έχουν ένα κοινό στόχο – αλλά και αποτέλεσμα: την ανατροπή των κατηγοριών είδους, όπως αυτές δημιουργήθηκαν από τις κλασικές θεωρίες και την αντιστοιχούσα διαίρεση των κοινωνικών επιστημών. Εάν οι κατηγορίες είδους ήταν παλιότερα το έθνος και οι κοινωνικές τάξεις –ή οι επαγγελματικές ομάδες– για την κοινωνιολογία, η φυλή και οι φάτριες (ημιφύλια κ.λπ.) για την ανθρωπολογία ή εάν η ψυχολογία καθοριζόταν από τη μελέτη σχετικά με την ένταξη του ατόμου στις προηγούμενες συλλογικότητες και η οικονομία από τις σχέσεις ανταλλαγής ή εκμετάλλευσης ανάμεσα σε ανθρώπους που ανήκαν στις προηγούμενες οντότητες, τώρα η κατηγοριακή αναδιάταξη επιφέρει την ανατροπή όλων των λογικών που συνείχαν και διαφοροποιούσαν τις «κλασικές» επιστήμες της κοινωνίας. Οι αναφορικότητες που είχαν σχηματιστεί σε σχέση με την παλιά διάταξη του κοινωνικού κόσμου και της επιστημονικής του οριοθέτησης, άρχισαν να γκρεμίζονται από τη στιγμή που τα νοητικά όρια που διαχώριζαν ομάδες και μονάδες, άρχισαν να μετακινούνται. Αυτή η μετακίνηση έγινε κυρίως στο όνομα της ηθικής και μετά από την κριτική του φαντάσματος ενός «σκληρού θετικισμού» ο οποίος υποτίθεται ότι συνέδεε τη γνώση με το άτομο και ότι αυτή η σύνδεση οριοθετούσε τις επιμέρους επιστημονικές πειθαρχίες. Αφού –υποτέθηκε ότι– γύρω από τις «κλασικές» πειθαρχίες δημιουργήθηκαν επιστημονικές κοινότητες με μοναδικό στόχο τη διαχείριση της γνώσης που παρήγαγε ο κλάδος, θα έπρεπε να

βρεθεί μια άλλη συλλογικότητα η οποία θα συνέδεε τη γνώση με την ηθική ή της ιδέες με τις αξίες που αφενός θα ήταν πάνω από τις επιστημονικές κοινότητες και αφετέρου θα στηρίζονταν στις κοινές εμπειρίες των μελών μιας υπερ-κοινότητας. Αυτές ακριβώς είναι οι «επιστημολογικές κοινότητες», οι οποίες και καλούνται να συνθέσουν τις γνωσιακές ή επιστημονικές με τις κοινωνικές αξίες ή να ξεπεράσουν τη διχοτομία «ορθολογικού-κοινωνικού»⁵⁰.

Αυτή η στρατηγική έχει τεράστιες επιπτώσεις όχι μόνο στη διάσπαση των ορίων που διαχώριζαν τα όρια των κοινωνικών κατηγοριών, αλλά και στην αναδιάταξη των ορίων που διαχώριζαν τις «κλασικές» πειθαρχίες (disciplines) των κοινωνικών επιστημών. Η κατηγοριακή αναδιάταξη επιφέρει αναδιατάξεις και στο επίπεδο συγκρότησης των «επιστημολογικών κοινοτήτων», των συλλογικών φορέων δηλαδή, οι οποίοι αναλαμβάνουν την ολοκλήρωση του νέου προτάγματος ή της νέας απόβλεψης⁵. Καθότι τούτες οι «κοινότητες» δεν αποτελούν προεκτάσεις τις υφιστάμενης ανά «πειθαρχίες» διαίρεσης του ακαδημαϊκού χώρου, ορίζονται μέσα από τις εμπειρίες των νέων «κατηγοριών» κι όχι με βάση την ισχύουσα διαίρεση των γνωστικών αντικειμένων.

Η ιδέα της επιστημολογικής κοινότητας καλύπτει όλο σχεδόν το φάσμα των τάσεων που δημιουργούνται υπό τη σκέπη των έμφυλων σχέσεων και/ή ταυτοτήτων. Για να είμαστε όμως ακριβέστεροι: η ιδέα της κοινότητας είναι απότοκος της αναλυτικής σκέψης. Για ακόμη μεγαλύτερη ακρίβεια: είναι ίσως η μόνη δυνατή περίπτωση συλλογικής ενοποίησης ανθρώπων που έμαθαν να σκέφτονται σε πρώτο ενικό και να βρίσκονται μάλλον απομακρυσμένοι από οτιδήποτε δημιουργεί συλλογικές οντότητες μιας μέσης εμβέλειας, όπως για παράδειγμα οι κοινωνικές τάξεις ή ακόμη και τα κράτη σχετικά ομοιογενών πληθυσμών⁵¹. Έτσι φαίνονται μάλλον κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους η έννοια της «επιστημολογικής κοινότητας» συνδέεται κυρίως με τη δημόσια έκφραση της ηθικής του ιδιωτικού χώρου ή ακόμη και της κρεβατοκάμαρας.

Είναι προφανές ότι από τη στιγμή που δημιουργούνται διαφορετικές επιστημολογικές περιοχές οι οποίες αντιστοιχούν σε διαφορετικές περιοχές εμπειριών του κοινωνικού κόσμου, η επιστημονική κοινότητα με την έννοια του Κουν δεν έχει λόγο ύπαρξης⁵². Έτσι, η επιστημολογική πλέον κοινότητα ορίζεται με όρους κατηγοριακούς κι όχι επιστημονικής συνάφειας. Είναι επίσης προφανές πως όσοι υιοθετούν την άποψη ότι «ο φορέας της επιστημολογίας είναι το άτομο» τοποθετούνται απέναντι στην άποψη

σύμφωνα με την οποία «ο πρωταρχικός φορέας της επιστημολογίας είναι οι κοινότητες»⁵³. Συνεπώς, οι επιστημολογικές κοινότητες ή οι κοινότητες των επαϊόντων είναι οι συλλογικές οντότητες που στηρίζονται στις «τοπικές επιστημολογίες» και αφενός παράγουν την εξειδικευμένη και διεπιστημονική γνώση που αφορά τις εντοπισμένες –έμφυλες κυρίως– ταυτότητες και αφετέρου επιδιώκουν τη δημόσια αναγνώριση της διαφοράς· ενίοτε πάλι εμφανίζονται και ως οι εκπρόσωποι ή οι υπερασπιστές (social lawyers, spokespersons) των διαφόρων επιμέρους έμφυλων ταυτοτήτων. Αυτό ωστόσο και με δεδομένο ότι οι έμφυλες ταυτότητες «δεν είναι ομοιογενείς», δημιουργεί ένα τεράστιο πρόβλημα συνάφειας στη νέα οριοθέτηση του κοινωνικού κόσμου – κι όπως αυτός προέκυψε μετά την κριτική που ασκήθηκε στο εθνο-ταξικό μόρφωμα και στα πρότυπα της πολιτικής εκπροσώπησης που αντιστοιχούσαν προς αυτό.

Εάν νωρίτερα το πρόβλημα αφορούσε στον ορισμό του οργανικού ή του κοινωνικά ανένταχτου διανοούμενου και τη διάκρισή τους στο εσωτερικό της ταξικής δομής, τώρα και με δεδομένη την άποψη περί της διάχυσης της εξουσίας σε ολόκληρο τον κοινωνικό χώρο και στο σύνολο των ιδιωτικών και δημόσιων πρακτικών, το πρόβλημα διασπάται σε τόσες περιοχές εμπειριών όσοι και οι επιθετικοί προσδιορισμοί –αλλά και οι συνδυασμοί τους– που ορίζουν αυτές τις περιοχές. Αν, για παράδειγμα, οποιαδήποτε από τις έμφυλες ταυτότητες τη συνδυάσουμε με τις υπόλοιπες και, ακόμη περισσότερο, αν τα προηγούμενα τα συνδυάσουμε με –επίσης κατασκευασμένες– «πολιτισμικές ταυτότητες» (έθνος, εθνότητα, τάξη, θρησκεία, περιφέρεια, τόπος κ.λπ), τότε ο νέος χάρτης θα καταλάμβανε πολύ μεγαλύτερη έκταση από την επικράτεια, για να παραφράσουμε τον Μπόρχες. Φαντάζει μάλλον απίθανο για τις μύριες όσες «τοπικές επιστημολογίες» ότι θα μπορούσαν να ξεπεράσουν τις πρακτικές –κι όχι λογικές– αντιφάσεις και αντιθέσεις που θα δημιουργούνταν –και έχουν δημιουργηθεί– από τους προηγούμενους, άπειρους, συνδυασμούς και να συγκροτούσαν μια διϋποκειμενικότητα επί της οποίας θα οικοδομούνταν ένας νέος εκκοινοτισμός που θα ρύθμιζε και τις προϋποθέσεις της πολιτικής εκπροσώπησης.

Εδώ έχουμε ήδη κατά πολύ ξεφύγει από τη μεθοδολογία κι έχουμε ξαναμπεί, παραδόξως μέσω αυτής, σε μια εξαιρετικά προβληματική περιοχή της πολιτικής. Αν και συχνά ο ορίζοντας αυτών των θεωριών είναι η επανίδρυση της αριστοτελικής Πόλεως, δεν μπορούν να ξεφύγουν από τις συνθήκες της εποχής και του

χώρου τους ώστε να θέσουν τη σύγχρονη ιδεολογία, με την έννοια του Ντυμόν⁵⁴, πάνω σε μια σταθερή κοινωνική βάση ή έστω σε μια επαρκή θεωρία των κοινωνικών δομών. Με άλλα λόγια να συνδέσουν και τις «κοινότητες» ή τις «ταυτότητες» που κατασκεύασαν με τις γενικότερες τροποποιήσεις των κοινωνικών δομών που επισυνέβησαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

Σημειώσεις

1. Με την έννοια του A. Gouldner, *The future of intellectuals and the rise of the new class*, Macmillan, Λονδίνο, 1979.

2. M. Gauchet, «Changement de paradigme en sciences sociales?», *Le Débat* 50, 1989, σελ. 165-170.

3. R. Chartier, «Le monde comme représentation», *Annales E.S.C.* 6, 1989, σελ. 1505-1520.

4. Βλ. κυρίως D. Bloor, *Knowledge and social imagery*, The University of Chicago Press, Chicago, 1976.

5. Με την έννοια των E. Ντυρκάιμ, M. Μως, Μορφές πρωτόγονης ταξινομίας, Αθήνα, Gutenberg, 2001.

6. Για μια παραπέρα ανάλυση, βλ. Α. Γεωργούλας, «Η αναστοχαστικότητα ως στρατηγική διάσπασης ταξινομητικών ορίων και τα όριά της», *Πρακτικά Συνεδρίου Γαλλόφωνων Κοινωνιολόγων*, 2004 (υπό έκδοση).

7. N. Harstock, *Money, sex, and power*, Longman, Νέα Υόρκη, 1983 και N. Harstock, «The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically historical materialism», στο: Sandra Harding, M. Hintikka (eds), *Discovering reality: Feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology and the philosophy of science*, Reidel, Dordrecht, 1983.

8. Μάλλον ο Τζέιμσον δεν υπερβάλλει όταν βλέπει στους θεωρητικούς της φεμινιστικής θεσιακής θεωρίας ως αυτούς που βρίσκονται πλησιέστερα από τον καθένα στη μαρξιστική θεωρία κατά τη δεκαετία 1980· βλ. Fredric Jameson, «History and class consciousness as an "unfinished project"», *Rethinking Marxism* 1, 1988, σελ. 49-72.

9. Είναι ενδεικτικός ο «αναστοχασμός» επί της τροχιάς τους από δύο πρώην μαρξιστές ακαδημαϊκούς, έναν ομοφυλόφιλο άνδρα και μια φεμινίστρια γυναίκα, προκειμένου να δείξουν την καταπίεση που ένοιωθαν στο χώρο του μαρξισμού και να αιτιολογήσουν έτσι τη στροφή τους προς το «μεταμοντερνισμό»· βλ. σχετικά S. Seidman, L. Nicholson, *Social postmodernism: Beyond identity politics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995. Βλ. επίσης D. Pels («Strange standpoints: Or, how to define the situation for situated knowledge», *Telos* 108, 1996), όπου και η έννοια του «αναστοχαστικού εκπροσώπου». Πάντως το πρόβλημα της εκπροσώπησης

(spokespersons) είναι γενικότερο στον κονστρουκτιβισμό και δεν περιορίζεται στην κοινωνική του εκδοχή. Σε πιο επιστημονιστικές τάσεις, όπως ο δομικός κονστρουκτιβισμός, εμφανίζεται ο κριτικός επιστήμονας ή ο «κοινωνικός διανοούμενος» ως προσωρινός εκπρόσωπος των ενδεών σε κεφάλαια ομάδων· βλ. ενδεικτικά D. Pels, *Unhastening science: Autonomy and reflexivity in social theory of knowledge*, Liverpool University Press, Λίβερπουλ, 2003.

10. Οι σχολιασμοί είναι του I. Hacking, *The social construction of what?*, Harvard University Press, Harvard, 1999, σελ. 64. Για να συνεχίσουμε το ανέκδοτο: ο Έλληνας λόγιος αφού μελέτησε τις πραγματείες των Άγγλων, Ιαπώνων, Αμερικανών και Γάλλων, γύρισε στην πατρίδα και συνέγραψε το πόνημα «Ο πίθηκος στη σκέψη των ...».

11. D.J. Haraway, *Primate visions: Gender, race, and nature in the world of modern science*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1989, σελ. 15.

12. *Όπ. παρ.*, σελ. 368-382.

13. D. Haraway, «Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective», *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*, Free Association Books, Λονδίνο, 1991, σελ. 194.

14. Για την ανάπτυξη αυτής της προβληματικής και μια συνολική διατύπωση αυτού του προγράμματος, βλ. B. Latour, *Ουδέποτε υπήρξαμε μοντέρνοι: Δοκίμιο συμμετρικής ανθρωπολογίας*, εκδ. Σύναλμα, Αθήνα, 2000 (1991) και B. Latour, *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie*, La Découverte, Παρίσι, 1999.

15. D. Haraway, «A cyborgs manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century», *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*, Free Association Books, Λονδίνο, 1991, σελ. 150.

16. *Όπ. παρ.*, σελ. 157.

17. Βλ. H. Longino, *Science as social knowledge: Values and objectivity in scientific inquiry*, Princeton University Press, Princeton, 1990 και H. Longino, «Cognitive and non-cognitive values in science: Rethinking the dichotomy», στο: L. Hankinson Nelson, J. Nelson (eds), *Feminism, science and the philosophy of science*, Kluwer Academic Publishers, Λονδίνο, 1996, σελ. 39-58.

18. H. Longino, *The fate of knowledge*, Princeton University Press, Princeton, 2002, κυρίως κεφάλαιο τέταρτο.

19. N. Hartsock, «The feminist standpoint», *όπ. παρ.* Βλ. επίσης, N. Hartsock, *Money, sex, and power*, *όπ. παρ.*

20. S. Harding, «Standpoint epistemology (a feminist version): How social disadvantage creates epistemic advantage», στο: S.P. Turner (ed.), *Social Theory and sociology: The classics and beyond*, Blackwell, Οξφόρδη, 1996, σελ. 146.

21. Κυρίως S. Harding, *Whose science? Whose knowledge?: Thinking from women's lives*, Ithaca, Cornell University Press, Νέα Υόρκη, 1991 και S. Harding, *Is science multicultural: Postcolonialisms, feminisms, and epistemologies*, Indiana University Press, Bloomington, 1998.

22. S. Harding, *Whose science? Whose knowledge*, όπ. παρ., σελ. 147-148.
23. Όπ. παρ., σελ. 148-153. Πάντως, οι ελπίδες που εναποθέτει η Χάρντιγκ στους νεοεισερχόμενους στις «επιστημονικές κοινότητες» δεν απέχουν και πολύ από αυτές που εναποθέτει ο Μπουρντιέ στους αιρετικούς του πολιτισμικού πεδίου. Βλ. Α. Γεωργούλας, «Οι συλλογικές οντότητες του κονστρουκτιβισμού», *Θέσεις* 83, 2003.
24. S. Harding, *Whose science? Whose knowledge?*, όπ. παρ., σελ. 153-158.
25. S. Harding, *Whose science? Whose knowledge?*, όπ. παρ., σελ. 138-163. Ας υποσημειωθεί ότι η κριτική στον ηθικό σχετικισμό και η ταυτόχρονη αποδοχή του ιστορικού και κοινωνικού τοποθετείται σε μια ντυρκεμιανή γραμμή, η οποία φτάνει στη θεσιακή επιστημολογία μέσω του «σκληρού προγράμματος». Σχετικά με τις απόψεις του Ντυρκάιμ, βλ. E. Durkheim, «Jugement de valeur et jugement de réalité», *Revue de Métaphysique et de Morale* 7, 1911· βλ. επίσης, Α. Γεωργούλας, «Πρωτόγονες ταξινομήσεις και η κοινωνιολογία της κοινωνιολογίας του Ντυρκάιμ», εισαγωγή στο: *Εμίλ Ντυρκάιμ, Μαρσέλ Μωσ, Μορφές πρωτόγονης ταξινόμησης*, όπ. παρ., σελ. 24-31.
26. S. Harding, *Whose science? Whose knowledge?*, όπ. παρ., σελ. 151.
27. S. Harding, «Standpoint epistemology (a feminist version): How social disadvantage creates epistemic advantage», όπ. παρ., σελ. 159.
28. S. Harding, *Is science multicultural: Postcolonialisms, feminisms and epistemologies*, όπ. παρ., σελ. 192-193.
29. Για την κριτική παρουσίαση αυτών των τάσεων από ένα εθνομεθοδολογικό πρίσμα, βλ. M. Lynch, «Against reflexivity as an academic virtue and source of privileged knowledge», *Theory, Culture and Society* 17 (3), 2000, σελ. 26-54.
30. S. Harding, *Is science multicultural: Postcolonialisms, feminisms and epistemologies*, όπ. παρ., κυρίως σελ. 146-164. Βλ. Επίσης Α. Cudd, «Multiculturalism as a cognitive virtue of scientific practice», στο: U. Narayan, S. Harding (eds), *Decentering the center: Philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, σελ. 299-317 και S. Harding, «A world of sciences», στο: R. Figueroa, S. Harding (eds), *Science and other cultures: Issues in phylosophy of science and technology*, Routledge, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, 2003, σελ. 49-69.
31. S. Harding, *Is science multicultural: Postcolonialisms, feminisms, and epistemologies*, όπ. παρ., σελ. 160.
32. U. Narayan, S. Harding, «Introduction», στο: U. Narayan, S. Harding (eds), *Decentering the center: Philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, σελ. VII.
33. Κυρίως, Μ. Βέμπερ, «Η αντικειμενικότης της κοινωνιολογικής και κοινωνικοπολιτικής γνώσεως» (1904), *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, τόμ. Α', εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1972.
34. Όπ. παρ., σελ. 28-53.

35. S. Hekman, *Gender and knowledge: Elements of a postmodern feminism*, Northeastern University Press, Βοστώνη, 1990 και S. Hekman, «Truth and method: Feminist standpoint epistemology revisited», *Signs* 22 (2), 1997, σελ. 341-365, αντίστοιχα. Επίσης, S. Hekman, *The future of differences: Truth and method in feminist theory*, Polity Press, Λονδίνο, 1999.

36. S., *Gender and knowledge: Elements of a postmodern feminism*, North-eastern University Press, Βοστώνη, 1990.

37. Susan Hekman, «Truth and method: Feminist standpoint epistemology revisited», *όπ. παρ.*, σελ. 351.

38. *Όπ. παρ.*, σελ. 357.

39. *Όπ. παρ.*, σελ. 361.

40. *Όπ. παρ.*, σελ. 356.

41. *Όπ. παρ.*, σελ. 362.

42. S. Walby, *Gender transformations*, Routledge, Λονδίνο, 1997, σελ. 165.

43. S. Walby, «Against epistemological chasms: The science question in feminism revisited», *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 26 (2), 2001, σελ. 485-509, 485.

44. Ας υπενθυμίσω ότι για τον Κουάιν το άτομο δεν είναι παρά η τιμή μιας μεταβλητής.

45. S. Walby, *Against epistemological chasms*, *όπ. παρ.*, σελ. 489-494.

46. S. Walby, *Against epistemological chasms*, *όπ. παρ.*, σελ. 498.

47. A. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Παρίσι, 1984.

48. Για τη θεωρία δικτύωσης υπό την αναστοχαστική εποπτεία της επιστήμης, βλ. B. Latour, *The pasteurisation of France*, Harvard University Press, Harvard, 1988 και L. Boltanski, E. Chiappelo, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, Παρίσι, 1999.

49. L. Boltanski, E. Chiappelo, *Le nouvel esprit du capitalisme*, *όπ. παρ.*, σελ. 208-230.

50. Βλ. L. Hankinson Nelson, «Epistemological communities», στο: L. Alcoff, E. Potter (eds), *Feminist Epistemologies*, Routledge, Νέα Υόρκη, 1993, σελ. 121-160, κυρίως σελ. 150-151· H. Longino, «Cognitive and non-cognitive values in science: Rethinking the dichotomy», στο: L. Hankinson Nelson, J. Nelson (eds), *Feminism, science, and the philosophy of science*, Kluwer Academic Publishers, Λονδίνο, 1996, σελ. 39-58· L. Hankinson Nelson, «Empiricism without dogma», στο: L. Hankinson Nelson, J. Nelson (eds), *Feminism, science, and the philosophy of science*, Kluwer Academic Publishers, Λονδίνο, 1996, σελ. 59-78.

51. Βλ. Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme*, Παρίσι.

52. Η πρώτη επεξεργασία της έννοιας επιστημονική κοινότητα, ως μιας κοινωνικής ομάδας η οποία διαχειρίζεται τη γνώση και ελέγχει την παραγωγή και την αναπαραγωγή της και χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες αξίες και αξιολογήσεις, γίνεται από τον Μ. Πολάνι. Ο τελευταίος σχηματίζει την ιδέα προκειμένου να αντιπαρατεθεί στους υποστηρικτές της άποψης περί «προγραμματισμένης επιστήμης» (1942)· βλ. σχετικά, J. Ben-David, «Perspectives théoriques en sociologie des sciences» (1970), *Eléments d'*

une sociologie historique des sciences, PUF, Παρίσι, 1997, σελ. 320-321. Πάντως, η διάχυση της έννοιας γίνεται μετά το 1962 και τις επιρροές του έργου του Κουν [Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα (1962)] στις εξτερναλιστικές κυρίως τάσεις της αγγλοσαξονικής επιστημολογίας. Ορισμένες τάσεις, οι οποίες επιχειρούν –μάλλον παράδοξες– συνθέσεις μεταξύ εξτερναλισμού και κριτικής θεωρίας, τοποθετούν την ιδέα της κοινότητας επί της αριστοτελικής πόλεως και στην προοπτική χειραφετητικών αξιών, ακολουθώντας την άποψη του Χάμπερμας: βλ. A. Assister, *Enlightened women: Modernist feminism in a post modern age*, Routledge, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, 1996, σελ. 77-95. Άλλοι πάλι εμπλακισιώνουν και εντοπίζουν πλήρως την ιδέα της κοινότητας

53. Lynn Hankinson Nelson, «Epistemological communities», *όπ. παρ.*, σελ. 121-129.

54. Βλ. L. Dumont, *Homo aequalis I*, Gallimard, Παρίσι, 1977 και Λ. Ντυμόν, *Δοκίμια για τον ατομικισμό*, εκδ. Ευρύαλος, Αθήνα, 1988.

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Θεόδωρος Ιωσηφίδης*

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι η παρουσίαση και ανάλυση της χρήσης της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης (Focus Groups) στην κοινωνική έρευνα και ειδικότερα στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Εξετάζονται οι βασικές διαστάσεις των χρήσεων και των εφαρμογών της μεθόδου στη σύγχρονη κοινωνική έρευνα: θεωρητικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις, εμπειρικές εφαρμογές και περιπτώσεις, αυτόνομη χρήση της μεθόδου, πολυμεθοδολογικές προσεγγίσεις κ.λπ.

1. Εισαγωγή

Ο βασικός στόχος του άρθρου αυτού είναι η παρουσίαση ορισμένων βασικών διαστάσεων της χρήσης της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης (focus groups) στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Αρχικά γίνεται προσπάθεια να οριστεί και να διασαφηνιστεί η ποιοτική κοινωνική έρευνα δίδοντας έμφαση τόσο στις διαφορές όσο και στις ομοιότητες καθώς και στη συνεργασία με την ποσοτική έρευνα. Στην συνέχεια η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης τοποθετείται στο πλαίσιο της σύγχρονης διεπιστημονικής ποιοτικής κοινωνικής έρευνας και αναλύονται βασικές πλευρές της χρήσης της

* Ο Θεόδωρος Ιωσηφίδης είναι λέκτορας στις Μεθόδους των Κοινωνικών Επιστημών στο Τμήμα Γεωγραφίας στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου.

μεθόδου είτε αυτόνομα είτε σε συνδυασμό με άλλες. Τέλος, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στο σχεδιασμό της έρευνας με Ομάδες Εστίασης ξεκινώντας από την οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος και περνώντας στην επιλογή των συμμετεχόντων και στο σχεδιασμό της δομής της Ομάδας, στο σχηματισμό του πλαισίου συζήτησης και των ερωτήσεων, στο ρόλο του διαμεσολαβητή και στην ανάλυση των αποτελεσμάτων.

2. Η ποιοτική κοινωνική έρευνα: Θεωρία και πράξη

Η ποιοτική κοινωνική έρευνα και οι ποιοτικές μεθοδολογίες γενικότερα αποτελούν σχηματικά, ένα από τα δύο μεγάλα μεθοδολογικά παραδείγματα και ερευνητικά εργαλεία στις κοινωνικές επιστήμες. Τα βασικά ζητήματα που σχετίζονται με την ποιοτική μεθοδολογία (όπως και με κάθε μεθοδολογία) είναι η ερευνητική και μεθοδολογική προσέγγιση, το ερευνητικό πρόβλημα, η θεωρητική αφετηρία του ερευνητή και τα συγκεκριμένα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο.

Οι ποιοτικές μέθοδοι εφαρμόζονται σε ερευνητικά εγχειρήματα και προσεγγίσεις που έχουν ως βασικό στόχο τη διερεύνηση ποιητήτων και πιο συγκεκριμένα κοινωνικών ποιητήτων. Με άλλα λόγια έχουν στόχο την αποκάλυψη σχέσεων ή συσχετίσεων ανάμεσα σε κοινωνικά υποκείμενα και κοινωνικές ομάδες, την περιγραφή, ανάλυση και κατανόηση κοινωνικών διαδικασιών, τη διατύπωση ή αναδιατύπωση υποθέσεων και θεωρητικών θέσεων για το κοινωνικό γίνεσθαι και τη διακρίβωση κοινωνικών σχέσεων, θέσεων και ρόλων. Η ποιοτική έρευνα στοχεύει στην περιγραφή, ανάλυση, ερμηνεία και κατανόηση κοινωνικών φαινομένων, καταστάσεων και ομάδων απαντώντας κυρίως στα ερωτήματα «πως» και «γιατί» (Λάζος, 1998). Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή η ποιοτική μεθοδολογία διαπερνά και αφορά σε μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες και αναδεικνύεται σε κατεξοχήν διεπιστημονική προσέγγιση πολύπλοκων και πολυδιάστατων κοινωνικών φαινομένων στη μελέτη των οποίων συμβάλλουν περισσότεροι του ενός κοινωνικό-επιστημονικοί κλάδοι.

Η εφαρμογή ποιοτικών μεθοδολογιών εξαρτάται από τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τις συγκεκριμένες επιλογές του ερευνητή. Πολλά ερευνητικά ερωτήματα και προσεγγίσεις

αναφέρονται σε κοινωνικά φαινόμενα, ομάδες και καταστάσεις για τα οποία ο βασικός στόχος είναι η διερεύνηση και η ανάλυση της δομής και λειτουργίας τους καθώς και των κοινωνικών σχέσεων (αίτια, συσχετίσεις, συνέπειες) που τα χαρακτηρίζουν και όχι η απλή αναγωγή τους σε μετρήσιμες ποσότητες. Επίσης ανάλογα με την οπτική του εκάστοτε ερευνητή έμφαση μπορεί να δίδεται στα ποιοτικά, μη μετρήσιμα χαρακτηριστικά κάποιου κοινωνικού φαινομένου με στόχο την εξήγηση, την ερμηνεία, την κατανόηση, την ανάπτυξη ή την επιβεβαίωση μιας θεωρίας ή την αποκάλυψη αιτιακών σχέσεων.

Η θεωρητική αφετηρία και το υπόβαθρο της ποιοτικής μεθοδολογίας παίζουν το βασικότερο ίσως ρόλο στον ερευνητικό σχεδιασμό, στην επιλογή των ερευνητικών και μεθοδολογικών εργαλείων, στη διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων και γενικότερα στη σύνδεση θεωρίας και πράξης. Ακόμη και ερευνητές που έχουν ασαφή θεωρητικό υπόβαθρο και βασικό στόχο την ανάπτυξη πρωτογενούς θεωρίας μέσα από την επαφή με το ερευνητικό πεδίο είναι μέλη της συνολικής κοινωνίας και ειδικότερων κοινωνικών συνόλων και χαρακτηρίζονται από συγκεκριμένη ιδεολογία, αξίες, πεποιθήσεις και πιστεύω, που αναπόφευκτα επηρεάζουν τις ερευνητικές τους επιλογές και πρακτικές. Οι ερμηνευτικές, φαινομενολογικές, μεταμοντέρνες ή κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις είναι αυτές που κυριαρχούν στην εφαρμογή της ποιοτικής μεθοδολογίας, αν και αυτό δεν είναι απόλυτο. Ερευνητές με θετικιστικό και μεταθετικιστικό θεωρητικό υπόβαθρο αναλαμβάνουν και φέρνουν σε πέρας έρευνα με σημαντική ή κυρίαρχη την ποιοτική διάσταση (Λάζος, 1998· Κυριαζή, 1999).

Τα βασικότερα μεθοδολογικά εργαλεία άντλησης γνώσης από το ερευνητικό πεδίο, στα πλαίσια μιας ποιοτικής έρευνας είναι η συμμετοχική παρατήρηση, η συνέντευξη έρευνας, η βιογραφική ανάλυση, η ιστορική συγκριτική μέθοδος, η ανάλυση περιεχομένου, οι μελέτες περίπτωσης, η έρευνα με τη βοήθεια ομάδων (σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται και οι Ομάδες Εστίασης) και άλλες. Η χρήση των μεθοδολογιών αυτών είναι δυνατόν να γίνεται μεμονωμένα ή και σε συνδυασμό, και εξαρτάται κάθε φορά από το είδος και τη φύση του ερευνητικού προβλήματος και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ερευνώμενου πληθυσμού. Η ανάπτυξη της ποιοτικής έρευνας τόσο μεθοδολογικά όσο και σε εφαρμογές μπορεί να χαρακτηριστεί εντυπωσιακή και σχετίζεται με μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες, όπως η κοινωνική και η πολιτισμική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ανθρωπο-

γεωγραφία και άλλες, καθώς και με μια σειρά από κοινωνικά φαινόμενα και διαδικασίες, η μελέτη και η ερευνητική προσέγγιση των οποίων είναι διεπιστημονική.

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει μεθοδολογία έρευνας στην «καθαρή» της μορφή. Τα ποιοτικά δεδομένα, στις περισσότερες των περιπτώσεων είτε είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν έστω και για περιγραφικούς λόγους, είτε να συμπληρωθούν και να ενισχυθούν με ποσοτικά στοιχεία. Επίσης είναι αδύνατον να φανταστούμε ολοκληρωμένες ποσοτικού χαρακτήρα εμπειρικές έρευνες οι οποίες δεν περιέχουν θεωρητικό υπόβαθρο, αξιολογικές κρίσεις ή ερμηνευτικές τοποθετήσεις και αιτιολογήσεις. Το γεγονός αυτό αντανακλάται στην ανάπτυξη πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο των οποίων συσχετίζονται και συνδυάζονται με διάφορους τρόπους οι ποσοτικές και οι ποιοτικές μέθοδοι. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι οποίες κερδίζουν συνεχώς έδαφος στην σύγχρονη κοινωνική έρευνα, είτε η μια μέθοδος συμπληρώνει την άλλη, είτε οι διαφορετικές μεθοδολογίες εφαρμόζονται στη διερεύνηση διαφορετικών χαρακτηριστικών του ίδιου φαινομένου είτε εφαρμόζονται για την ανάλυση κοινών χαρακτηριστικών διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων. Στη συνέχεια εξετάζονται συνοπτικά ορισμένες πλευρές του σχεδιασμού, της χρήσης και της εφαρμογής της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα.

3. Η μεθοδολογία των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης συνίσταται σε ένα μεθοδολογικό εργαλείο άντλησης ποιοτικών δεδομένων, στοιχείων και πληροφοριών, μέσα από μια διαδικασία άμεσης αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων στην ομάδα και για ένα συγκεκριμένο και σαφώς καθορισμένο θέμα - ερευνητικό αντικείμενο (Morgan, 1997). Η μέθοδος διαφέρει από άλλες μεθόδους ομαδικών συνεντεύξεων, όπως π.χ. η Τεχνική των Δελφών (Delphi Technique), στο ότι προϋποθέτει την άμεση αλληλεπίδραση και οργανωμένη συζήτηση των συμμετεχόντων στην ομάδα. Ένας άλλος τρόπος εννοιολογικής οριοθέτησης της μεθόδου αυτής είναι το γεγονός ότι αποτελεί μια μέθοδο ομαδικής συνέντευξης η οποία διαφέρει και από τις δυο συνηθέστερες μεθόδους άντλησης ποιοτικών δεδομένων,

τη συμμετοχική παρατήρηση και την ατομική συνέντευξη (Morgan, 1998α).

Το βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου και η πιο σημαντική θεωρητική της αφητηρία είναι η αξιοποίηση, η κατανόηση και η ερμηνεία της «δυναμικής των ομάδων». Η κατανόηση των παραγόντων που επηρεάζουν την ομαδική συμπεριφορά και δυναμική, όπως π.χ. ατομικοί, διατομικοί και κοινωνικοί-διομαδικοί παράγοντες, είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ερμηνεία, την αξιολόγηση και παρουσίαση των ποιοτικών δεδομένων που προκύπτουν και την αποφυγή προκαταλήψεων και λανθασμένων συμπερασμάτων. Μερικοί από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ομαδική δυναμική και την «απόδοση» μιας Ομάδας Εστίασης είναι τα φυσικά και ατομικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, ο βαθμός συνεκτικότητας της ομάδας, οι συνδυασμοί ομοιογένειας-ετερογένειας της ομάδας προς ορισμένα χαρακτηριστικά, οι σχέσεις δύναμης και εξουσίας που προϋπάρχουν ή που αναπτύσσονται εντός της ομάδας και ο βαθμός συμμετοχής των μελών της ομάδας στις διαδικασίες αλληλεπίδρασης και οργανωμένης συζήτησης (Morgan, 1998α· Stewart and Shamdanasi, 1990).

Επιστημολογικά η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης συνδέεται με την άνοδο της κοινωνιολογίας της αναπαράστασης (interpretative sociology) και με τις παραδόσεις της συμβολικής αλληλεπίδρασης (symbolic interactionism) και της φαινομενολογίας (phenomenology) (Flick κ.ά., 2004). Από τη μια μεριά η φαινομενολογική ματιά αποδίδει έμφαση στην κατασκευή του νοήματος από τα κοινωνικά υποκείμενα, ενώ η παράδοση της συμβολικής αλληλεπίδρασης εστιάζει κυρίως στο ρόλο των συμβολικών συστημάτων επικοινωνίας στο σχηματισμό διυποκειμενικών κόσμων και κοινών νοημάτων (Hitzler and Eberle, 2004· Denzin, 2004). Στο πλαίσιο αυτό οι Ομάδες Εστίασης αναδεικνύονται σε μια μεθοδολογική επιλογή που επιτρέπει τη διερεύνηση του σχηματισμού διυποκειμενικού νοήματος μέσα από διαπραγμάτευση (meaning negotiation), όχι μόνο μετά από το σχηματισμό του νοήματος αυτού (όπως π.χ. συμβαίνει με τη μέθοδο της συνέντευξης σε βάθος) αλλά και κατά τη διάρκεια που αυτό παράγεται και αναπαράγεται (Bohnsack, 2004). Έτσι με τη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης μπορούμε να διερευνήσουμε όχι μόνο το νόημα που αποδίδεται από τα κοινωνικά υποκείμενα σε μια σειρά από φαινόμενα και διαδικασίες αλλά και τους μηχανισμούς της συνεχούς παραγωγής και αναπαραγωγής του νοήματος αυτού μέσα από τη διατομική ή τη συλλογική αλληλεπίδραση.

Όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης, σαν ποιοτική μεθοδολογία στην κοινωνική έρευνα, διαφέρει τόσο από τη συμμετοχική παρατήρηση όσο και από την ατομική συνέντευξη. Σε σχέση με τη συμμετοχική παρατήρηση η μέθοδος επιτρέπει την παρατήρηση, καταγραφή και ανάλυση της αλληλεπίδρασης μεταξύ ατόμων σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και πάνω σε ένα και μόνο αντικείμενο καθορισμένο από τον ερευνητή. Αντίθετα η συμμετοχική παρατήρηση είναι λιγότερο «τεχνητή μέθοδος», αφού επιτρέπει την παρατήρηση της αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της «πραγματικής» κοινωνικής ζωής. Σε σχέση με τις ατομικές συνεντεύξεις έρευνας η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης υπερέρχει, διότι περιέχει ως συστατικό της στοιχείο την άμεση αλληλεπίδραση και την ομαδική δυναμική, ενώ υστερεί στην έκταση του βάθους της επικοινωνίας και της ανταλλαγής πληροφοριών μεταξύ ερευνητή και του ερευνώμενου (Morgan, 1997· Karlowitz and Hoehn, 2001).

Η χρήση των Ομάδων Εστίασης στην κοινωνική έρευνα άρχισε από πολύ παλιά, κατά τη δεκαετία του 1920. Μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η μέθοδος άρχισε να έχει ευρεία εφαρμογή στην έρευνα αγοράς και στο μάρκετινγκ, ενώ η εφαρμογή της ατόνησε σχετικά κατά τις επόμενες δεκαετίες. Το ενδιαφέρον για την εφαρμογή της μεθόδου στην κοινωνική έρευνα αυξήθηκε και ανανεώθηκε κατά τη δεκαετία του 1980 κυρίως σε επιστημονικές περιοχές, όπως η δημογραφία, η επικοινωνιακή έρευνα, η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η έρευνα αγοράς. Η ύπαρξη και η συνεχής επέκταση του ενδιαφέροντος, των μέσων, των δημοσιεύσεων και των εμπειρικών εφαρμογών της μεθόδου στις μέρες μας, την κατατάσσει ως μια από τις πιο αναπτυσσόμενες μεθόδους συλλογής ποιοτικών δεδομένων και ποιοτικής κοινωνικής έρευνας (Morgan, 1997).

4. Χρήσεις της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα: Αυτόνομη χρήση και σχέση με άλλες μεθόδους

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα βρίσκει αρκετές εφαρμογές κυρίως σε περιπτώσεις διερεύνησης της οργάνωσης και λειτουργίας οργανισμών και οργανωμέ-

νων κοινωνικών ομάδων, της λειτουργίας θεσμών και πλαισίων παραγωγής και εφαρμογής πολιτικής, της διερεύνησης της πολυπλοκότητας και της ποικιλομορφίας, καθώς και σε περιπτώσεις κοινωνικών καταστάσεων με έντονο το στοιχείο της ατομικής και ομαδικής αλληλεπίδρασης, των αντιθέσεων και της ανάγκης συντονισμού. Φυσικά για κάποιες περιπτώσεις η μέθοδος μπορεί να παίξει κεντρικό ρόλο, ενώ σε άλλες συμπληρωματικό ή περιορισμένο ρόλο. Αντίθετα, σε αρκετές περιπτώσεις η χρήση και η εφαρμογή της μεθόδου δεν συνίσταται όπως π.χ. σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει η δυνατότητα πρακτικής αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων ούτε η προοπτική να πραγματοποιηθεί αυτή στο μέλλον, σε περιπτώσεις σημαντικών προβλημάτων συνεκτικότητας και συνύπαρξης των συμμετεχόντων στην ομάδα, σε περιπτώσεις μη ικανοποιητικής συμμετοχής λόγω περιπλοκότητας του αντικείμενου και σε περιπτώσεις που απαιτούνται ειδικές και εξειδικευμένες γνώσεις από τους συμμετέχοντες (Stewart and Shamdanasi, 1990· Morgan, 1998α· Morgan, 1998β).

Ανάλογα με το ερευνητικό αντικείμενο και τους σκοπούς της έρευνας, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης είναι δυνατόν να έχει αυτόνομη εφαρμογή ή να χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με άλλες μεθοδολογίες ποσοτικού ή ποιοτικού χαρακτήρα. Η αυτόνομη εφαρμογή της μεθόδου σημαίνει ότι αυτή αποτελεί και την πιο βασική ή και τη μοναδική μέθοδο άντλησης ποιοτικών δεδομένων και αποτελεσμάτων. Συνήθως ο τρόπος αυτός εφαρμόζεται σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η σημασία της διατομικής και διομαδικής αλληλεπίδρασης είναι αυξημένη και ο βασικός στόχος της έρευνας είναι η διερεύνηση και η δυναμική της αλληλεπίδρασης αυτής. Ένας άλλος τρόπος να δούμε την αυτόνομη εφαρμογή μεθόδου συνίσταται στη δυνατότητα της παρουσίασης των αποτελεσμάτων της Ομάδας Εστίασης αυτόνομα σε σχέση με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από άλλες μεθόδους, και όχι τόσο στην έλλειψη συνδυασμού με άλλες μεθόδους (Morgan, 1997).

Ο συνηθέστερος τρόπος χρήσης και εφαρμογής των Ομάδων Εστίασης είναι σε συνδυασμό με άλλες μεθόδους ποιοτικού ή/και ποσοτικού χαρακτήρα στο πλαίσιο πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων και συγκεκριμένα με την ατομική συνέντευξη, τη συμμετοχική παρατήρηση, την ευρεία εμπειρική ποσοτική έρευνα ή απογραφική έρευνα (survey research) και το πείραμα. Ο σκοπός της συνδυασμένης χρήσης είναι ο συγκερασμός των θετικών στοιχείων κάθε μεθόδου, η συρρίκνωση των αδυναμιών κάθε μεμονωμένης μεθόδου, η αλληλοενίσχυσή τους, η διασταύρωση των ερευ-

νητικών ευρημάτων (triangulation), η ενίσχυση της εγκυρότητας της ερευνητικής προσπάθειας και η αποφυγή λανθασμένων συμπερασμάτων. Ειδικά σε σχέση με τις απογραφικές έρευνες, η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης χρησιμοποιείται για την πληρέστερη αρχική ποιοτική διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων και θεμάτων με σκοπό τον ικανοποιητικότερο σχεδιασμό των ερωτηματολογίων που θα χρησιμοποιηθούν κατά την διάρκεια της κύριας έρευνας. Αν και η χρήση της μεθόδου στο πλαίσιο της πειραματικής έρευνας στη σύγχρονη κοινωνική ψυχολογία είναι σχετικά περιορισμένη, αυτή εφαρμόζεται αρκετά σε περιπτώσεις εφαρμοσμένης πειραματικής έρευνας και ιδίως σε περιπτώσεις διερεύνησης του βαθμού αποδοχής και συμμετοχής κοινωνικών ομάδων σε προγράμματα τοπικής ανάπτυξης, ενδογενούς ανάπτυξης, κοινοτικών πρωτοβουλιών κ.λπ. (Morgan, 1997).

5. Σχεδιασμός έρευνας με Ομάδες Εστίασης

5.1. Το ερευνητικό πρόβλημα

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης είναι η σαφήνεια στην εννοιολογική οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος. Ασφαλώς η οριοθέτηση του ερευνητικού προβλήματος καλύπτει μόνον ορισμένες πλευρές της κοινωνικής πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται και εξαρτάται κυρίως από τη θεωρητική αφετηρία του ερευνητή. Αλλά καθώς η μέθοδος είναι ποιοτική, το ερευνητικό πρόβλημα θα πρέπει να έχει τέτοιο χαρακτήρα και να έχει διατυπωθεί με τέτοιο τρόπο ώστε η έμφαση να δίδεται στις ποιοτικές του πλευρές και συγκεκριμένα αυτές που έχουν να κάνουν με την αποκάλυψη δομών και κρυμμένων σχέσεων, αιτιακών συσχετίσεων και ανάλυσης διαδικασιών και ερμηνείας-κατανόησης.

Σε αρκετές περιπτώσεις το αντικείμενο της συνολικής έρευνας είναι διαφορετικό από το αντικείμενο συζήτησης και αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης. Αυτό μπορεί να συμβαίνει για μια σειρά από λόγους. Το αντικείμενο αλληλεπίδρασης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης μπορεί να αποτελεί μόνο μέρος του συνολικού ερευνητικού προβλήματος ή μπορεί να συμβάλλει στη διερεύνηση ορισμένων μόνο πλευρών του, ενώ άλλες πλευρές και διαστάσεις του ερευνώνται με διαφορετικούς τρόπους και

με διαφορετικές μεθόδους. Σε κάθε περίπτωση το συνολικό ερευνητικό πρόβλημα και το ειδικότερο αντικείμενο συζήτησης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης θα πρέπει να εξηγούνται με κάθε δυνατή λεπτομέρεια στους συμμετέχοντες. Η ενασχόληση της Ομάδας με «ψευδοαντικείμενα» ώστε έμμεσα και χωρίς να το συνειδητοποιούν οι συμμετέχοντες, ο ερευνητής να αντλεί πληροφορίες για το πραγματικό αντικείμενο που τον ενδιαφέρει, θα πρέπει να αποφεύγεται, διότι δημιουργεί μεγάλα προβλήματα ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας.

5.2. Σχεδιασμός: Συμμετέχοντες και δομή της Ομάδας

Η συμμετοχική έρευνα, δηλαδή η άμεση αλληλεπίδραση του ερευνητή και των μελών μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας είναι βασικό χαρακτηριστικό σχεδόν όλων των μεθοδολογιών που εφαρμόζονται στο πλαίσιο της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας. Ξεκινώντας από την σε βάθος αλληλεπίδραση μεταξύ του ερευνητή και του ερωτώμενου στο πλαίσιο της ατομικής συνέντευξης έως και τους διάφορους βαθμούς συμμετοχής του ερευνητή στην κοινωνική ζωή ομάδων που ερευνά στο πλαίσιο της συμμετοχικής παρατήρησης. Η συμμετοχή και η αλληλεπίδραση μπορεί να πάρει και πιο ολοκληρωμένες μορφές, όπως π.χ. στην περίπτωση της έρευνας συμμετοχικής δράσης, στο πλαίσιο της οποίας ο ερευνητής παίζει ενεργό ρόλο στην επίτευξη των στόχων της υπό έρευνα ομάδας. Η συμμετοχή δεν είναι ποτέ χωρίς κινδύνους π.χ. τον κίνδυνο της απώλειας της υποκειμενικότητας του ερευνητή και του ερευνητικού του προσανατολισμού.

Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης είναι μια κατεξοχήν συμμετοχική διαδικασία παραγωγής ποιοτικών δεδομένων και πληροφοριών. Ο πιο κοινός και διαδεδομένος τρόπος επιλογής των συμμετεχόντων στην Ομάδα Εστίασης είναι η σκόπιμη δειγματοληψία (*purposive or convenience sampling*). Ο τρόπος αυτός συνίσταται στην επιλογή από τον ερευνητή προσώπων που θεωρεί ότι είναι χαρακτηριστικά, σχετικά με το υπό έρευνα αντικείμενο (Κυριαζή, 1999). Ο τρόπος αυτός βέβαια δεν εξασφαλίζει σε καμία περίπτωση την αντιπροσωπευτικότητα των συμμετεχόντων σε σχέση με έναν συνολικό πληθυσμό. Αλλά σε αρκετές περιπτώσεις ο στόχος δεν είναι τόσο η εξασφάλιση αντιπροσωπευτικότητας αλλά η διερεύνηση υπαρκτών τάσεων μέσα από την αλληλεπίδραση ατόμων που παίζουν έναν αυξημένο ρόλο σε συγκεκριμένες κοινωνικές διαδικασίες. Ο ερευνητής θα πρέπει να λαμβάνει πά-

να υπόψη του τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων στην Ομάδα Εστίασης ώστε οι ερευνητικοί του στόχοι να είναι τόσο φιλόδοξοι όσο το επιτρέπουν τα χαρακτηριστικά αυτά.

Στο πλαίσιο χρήσης Ομάδων Εστίασης για έρευνες αγοράς, συνήθως οι συμμετέχοντες λαμβάνουν χρηματική αμοιβή ως αποζημίωση για το χρόνο συμμετοχής τους στην ομάδα. Στο πλαίσιο όμως της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας δεν συνηθίζονται κίνητρα άμεσης χρηματικής μορφής για τη συμμετοχή τους. Η ίδια η συμμετοχή στη διαδικασία είναι πολλές φορές ένα κίνητρο (Stewart and Shamdanasi, 1990). Επίσης η λεπτομερής εξήγηση από τον ερευνητή σε κάθε υποψήφιο συμμετέχοντα, του αντικείμενου της Ομάδας Εστίασης, της σπουδαιότητας της συμμετοχής σε αυτό και του ειδικού βάρους των αναμενόμενων αποτελεσμάτων για την συνολική κοινωνική έρευνα αυξάνει σημαντικά τις πιθανότητες θετικής ανταπόκρισης. Απαραίτητη θεωρείται και μια γενικότερη συζήτηση για την μελλοντική και ευρύτερη συμβολή της έρευνας στην κατανόηση κοινωνικών φαινομένων και διαδικασιών, στην επίλυση προβλημάτων ή στην αποτελεσματικότερη άσκηση πολιτικής. Σημαντικός παράγοντας για την επιτυχία μιας Ομάδας Εστίασης είναι, η επιλογή των συμμετεχόντων να γίνει με τέτοιο τρόπο ώστε κάθε ένας/μία από αυτούς να αισθάνεται άνετα και έτοιμος/η για ενεργό συμμετοχή και αλληλεπίδραση.

Τα στάδια σχηματισμού και αποδοτικής λειτουργίας μιας Ομάδας Εστίασης συνήθως είναι τα ακόλουθα: Το στάδιο της επιλογής των συμμετεχόντων και του σχηματισμού της ομάδας, το στάδιο της ενημέρωσης και πληροφόρησης για το αντικείμενο της Ομάδας Εστίασης και της έρευνας, το στάδιο του ορισμού κανόνων για τη διεξαγωγή της συζήτησης και τέλος το στάδιο της πραγματοποίησης της Ομάδας Εστίασης (Kueger and King, 1998). Όσον αφορά τον αριθμό των συμμετεχόντων η συνήθης πρακτική τον τοποθετεί περίπου από 6 έως 12 άτομα. Μια Ομάδα Εστίασης με αριθμό συμμετεχόντων κάτω από 5-6 άτομα θεωρείται ότι δεν εξασφαλίζει την απαραίτητη και ζητούμενη διατομική αλληλεπίδραση και ομαδική δυναμική, ενώ αντίθετα μια Ομάδα Εστίασης με αριθμό συμμετεχόντων πάνω από 12-13 άτομα είναι δύσκολο να ελεγχθεί από τον ερευνητή ή το διαμεσολαβητή και να εξασφαλίσει την ισότιμη συμμετοχή όλων (Stewart and Shamdanasi, 1990).

5.3. Σχεδιασμός του πλαισίου συζήτησης και των ερωτήσεων

Για την αποτελεσματική πραγματοποίηση μιας Ομάδας Εστίασης είναι απαραίτητη η λεπτομερής προετοιμασία από τον ερευνητή ενός πλαισίου συζήτησης το οποίο θα περιλαμβάνει την ακριβή και σαφή οριοθέτηση του θέματος της συζήτησης, πληροφορίες σε γραπτή κυρίως μορφή σχετικά με το θέμα ή παρόμοιες ερευνητικές προσπάθειες του παρελθόντος και μια σειρά από κρίσιμα σημεία ξεκινώντας από τα γενικά και προχωρώντας προς τα πιο εξειδικευμένα. Το πλαίσιο συζήτησης θα πρέπει να είναι προετοιμασμένο με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζει σαφήνεια, επαρκή πληροφόρηση, κάλυψη όλων των πλευρών του υπό έρευνα αντικειμένου, ουσιαστική άντληση πληροφορίας, ισότιμη και ενεργό συμμετοχή και συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια συζήτησης που συνήθως δεν ξεπερνούν τις 2 ώρες (Morgan, 1997).

Το πλαίσιο της συνέντευξης θα πρέπει να περιλαμβάνει και μια σειρά από ερωτήσεις οι οποίες σχηματικά χωρίζονται σε διάφορες κατηγορίες. Οι πιο συνηθισμένες είναι οι ακόλουθες:

- Ερωτήσεις έναρξης της συζήτησης. Είναι ερωτήσεις με βασικό στόχο την αύξηση της συνεκτικότητας της ομάδας και του τονισμού των κοινών της χαρακτηριστικών και όχι την άντληση ουσιαστικής πληροφορίας.
- Εισαγωγικές ερωτήσεις. Είναι ερωτήσεις που αφορούν το γενικό θέμα συζήτησης στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης, προκαλώντας αρχικές τοποθετήσεις σχετικά με το θέμα από όλους τους συμμετέχοντες.
- Μεταβατικές ερωτήσεις. Ο σκοπός των ερωτήσεων αυτών είναι η καθοδήγηση της συζήτησης στα ουσιαστικά και πιο κρίσιμα σημεία της.
- Ερωτήσεις κλειδιά. Οι ερωτήσεις αυτές κατευθύνουν τη συζήτηση και την αλληλεπίδραση στα κρίσιμα σημεία του υπό έρευνα αντικειμένου. Είναι οι πιο σημαντικές από τις ερωτήσεις στο πλαίσιο ενός focus group και θα πρέπει να ετοιμάζονται από πριν με ιδιαίτερη προσοχή.
- Συμπερασματικές ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αυτές κλείνουν τη συζήτηση, βοηθούν στη διεξαγωγή συμπερασμάτων καθώς και στη συνειδητοποίηση του βαθμού ομοιογένειας των απόψεων και στάσεων των συμμετεχόντων (Krueger, 1998β).

Κρίσιμοι παράγοντες στο σχεδιασμό του πλαισίου της συζήτη-

σης και των ερωτήσεων είναι η χρήση της γλώσσας, ο βαθμός πολυπλοκότητας της συζήτησης και των ερωτήσεων, ο βαθμός δόμησης των ερωτήσεων, ο βαθμός ελευθερίας της συζήτησης και η σχέση σχεδιασμένων από πριν και μη σχεδιασμένων από πριν ερωτήσεων και θεμάτων. Οι παράγοντες αυτοί εξαρτώνται κάθε φορά από το χαρακτήρα του συγκεκριμένου ερευνητικού αντικειμένου, από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων, από τη δυναμική της ομάδας που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της Ομάδας Εστίασης και από τις επιλογές έμφασης του ερευνητή.

4.4. Ο ρόλος του διαμεσολαβητή (moderator) στην Ομάδα Εστίασης

Ο ρόλος του διαμεσολαβητή (που μπορεί να είναι ο ίδιος ο ερευνητής ή κάποιος συνεργάτης του ειδικευμένος στη μέθοδο) είναι κρίσιμος για την επιτυχή διεξαγωγή της έρευνας. Ο διαμεσολαβητής είναι αυτός που θέτει και οριοθετεί τους κανόνες της συζήτησης, θέτει τα θέματα και τις ερωτήσεις και γενικότερα κατευθύνει, παρατηρεί και καταγράφει την αλληλεπίδραση στο πλαίσιο μιας Ομάδας Εστίασης. Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνουν κάποιες ειδικότερες παρατηρήσεις σχετικά με το ρόλο του διαμεσολαβητή (Stewart and Shamdanasi, 1990· Morgan, 1997· Krueger, 1998γ):

- Ο διαμεσολαβητής θέτει τα θέματα και τις ερωτήσεις και κατευθύνει τη συζήτηση δίχως να συμμετέχει σε αυτήν ουσιαστικά. Η ουσιαστική συμμετοχή θα ενείχε τον κίνδυνο επηρεασμού του περιεχομένου της αλληλεπίδρασης και θα συνέβαλλε στη μείωση της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων της Ομάδας Εστίασης.
- Ο διαμεσολαβητής θα πρέπει να διαθέτει μια σειρά από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως οργανωτικό πνεύμα, δεξιότητες επικοινωνίας, ευρύτητα πνεύματος και θετική αντιμετώπιση νέων ιδεών και προτάσεων και πραγματικό ενδιαφέρον για το υπό έρευνα αντικείμενο. Είναι κρίσιμο να απουσιάζει κάθε διάθεση επιβολής συγκεκριμένων απόψεων και απεριόριστη διάθεση και δυνατότητα ακρόασης των θέσεων, απόψεων και εμπειριών των συμμετεχόντων.
- Ανάλογα με την περίπτωση ο ρόλος του διαμεσολαβητή μπορεί να είναι αυξημένος ή περιορισμένος. Σε αρκετές περιπτώσεις κοινωνικής έρευνας ευαίσθητων και ιδιαίτερων κοινωνικών ομάδων ο ρόλος του διαμεσολαβητή είναι περιορισμένος. Συνίστα-

ται κυρίως στην εισαγωγή κρίσιμων θεμάτων στη συζήτηση και στην ενθάρρυνση των συμμετεχόντων για ενεργό συμμετοχή και αλληλεπίδραση.

- Ο διαμεσολαβητής θα πρέπει να είναι άρτια προετοιμασμένος για τη διεξαγωγή της Ομάδας Εστίασης έχοντας επαρκή γνώση για το αντικείμενο της έρευνας και ένα συνεκτικό και ρεαλιστικό πλαίσιο συζήτησης. Θα πρέπει επίσης να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει προβλήματα που είναι δυνατόν να ανακύψουν κατά τη διάρκεια διεξαγωγής της Ομάδας Εστίασης. Τέτοια προβλήματα μπορεί να είναι π.χ. η άνιση συμμετοχή στη συζήτηση, η μονοπώληση της συζήτησης από κάποιον/α ή κάποιους συμμετέχοντες, η έκφραση απόψεων «αυθεντίας», οι προσωπικές επιθέσεις μεταξύ των συμμετεχόντων, η δημιουργία δυσμενούς κλίματος κ.λπ.
- Ο διαμεσολαβητής της Ομάδας Εστίασης συνοδεύεται κατά τη διεξαγωγή της έρευνας από έναν ή περισσότερους βοηθούς. Ο ρόλος των συνεργατών του διαμεσολαβητή είναι η αναλυτική καταγραφή των απόψεων και της πορείας της αλληλεπίδρασης με γραπτό και ηλεκτρονικό τρόπο και συνήθως ταυτόχρονα και με τους δυο τρόπους. Οι σημειώσεις κατά τη διάρκεια της Ομάδας Εστίασης θα πρέπει να κρατούνται με οργανωμένο τρόπο και κατά θέματα ώστε να διευκολύνεται η κωδικοποίηση και η ανάλυση των αποτελεσμάτων στη συνέχεια. Ιδιαίτερα για το θέμα της ηλεκτρονικής καταγραφής θα πρέπει να σημειωθεί ότι θα πρέπει να γίνεται με τη συναίνεση των συμμετεχόντων και θα πρέπει να αποφεύγονται οι κρυφές μαγνητοφωνήσεις για λόγους ερευνητικής ηθικής και δεοντολογίας.

4.5. Ανάλυση των αποτελεσμάτων

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων κάθε ποιοτικής έρευνας και των αποτελεσμάτων από έρευνες που χρησιμοποιούν focus groups είναι απαιτητική υπόθεση. Δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες ανάλυσης αποτελεσμάτων ποιοτικής έρευνας γενικά και Ομάδων Εστίασης ειδικότερα, αλλά κάποια σημεία αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθούν (Morgan, 1997· Krueger, 1998α· Λάζος, 1998· Κυριαζή, 1999):

- Η ύπαρξη αναλυτικού και θεωρητικού πλαισίου, πριν από τη διεξαγωγή της έρευνας πολλές φορές υποβοηθά την ερευνητική διαδικασία. Το πλαίσιο αυτό θα πρέπει να είναι εύκολα με-

ταβαλλόμενο ανάλογα με τα αποτελέσματα και τα ευρήματα της έρευνας. Σε καμία περίπτωση τα ευρήματα δεν θα πρέπει να προσαρμόζονται στις ανάγκες του αρχικού αναλυτικού πλαισίου ή να παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να επιβεβαιώνουν το αρχικό πλαίσιο.

- Το πρόβλημα της γενίκευσης θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με πολύ προσοχή. Ο βασικός στόχος των Ομάδων Εστίασης δεν είναι η γενίκευση αλλά η σε βάθος μελέτη συγκεκριμένων περιπτώσεων, η αποκάλυψη τάσεων και η ανάλυση διαδικασιών. Παρ' όλα αυτά ένας προσεκτικός και αξιόπιστος σχεδιασμός μπορεί να εγγυηθεί έναν συγκεκριμένο βαθμό γενίκευσης ιδιαίτερα όταν τα αποτελέσματα διασταυρώνονται και μέσα από άλλες μεθόδους.

- Η ανάλυση των αποτελεσμάτων μπορεί να διεξαχθεί με αποτελεσματική κωδικοποίηση των ευρημάτων της Ομάδας Εστίασης τα οποία μπορεί να έχουν γραπτή ή/και ηλεκτρονική μορφή. Σε αρκετές περιπτώσεις η χρήση ειδικού λογισμικού επεξεργασίας και ανάλυσης ποιοτικών δεδομένων (π.χ. του NUDIST, του winMAX ή άλλων) είναι εξαιρετικά χρήσιμη (Ιωσηφίδης, 2002).

- Η ανάλυση θα πρέπει να ανταποκρίνεται στα πραγματικά ευρήματα της έρευνας και θα πρέπει στο βαθμό που αυτό είναι δυνατό, να διέπεται από τις αρχές της εγκυρότητας μέσω διασταύρωσης των δεδομένων, της διάκρισης των ενδιαφερόντων από τα σημαντικά και κρίσιμα ζητήματα, της ακρίβειας της αναπαράστασης και ερμηνείας απόψεων και στάσεων των συμμετεχόντων, της αποκάλυψης και ανάλυσης αιτιακών σχέσεων και σχέσεων συσχέτισης, της αποκάλυψης σχέσεων δύναμης και εξουσίας εντός της Ομάδας Εστίασης και ευρύτερα κ.λπ.

4.6. Μερικές εφαρμογές της μεθόδου στην ποιοτική κοινωνική έρευνα

Μια σημαντική εφαρμογή της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης αναφέρεται στην εθνογραφία της επικοινωνίας (ethnography of communication). Σύμφωνα με την Suter (2000) η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης χαρακτηρίζεται από σαφή πλεονεκτήματα, διότι επιτρέπει την παρατήρηση, καταγραφή και ανάλυση της αλληλεπίδρασης (interaction) μεταξύ των συμμετεχόντων η οποία είναι εξαιρετικά δύσκολο να διερευνηθεί με τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης και σε πολλές περιπτώσεις εφαρμόζεται συμπληρωματικά με αυτή. Η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης βρίσκει

επίσης εκτεταμένη εφαρμογή σε πολυμεθοδολογικά και διεπιστημονικά ερευνητικά προγράμματα. Η χρήση της είναι κρίσιμη στη διαμόρφωση και στο σχηματισμό ερωτηματολογίων για δειγματοληπτικές έρευνες (survey research), στη διατύπωση υποθέσεων και ερευνητικών ερωτημάτων προς διερεύνηση και στη διαμόρφωση οδηγιών συνέντευξης (interview guide) (Nassar-McMillan and Borders, 2002).

Στο σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς εφαρμόζεται η μέθοδος των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα, μέσα από δυο συγκεκριμένα ερευνητικά παραδείγματα. Το πρώτο παράδειγμα αφορά στην εφαρμογή της μεθόδου με απώτερο στόχο την ανάπτυξη ενός έγκυρου και αξιόπιστου ερωτηματολογίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε σε μια εκτατική ποσοτική έρευνα (survey research). Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στην αυτόνομη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα.

Το πρώτο ερευνητικό παράδειγμα αναφέρεται στη χρήση της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης στο πλαίσιο πολυμεθοδολογικών προσεγγίσεων και πιο συγκεκριμένα στη χρήση τους σαν ένα διερευνητικό στάδιο για το σχηματισμό ενός ερωτηματολογίου δειγματοληπτικής έρευνας. Το αντικείμενο της διαδικασίας αυτής ήταν η ανάπτυξη ενός ερωτηματολογίου διερεύνησης της συμπεριφοράς που σχετίζεται με την εθελοντική εργασία στον τομέα της ψυχικής υγείας (Volunteer Work Behavior Questionnaire) (Nassar, McMillan and Borders, 2002). Η επιλογή της μεθόδου των Ομάδων Εστίασης για τη διατύπωση των κατάλληλων ερωτήσεων που θα αφορούν το γενικό πληθυσμό των εθελοντών στον τομέα της ψυχικής υγείας, έγινε λόγω της μη ύπαρξης ανάλογων εγχειρημάτων στο παρελθόν και λόγω της πολύ περιορισμένης προϋπάρχουσας γνώσης για το ζήτημα αυτό. Οι συμμετέχοντες επιλέχθηκαν από τους τρεις πιο διαδεδομένους υπο-τομείς της εθελοντικής εργασίας ψυχικής υγείας και πιο συγκεκριμένα από τον τομέα παροχής εθελοντικών υπηρεσιών στα νοσοκομεία, από τον τομέα αντιμετώπισης κρίσεων και από τον τομέα της οικογενειακής συμβουλευτικής. Η διάρκεια της ομάδας εστίασης που σχηματίστηκε ήταν περίπου μιάμιση ώρα και αρχικά κατέληξε στη διατύπωση εκατόν τριάντα (130) κλειστών ερωτήσεων για τη δειγματοληπτική έρευνα. Στη συνέχεια οι ερωτήσεις αυτές αξιολογήθηκαν περαιτέρω και το τελικό αποτέλεσμα ήταν η διατύπωση ενενήντα εννέα (99) κλειστών ερωτήσεων. Αξίζει να σημειωθεί ότι για αρκετές ερωτήσεις η διαδικασία προχώρησε αρκετά γρήγορα,

ενώ για άλλες επιτεύχθηκε συναίνεση ανάμεσα στους συμμετέχοντες μετά από σχετικά εκτεταμένη συζήτηση για την καταλληλότητά τους και το διυποκειμενικό τους νόημα.

Το δεύτερο ερευνητικό παράδειγμα αφορά στη χρήση των Ομάδων Εστίασης για την αξιολόγηση του Τμήματος Ανθρώπινης Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου της Βιρτζίνια, ΗΠΑ (Linville κ.ά., 2003). Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής έλαβαν χώρα δυο Ομάδες Εστίασης μεταπτυχιακών φοιτητών και το γενικό της αντικείμενο ήταν η διερεύνηση κρίσιμων διαστάσεων της ακαδημαϊκής ζωής από την πλευρά των αντιλήψεων των μεταπτυχιακών φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα διερευνήθηκαν ζητήματα, όπως οι θετικές και οι αρνητικές πλευρές του Τμήματος, οι αναπαραστάσεις των συμμετεχόντων για την ακαδημαϊκή ζωή και για την προοπτική εισόδου στην αγορά εργασίας, οι σχέσεις μεταξύ των φοιτητών, μεταξύ των φοιτητών και των διδασκόντων, η ποιότητα της διδασκαλίας και της ερευνητικής κατάρτισης, καθώς και ζητήματα σχέσεων φύλου, πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και εξουσίας. Τα αποτελέσματα της έρευνας συνέβαλαν στη διερεύνηση των αναπαραστάσεων των φοιτητών για την ακαδημαϊκή ζωή στην ολότητά της, με έμφαση στις μη μετρήσιμες, «ποιοτικές» διαστάσεις της, όπως είναι οι ρουτίνες και οι διαδικασίες αλληλεπίδρασης μεταξύ των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας και οι αντιλήψεις για το σχηματισμό επίσημων και ανεπίσημων κανόνων (norms) που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη κοινότητα.

6. Συμπεράσματα

Ο βασικός στόχος του άρθρου αυτού δεν ήταν φυσικά η συνολική κάλυψη του θέματος της χρήσης και εφαρμογής της μεθοδολογίας των Ομάδων Εστίασης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα. Ήταν η συνοπτική ανάλυση ορισμένων κρίσιμων πλευρών της εφαρμογής της μεθόδου, η ανάδειξη των πλεονεκτημάτων, των αδυναμιών και της χρησιμότητάς της στην κοινωνική έρευνα και η συμβολή στην κατανόηση του ρόλου που παίζει στο πλαίσιο του συνόλου των μεθοδολογικών εργαλείων που έχει στη διάθεσή της η σύγχρονη κοινωνική έρευνα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους κριτές της εργασίας αυτής για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους.

Βιβλιογραφία

- Ιωσηφίδης Θ., «Η χρήση Η/Υ στην ανάλυση δεδομένων ποιοτικής κοινωνικής έρευνας», *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Θ', τεύχ. 33, 2002, σελ. 111-131.
- Κυριαζή Ν., *Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των Μεθόδων και των Τεχνικών*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1999.
- Λάζος Γ., *Το Πρόβλημα της Ποιοτικής Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1998.
- Bohnsack R., «Group discussion and focus groups», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 214-221.
- Denzin N.K., «Symbolic Interactionism», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 81-88.
- Flick U., Kardoff von E. and Steinke I., (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004.
- Hitzler R. and Eberle, T.S., «Phenomenological life-world analysis», στο: Flick U., Kardoff von E. and Steinke I. (eds), *A Companion to Qualitative Research*, Sage, London, 2004, σελ. 67-71.
- Kaplowitz M.D. and Hoehn J.P., «Do focus groups and individual interviews reveal the same information for national resource valuation?», *Ecological Economics* 36, 2001, σελ. 237-247.
- Krueger R.A., *Analysing and Reporting Focus Group Results*, Sage, Thousand Oaks, 1998α.
- Krueger R.A., *Developing Questions for Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998β.
- Krueger R.A., *Moderating Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998γ.
- Krueger R.A. and King A.J., *Involving Community Members in Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998.
- Nassar-McMillan S.C. and Borders D.A., «Use of Focus Groups in Survey Item Development», *The Qualitative Report*, vol. 7, 2002 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR7-1/nassar.html>).
- Suter E.A., «Focus Groups in Ethnography of Communication: Expanding Topics of Inquiry beyond Participant Observation», *The Qualitative Report*, vol. 1, 2, 2000 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR5-1/suter.html>).

Linville D., Fruhauf C.A. and Piercy F.P., «Using Participatory Focus Groups of Graduate Students to Improve Academic Departments: A Case Example», *The Qualitative Report*, vol. 8, 2, 2003 (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR8-2/linville.pdf>)

Morgan D.L., *Focus Groups as Qualitative Research*, Sage, Thousand Oaks, 1997.

Morgan D.L., *Planning Focus Groups*, Sage, Thousand Oaks, 1998a.

Morgan D.L., *The Focus Group Guidebook*, Sage, Thousand Oaks, 1998β.

Stewart D.W. and Shamdasani P.N., *Focus Groups: Theory and Practice*, Sage, Newbury Park, 1990.

Το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων και οι ελληνογερμανικές σχέσεις

Ανδρέας Στεργίου*

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων και τις επιπτώσεις του στις ελληνογερμανικές σχέσεις. Βάσει του υπάρχοντος αρχειακού υλικού που χρησιμοποιήθηκε για τη μελέτη αυτή, αποδεικνύεται ότι η οικονομική δραστηριότητα των ναζιστικών αρχών κατοχής δημιούργησε σύμφωνα με το τότε ισχύον διεθνές δίκαιο συγκεκριμένες οφειλές προς το ελληνικό κράτος που ικανοποιήθηκαν μόνο εν μέρει. Η διαπραγμάτευση του ζητήματος επηρεάστηκε από τις αδήριτες οικονομικές αναγκαιότητες του Ψυχρού Πολέμου που υπαγόρευσαν την επαναπροσέγγιση Ελλάδας-Γερμανίας. Απροσδόκητο εμπόδιο στην επαναπροσέγγιση αυτή αποτέλεσε η στάση της Ανατολικής Γερμανίας, που επιδίωκε την ίδια περίοδο την υπονόμευση της Δυτικής Γερμανίας στο διεθνές στερέωμα, προκειμένου να σπάσει το φράγμα της απομόνωσης που της είχε επιβάλει η Δυτική Γερμανία με τη βοήθεια του ΝΑΤΟ. Η επανένωση των δυο Γερμανιών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια επίσημη ανακίνηση του ζητήματος. Και σε αυτή την περίπτωση η ελληνική κυβέρνηση αδράνησε να θέσει δυναμικά το ζήτημα απέναντι στη γερμανική κυβέρνηση και απώλεσε για πάντα την ευκαιρία αυτή.

Εισαγωγή

Ήταν ένα πρωινό του Σεπτεμβρίου του 2001 όταν οι εργαζόμε-

* Ο Ανδρέας Στεργίου είναι δρ. Διεθνών Σχέσεων στο Πανεπιστήμιο Μανχάιμ (Γερμανία).

νοι του Ινστιτούτου Goethe, της Γερμανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γερμανικής Σχολής στην Αθήνα είδαν με έκπληξη υπαλλήλους του ελληνικού δημοσίου να εισέρχονται απροειδοποίητα στα κτίρια που εργάζονταν και να αρχίζουν να μετρούν το εμβαδόν της επιφάνειας του ινστιτούτου. Ο προφανής λόγος της απροσδόκητης και συνάμα ιδιαίτερα ενοχλητικής αυτής επίσκεψης έγινε αμέσως προφανής. Τα κτίρια αυτά μαζί με όλα τα περιουσιακά στοιχεία, που τα συνόδευαν, επρόκειτο να κατασχεθούν και να τεθούν σε πλειστηριασμό, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας, η οποία έλαβε χώρα στο Δίστομο στις 10 Ιουνίου του 1944.

Είχε βέβαια προηγηθεί τα προηγούμενα τρία χρόνια ένα δικαστικό θρίλερ με αλληλοαναιρούμενες αποφάσεις, που είχαν όμως πριν μερικούς μήνες ανοίξει το δρόμο στη διαδικασία κατάσχεσης. Ξαφνικά όλος ο γερμανικός και ελληνικός τύπος, καθώς και τα νομικά επιτελεία των δύο Υπουργείων Εξωτερικών άρχισαν να ασχολούνται με το θέμα, ενώ κάποιες φωνές στη Γερμανία άρχισαν να απαιτούν το τέλος της πολιτιστικής συνεργασίας μεταξύ Ελλάδος και Γερμανίας και πράξεις αντεκδίκησης από μέρους του γερμανικού δημοσίου.

Ενώ οι κυβερνήσεις των δύο χωρών προσπαθούσαν να επιλύσουν το θέμα μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας, ιδιώτες, ιστορικοί, νομικοί, διεθνολόγοι επιδόθηκαν σε έναν πόλεμο επιχειρημάτων με ιστορικό και νομικό περιεχόμενο, ο οποίος μάλλον συσκοτίσε το ζήτημα ακόμα περισσότερο. Άγνοια βασικών πτυχών του ζητήματος, πικρία κάποιες φορές αλλά και αντιγερμανικά αισθήματα κάποιες άλλες, παρακώλυσαν μια νηφάλια προσέγγιση του θέματος, την οποία επιχειρεί η μελέτη αυτή.

·Η οικονομική εκμετάλλευση της κατεχόμενης Ελλάδας

Η αντίληψη που διέπνεε την οικονομική δραστηριότητα των Ναζί ήταν ότι με το μικρότερο δυνατό κόστος θα ήταν δυνατόν να διοικήσουν την Ελλάδα και παράλληλα να καλύψουν άλλες ανάγκες που προέκυπταν από το συνεχιζόμενο πόλεμο με τους συμμάχους. Ένα από τα μέτρα που επιβάρυναν βάνουσα την ελληνική οικονομία ήταν ο προσδιορισμός ενός υπέρογκου για τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους ποσού για κάλυψη των εξόδων κατοχής.

Με τη συμφωνία της 5 και 6 Αυγούστου του 1941 μεταξύ της ιταλικής, γερμανικής και ελληνικής κυβέρνησης, ορίσθηκε το ποσό των 1,5 δισεκατομμυρίων δραχμών ως μηνιαία καταβολή για κάθε κατοχική δύναμη. Μέσα σε λίγους μόνο μήνες διαφάνηκε, σύμφωνα με την έκθεση του οικονομικού επιτελείου, ότι το ποσό αυτό δεν επαρκούσε για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού, ο οποίος εκτός από την κάλυψη των αναγκών συντήρησής του, προωθούσε παράλληλα την κατασκευή διαφόρων οχυρωματικών έργων, την κατασκευή αεροδρομίων, λιμανιών κ.λπ. Παρόλ' αυτά η ελληνική κυβέρνηση είχε καταβάλει μέχρι το τέλος του 1941 το ποσό των 17,1 δισεκατομμυρίων δραχμών στις κατοχικές δυνάμεις¹.

Το 1942 η ελληνική οικονομία είχε φτάσει σε τέτοιο οριακό σημείο², ώστε η ελληνική κυβέρνηση επιδίωξε συνάντηση με τις αρχές κατοχής για επαναπροσδιορισμό του ποσού των εξόδων κατοχής. Μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις ορίστηκε με βάση το εμπιστευτικό πρωτόκολλο (Vertrauliches Protokoll) της 14 Μαρτίου 1942 το ποσό των 1,5 δισεκατομμυρίων δραχμών ως μηνιαία καταβολή αλλά και για τις δυο δυνάμεις κατοχής μαζί³. Η πληρωμή θα εξακολουθούσε να γίνεται σε δραχμές παρά τον καλπάζοντα πληθωρισμό. Στην έκθεση του οικονομικού επιτελείου αναφέρεται ξεκάθαρα ότι «...αυτή η οικονομική επιβάρυνση αποτελεί πολιτικό χρέος απέναντι στην ελληνική κυβέρνηση...». Λίγο πιο κάτω αναφέρεται ότι ανοιχτό έμεινε το ζήτημα, με ποιο τρόπο θα καλύπτονταν τα χρέη αυτά, καθώς η απαίτηση της ελληνικής κυβέρνησης να γίνει αυτό μέσω συμψηφισμού στις συναλλαγές Clearing, που είχαν μεταξύ τους οι δύο χώρες, απορρίφθηκε⁴.

Επειδή τα έξοδα αυτά κινούνταν έξω από κάθε λογική του διεθνούς δικαίου⁵, το οποίο προέβλεπε κάλυψη μόνο των εξόδων κατοχής (συνθήκη της Χάγης, άρθρα 48-53), οι κατακτητές, Γερμανοί και Ιταλοί, δημιούργησαν ένα λογαριασμό στην Τράπεζα της Ελλάδος, στον οποίο χρεώνονταν τα έξοδα αυτά στη γερμανική και ιταλική κυβέρνηση χωρίς τόκο. Με αυτόν τον τρόπο αφαιρέθηκε από την ελληνική κυβέρνηση και η τελευταία δυνατότητα κάλυψης ιδίων εξόδων⁶.

Οι Γερμανοί διοικητές προσπάθησαν με διάφορα πρόσκαιρα μέτρα να σταματήσουν την πληθωριστική πορεία της δραχμής (παύση όλων των πληρωμών για 10 μέρες κ.ά.), αλλά ήταν αδύνατο να τεθεί φραγμός στο κατρακύλισμά της. Εκτός αυτού οι αρνητικές επιπτώσεις στον πληθυσμό ήταν τεράστιες, αφού οι υπάλληλοι δεν λάμβαναν τους μισθούς τους, οι προμηθευτές δεν πληρώνονταν, ενώ όσοι είχαν επενδύσει προπολεμικά τις περιου-

οίες τους σε ομόλογα, καταθέσεις ή δάνεια και δεν είχαν πρόσβαση σε τρόφιμα, ήταν καταδικασμένοι σε θάνατο.

Αναφορικά με τη νομιμοποιητική διάσταση της οικονομικής δραστηριότητας των Γερμανών στην κατεχόμενη Ελλάδα, πρέπει να επισημανθούν τα εξής:

Βάσει του διεθνούς δικαίου της εποχής, όπως αυτό διαμορφωνόταν από τη συνθήκη της Χάγης, ο κατακτητής έχει μεν το δικαίωμα να δεσμεύει πόρους από την κατακτήτρια χώρα, αρκεί αυτοί να διατίθενται για πολεμικούς σκοπούς και για τη συντήρηση του στρατού κατοχής (άρθρα 48, 49, 52, 53). Οι κατοχικές δυνάμεις ωστόσο χρησιμοποίησαν τις ελληνικές συνεισφορές για να καλύψουν μη στρατιωτικά έξοδα, όπως αγορές μετοχών σε βιομηχανικές επιχειρήσεις και αγορές αγαθών που εξάγονταν στις πατρίδες τους. Μέρος των χρημάτων διατέθηκε επίσης για τον εφοδιασμό των δυνάμεων του Ρόμελ στη Βόρειο Αφρική⁷, κάτι που συνιστά κατάφωρη παραβίαση του υφισταμένου διεθνούς δικαίου.

Μια ακόμα υποχρέωση, που εκπηγάει από τη συνθήκη της Χάγης, την οποία οι δυνάμεις κατοχής αγνόησαν παντελώς, είναι η ανάληψη των εξόδων της διοίκησης από τη μεριά των κατακτητών, όπως αυτό θα πραγματοποιούταν σε καιρό ειρήνης από τη ντόπια κυβερνούσα αρχή. Ο καλπάζων πληθωρισμός, ως απόρροια της πολιτικής των κατοχικών δυνάμεων και οι συνεχείς επιτάξεις τροφίμων που επιδείνωσαν βάναυσα το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων και προκάλεσαν συνεχείς απεργίες των διοικητικών υπαλλήλων, είναι ένα μικρό παράδειγμα για το πόσο τηρήθηκε η διάταξη αυτή από τις αρχές κατοχής.

Ένα άλλο επίμαχο σημείο είναι η ιδιότυπη οικονομική συναλλαγή μεταξύ της γερμανικής διοίκησης κατοχής και της ελληνικής κυβέρνησης που κωδικοποιήθηκε στη βιβλιογραφία με τον όρο *κατοχικό δάνειο*. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, από το 1942 και μετά ανοίχθηκαν προοδευτικά στην Τράπεζα της Ελλάδος τρεις ειδικοί λογαριασμοί (Sonderkonten), στους οποίους η ελληνική κυβέρνηση κατέθετε τα ποσά εκείνα, τα οποία υπερέβαιναν τις δαπάνες για έξοδα κατοχής. Επρόκειτο δηλαδή για ποσά, η είσπραξη των οποίων δεν ήταν νομιμοποιημένη από το υφιστάμενο πολεμικό δίκαιο, όπως αυτό περιγράφηκε παραπάνω. Η καταβολή των ποσών αυτών συνάφθηκε με ειδική συμφωνία των κυβερνήσεων Ιταλίας - Γερμανίας - Ελλάδας (Vertrauliches Protokoll betreffend deutsch - italienische Vereinbarungen über Griechenland) μετά από δίμηνες διαπραγματεύσεις στη Ρώμη μεταξύ 14 Μαρτίου και 21 Ιανουαρίου 1942⁸.

Η συμφωνία αυτή, υπογεγραμμένη από τρεις αυτόνομες προσωπικότητες του διεθνούς δικαίου, προέβλεπε εκτός από τον καθορισμό καταβολής μηνιαίου ποσού για έξοδα κατοχής, το άνοιγμα των σχετικών λογαριασμών για την άτοκη χρέωση των δυνάμεων κατοχής με ποσά που αφορούσαν διάφορες ανάγκες τους. Η χρέωση αυτή πραγματοποιήθηκε με όρους δανείου, αφού προβλεπόταν και μηχανισμοί ελέγχου της καταβολής των ποσών αυτών ανά τακτά χρονικά διαστήματα. Ο χαρακτήρας αυτός του δανείου ήταν τόσο εμφανής, ώστε το οικονομικό επιτελείο των γερμανικών αρχών κατοχής στην αναφορά πεπραγμένων εκτός από τη ρητή μνεία του χρέους, έκανε υπολογισμούς για το πόσο είναι το οφειλόμενο χρέος απέναντι στο ελληνικό δημόσιο.

Ενδεικτικό του αδιαμφισβήτητου δανειακού χαρακτήρα της οικονομικής αυτής συναλλαγής είναι ότι η Ιταλία στη συνθήκη ειρήνης του Παρισιού το 1947, αναγνώρισε την υποχρέωση της να καταβάλει αποζημιώσεις στην Ελλάδα και σε σχέση με το κατοχικό δάνειο. Το συνολικό ποσό της ιταλικής αποζημίωσης ορίστηκε στα 105.000.000 δολάρια. Το ζήτημα μάλιστα αυτό διευθετήθηκε στο πλαίσιο της ελληνοϊταλικής οικονομικής συνεργασίας, που υπογράφηκε το 1949 ανάμεσα στις δύο χώρες⁹. Υποχρέωση καταβολής αποζημιώσεων αναγνώρισε και η Βουλγαρία στην συνθήκη ειρήνης του Παρισιού, κατά την οποία μάλιστα ανέλαβε την υποχρέωση να επιστρέψει τις περιουσίες που διαρπάχτηκαν από τις δυνάμεις της¹⁰.

Ο υπολογισμός των οφειλών τώρα του γερμανικού δημοσίου απέναντι στο ελληνικό κράτος αποτελεί ένα τεράστιο και πολυσύνθετο πρόβλημα, για το οποίο έχει αναπτυχθεί μια τεράστια φιλολογία, από την οποία θα παρουσιαστούν παρακάτω μερικές βασικές πτυχές της.

Το ίδιο το γερμανικό οικονομικό επιτελείο έκανε καταρχήν υπολογισμούς για το ύψος του χρέους του Ράιχ έναντι του ελληνικού κράτους, αναγνωρίζοντας έμμεσα την οφειλή. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του, το ελληνικό κράτος έθεσε στη διάθεση των γερμανικών αρχών κατοχής συνολικά 3.465 τρισεκατομμύρια δραχμές, από τις οποίες 2.406 δισεκατομμύρια χρησιμοποιήθηκαν για κάλυψη εξόδων κατοχής, ενώ 1.059 δισεκατομμύρια αποτελούσαν επιπρόσθετα κόστη, τα οποία χρεώθηκαν στο Γερμανικό Ράιχ μέσω των ειδικών λογαριασμών της Τράπεζας της Ελλάδος. Οι Γερμανοί επέστρεψαν τώρα, σύμφωνα με τους ίδιους υπολογισμούς 760 δισεκατομμύρια στη τράπεζα της Ελλάδας, όσο ήταν οι Γερμανοί ακόμα στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα να εξαχθεί συνολικό υπόλοιπο 299 δισεκατομμυρίων δραχμών¹¹.

Το γερμανικό οικονομικό επιτελείο έκανε μάλιστα υπολογισμούς για την αντιστοιχία των δραχμών αυτών σε γερμανικά μάρκα. Χρησιμοποιώντας με φιλότιμο και ακριβή τρόπο διάφορους δείκτες, τροφίμων, τιμή ελαιολάδου, μέση τιμή χρυσού, ύψος μισθών, πληθωρισμού και βιοτικού επιπέδου, κατέληξαν στο πόσο των 476 εκατομμυρίων γερμανικών μάρκων (Reichsmark) ως υπολειπόμενου χρέους του Ράιχ απέναντι στο ελληνικό δημόσιο¹². Ενδεικτικό της υπόστασης της συγκεκριμένης οφειλής είναι ότι ήδη από το 1943 η γερμανική διοίκηση άρχισε την αποπληρωμή των χρεών σε μηνιαίες δόσεις. Η τελευταία μάλιστα εξόφληση¹³ σε ύψος 300 τρισεκατομμυρίων δραχμών καταβλήθηκε στην κατοχική κυβέρνηση Ράλλη έξι ημέρες πριν από την αποχώρηση της Wehrmacht από την Ελλάδα¹⁴!

Υπολογισμούς έκαναν ωστόσο και Έλληνες κυβερνητικοί παράγοντες και ιστορικοί μετά τον πόλεμο. Ο καθηγητής Άγγελος Αγγελόπουλος πραγματοποίησε υπολογισμούς σε δύο διαφορετικές εποχές. Την πρώτη την πραγματοποίησε το 1945¹⁵ υπολογίζοντας άμεσες και έμμεσες πληρωμές προς το Τρίτο Ράιχ σε 528.000.000 δολάρια. Κατά το δεύτερο υπολογισμό του, το 1964¹⁶, ο Αγγελόπουλος υπολογίζει το ύψος του κατοχικού δανείου σε 4.050.000.000 δολάρια. Ο Δερτιλής¹⁷ χρησιμοποίησε ως βάση για τον υπολογισμό του τη μέση σχέση χρυσής λίρας Αγγλίας προς το δολάριο κατά τη διάρκεια της κατοχής $20 = 1$ υπολογίζοντας το συνολικό χρέος 64,8 εκατομμύρια δολάρια για την Ιταλία και 160 εκατομμύρια δολάρια για τη Γερμανία.

Οι Συνθήκες Ειρήνης και οι γερμανικές επανορθώσεις

Ένα από τα βασικότερα ζητήματα που κλήθηκαν να επιλύσουν οι νικητές του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν το ζήτημα των γερμανικών αποζημιώσεων, ή επανορθώσεων, όπως αυτές αποκαλούνταν παλαιότερα, ένα φυσικό επακόλουθο τη ήττας της Γερμανίας. Το ζήτημα αυτό κυριάρχησε κατά συνέπεια λίγο πολύ σε όλες τις μεγάλες διασκέψεις κορυφής των Μεγάλων Δυνάμεων (στην Τεχεράνη τον Νοέμβριο του 1943, στη Γιάλτα το Φεβρουάριο του 1945, στο Πότσταμ τον Ιούλιο του 1945), ακόμα και σε αυτές που έλαβαν χώρα πριν τελειώσει ο πόλεμος.

Αποφάσεις για το συγκεκριμένο θέμα ελήφθησαν ωστόσο στη

διάσκεψη του Πότσταμ. Στο μεσοδιάστημα έλαβαν χώρα γεγονότα που επηρέασαν σημαντικά την έκβαση των διαπραγματεύσεων. Η χειρότερη οικονομική δυσπραγία στην ιστορία του γερμανικού έθνους έκανε την εμφάνιση της. Οι ίδιοι οι Γερμανοί θρηνούσαν μετά τον πόλεμο εκατομμύρια θύματα, τα περισσότερα άνδρες. Η υποδομή του κράτους, οι δρόμοι, τα λιμάνια, τα αεροδρόμια και ό,τι άλλο χαρακτήριζε προπολεμικά το άλλοτε περήφανο Ράιχ ήταν σε πολύ μεγάλο μέρος κατεστραμμένο από τους βομβαρδισμούς και τις τελευταίες μάχες του αιματηρού πολέμου¹⁸.

Η πικρή εμπειρία της ασταθούς Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο φόβος δηλαδή αναβίωσης του ναζιστικού γερμανικού милитарισμού ως επακόλουθο της οικονομικής ανέχειας ήταν ωστόσο ακόμα νωπή. Την ίδια περίοδο οι Ευρωπαίοι είχαν να αντιμετωπίσουν την απειλή επέκτασης του σοβιετικού πολιτικοοικονομικού μοντέλου και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Τα σύνδρομα ασφαλείας και οι νέες αδήριτες γεωπολιτικές ανάγκες του Ψυχρού Πολέμου επέφεραν μια μετατόπιση των αρχικών σχεδιασμών για πλήρη αγροτοποίηση της γερμανικής οικονομίας.

Στο νέο γεωστρατηγικό σχεδιασμό των Αμερικανών στο πλαίσιο της πολιτικής ανάσχεσης, κυρίαρχη θέση κέρδισε η πεποίθηση ότι μια Ευρώπη χωρίς μια ισχυρή Γερμανία θα έμενε υπανάπτυκτη, πολιτικά ανίσχυρη και πάνω από όλα ευάλωτη στη σοβιετική απειλή. Για το λόγο αυτό οι Αμερικανοί κατά πρώτο λόγο και οι δυτικοευρωπαίοι σύμμαχοι κατά δεύτερον κυρίως επέδειξαν εξαιρετική αυτοσυγκράτηση στις απαιτήσεις τους αναφορικά με τις πολεμικές αποζημιώσεις, προκειμένου να συμβάλουν στην επανοικοδόμηση του γερμανικού κράτους. Σε ένα κείμενο το οποίο περιείχε τις οικονομικές προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της Γερμανίας (*Wirtschaftliche Grundsätze*) και τέθηκε αργότερα υπό διαπραγμάτευση στη Διάσκεψη του Πότσταμ, οι Αμερικανοί φρόντισαν να καταστήσουν σαφές ότι τους ενδιέφερε πρώτα από όλα να διατηρήσουν τη νομισματική ενότητα¹⁹ και τη χρηματοδότηση των γερμανικών εισαγωγών από την ίδια τη Γερμανία.

Εφιάλτης των Αμερικανών αποτελούσε το ενδεχόμενο ότι μια διαιρεμένη, αποβιομηχανοποιημένη και εξασθενημένη από τις επανορθώσεις Γερμανία δεν θα ήταν πλέον σε θέση να θρέψει τον πληθυσμό της, με αποτέλεσμα να καταστεί εξαρτημένη σε μακροχρόνια βάση από εξωτερική βοήθεια. Για το λόγο αυτό οι ΗΠΑ απέρριψαν τη σοβιετική αξίωση που πρωτοδιατυπώθηκε στη Γιάλτα για καταβολή αποζημιώσεων από την πλευρά της Γερμανίας ύψους 20 δισεκατομμυρίων δολαρίων, από τα οποία τα 10

θα λάμβανε, σύμφωνα με τη σοβιετική πρόταση, η Μόσχα και τα άλλα δέκα θα διανέμονταν μεταξύ των δυτικών συμμάχων. Τον Ιούλιο του 1945, στη Διάσκεψη του Πότσονταμ έλαβαν έτσι χώρα σκληρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των νικητών²⁰.

Η τελική συμφωνία αποτελεί έναν συμβιβασμό μεταξύ των γεωπολιτικών αναγκαιοτήτων της στιγμής για το μέλλον της Γερμανίας και της διασφάλισης όσο το δυνατόν μεγαλύτερων οικονομικών ανταλλαγμάτων από την ηττημένη Γερμανία²¹. Ειδικότερα στο Πότσονταμ αποφασίστηκε ότι κάθε μια από τις τέσσερις νικήτριες χώρες, Γαλλία, Βρετανία, ΗΠΑ και Σοβιετική Ένωση, θα ικανοποιούσε τις οικονομικές της απαιτήσεις α) από την οικονομική διαχείριση της δικής της ζώνης κατοχής και β) από την κατάσχεση των γερμανικών επενδύσεων στο εξωτερικό. Το σοβιετικό αίτημα για καταβολή 20 δισεκατομμυρίων δολαρίων από την πλευρά της Γερμανίας δεν μπόρεσε να βρει ανταπόκριση. Η Σοβιετική Ένωση σε μια «συμφωνία-πακέτο» θα λάμβανε τις αποζημιώσεις της από τη δική της ζώνη κατοχής²².

Απόρροια των συμφωνιών του Πότσονταμ αποτελεί η συνάντηση στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1946 των χωρών που δικαιούνταν αποζημιώσεις από τη Γερμανία. Σκοπός της συνάντησης ήταν, όπως αναφέρεται στο προοίμιο της συμφωνίας, η ίδρυση διασυμμαχικού γραφείου επανορθώσεων και η απόδοση του νομισματικού χρυσού. Στη συμφωνία των Παρισίων έγινε διαπραγμάτευση πολλών θεμάτων, που αφορούσαν το συγκεκριμένο θέμα, όπως ο καθορισμός των μεριδίων για κάθε χώρα και διάφορα τεχνικής φύσεως ζητήματα για τον υπολογισμό των επανορθώσεων και τον τρόπο καταβολής τους.

Οι γερμανικές αποζημιώσεις χωρίστηκαν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη περιλάμβανε κάθε τι που μπορούσε να αποδοθεί ως αποζημίωση (χρυσός, ιδιωτικές περιουσίες, εμπορικές επανορθώσεις κ.ά.) εκτός από το βιομηχανικό εξοπλισμό, τα εμπορικά σκάφη και τα σκάφη της εσωτερικής ναυσιπλοΐας, τα οποία αποτέλεσαν τη δεύτερη κατηγορία αποζημιώσεων. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Βρετανία και η Γαλλία κατοχύρωσαν το 72% των συνολικών αποζημιώσεων στην πρώτη κατηγορία των αποζημιώσεων και το 62% στη δεύτερη κατηγορία, αφήνοντας το υπόλοιπο για τις υπόλοιπες 25 χώρες. Στην Ελλάδα κατοχυρώθηκε το 2,70% του συνόλου των αποζημιώσεων στην πρώτη κατηγορία και το 4,70% στη δεύτερη²³.

Το αποτέλεσμα της συμφωνίας των Παρισίων ήταν πολύ κάτω από τις προσδοκίες των Ελλήνων. Οι αξιώσεις της Ελλάδας περι-

λάμβαναν εξάλλου και το κατοχικό δάνειο, το οποίο, όπως και πολλές άλλες αξιώσεις, δεν ικανοποιήθηκε. Για το λόγο αυτό η ελληνική αντιπροσωπεία υπό τον καθηγητή Σμπαρούνη, επιφυλάχθηκε να επιδιώξει τον τελικό διακανονισμό του ζητήματος σε μελλοντική συμφωνία, που θα ρύθμιζε τα παραπάνω ζητήματα²⁴. Τα μόνα οφέλη που αποκόμισε το ελληνικό κράτος από τη συμφωνία αυτή, ήταν εξοπλισμός από τη διάλυση της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας αξίας 20 εκατομμυρίων δολαρίων της εποχής εκείνης. Με μια ξεχωριστή συμφωνία, που υπογράφηκε στις 13.6.1947, η Γερμανία κατέβαλε το ποσό των 47 εκατομμυρίων μάρκων για απαιτήσεις της περιόδου ουδετερότητας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου²⁵.

Έντονη κριτική στη συμφωνία του Παρισιού άσκησε ο καθηγητής Κωνσταντίνος Δοξιάδης, ο οποίος το 1947 δημοσιοποίησε τις απόψεις του σχετικά με τη συμφωνία των Παρισίων στο βιβλίο του, *Θυσίες της Ελλάδος*²⁶. Ο Δοξιάδης επέβλεψε υπολογισμούς και απολογισμούς, που πραγματοποίησε ομάδα εμπειρογνομώνων, και δημοσίευσε αναλυτικούς πίνακες στο βιβλίο του με όλες τις άμεσες και έμμεσες καταστροφές και ζημιές που κατά τον Δοξιάδη προκλήθηκαν από την παρουσία των Δυνάμεων Κατοχής στην Ελλάδα. Το τελικό του συμπέρασμα, το οποίο αποτέλεσε και τη βάση του υπομνήματος της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι, ήταν πως οι θυσίες της χώρας έφθαναν το ποσό των 17.870.764.1000 δολαρίων ή 1.994.734.680.991 δραχμές του 1938. Ο Δοξιάδης προέβαλε ακόμα τον ισχυρισμό ότι το ποσοστό επί των επανορθώσεων που τελικά επιδικάσθηκαν στην Ελλάδα αντιστοιχεί στο ποσό των 300.000.000 δολαρίων, που με τη σειρά τους αντιστοιχούν στο 1% των ελληνικών αιτημάτων.

Επόμενος σταθμός στην ιστορία του ζητήματος των αποζημιώσεων συνιστά η περιβόητη Συμφωνία του Λονδίνου το 1952. Στη συμφωνία του Λονδίνου εξετάστηκαν με ιδιαίτερη λεπτομέρεια όλες οι χρηματικές υποχρεώσεις της Γερμανίας από την 1η Ιουνίου 1933 μέχρι τις 8 Μαΐου 1945. Επειδή το ενδιαφέρον των κατακτητριών δυνάμεων της Γερμανίας εστιαζόταν κυρίως στα προπολεμικά χρέη της Γερμανίας, το βάρος των διαπραγματεύσεων δόθηκε κυρίως στα ειδικά παραρτήματα, με τα οποία οι δυνάμεις αυτές εξασφάλισαν τη ρύθμιση των χρεών της Γερμανίας, που αφορούσαν τις γερμανικές οφειλές απέναντι σε αυτές και τους υπηκόους τους. Αυτό αντανακλάται και στην πορεία των διαπραγματεύσεων. Στην πρώτη και σημαντικότερη, που έλαβε χώρα τους τελευταίους μήνες του 1952, έλαβαν μέρος μόνο η Ομοσπονδια-

κή Γερμανία και οι τρεις μεγάλες δυτικές δυνάμεις και μόνο στη δεύτερη φάση των διαπραγματεύσεων μπόρεσαν να συμμετάσχουν τα υπόλοιπα 65 κράτη, που δικαιούνταν επανορθώσεις²⁷.

Με ιδιαίτερη δεξιοτεχνία η γερμανική διπλωματία προσπάθησε και υπό την ικανή καθοδήγηση του τραπεζίτη Hermann Josef Abs πέτυχε να αποσοβήσει την άμεση καταβολή των αποζημιώσεων και να μεταθέσει το θέμα στο απώτατο μέλλον. Ο Abs κατάφερε πιο συγκεκριμένα να πραγματοποιήσει στη συμφωνία αυτή τη μεγαλύτερη διαπραγματευτική επιτυχία της ζωής του (Mein größter Coup), όπως ο ίδιος αργότερα δήλωσε²⁸.

Η επιτυχία αυτή συνίστατο στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 5 της τελικής συμφωνίας: «...*Η εξέτασις των απαιτήσεων αίτινες πηγάζουσι εκ του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, των χωρών αίτινες διετέλεσαν εις κατάστασιν πολέμου μετά της Γερμανίας ή έχουσι καταληφθή υπό αυτής κατά τη διάρκειαν του πολέμου τούτου και των υπηκόων των χωρών τούτων, εναντίον του Ράιχ και των Συντεταγμένων του Ράιχ, συμπεριλαμβανομένων των εξόδων της γερμανικής κατοχής, των ενεργητικών εις συμψηφιστικούς λογαριασμούς, άτινα εκτήθησαν κατά την διάρκειαν και των απαιτήσεων κατά των Reichskreditkassen, θέλει αναβληθή μέχρι του οριστικού διακανονισμού του προβλήματος των Επανορθώσεων...*»²⁹. Αυτό σήμαινε με άλλα λόγια ότι κάθε διακανονισμός που αφορούσε τις αδικοπραξίες του εθνικοσοσιαλισμού στις κατακτημένες χώρες έπρεπε να περιμένει μέχρι τη σύναψη οριστικής συνθήκης ειρήνης.

Σύμφωνα με τον επικεφαλής της αντιπροσωπείας, Hermann Josef Abs, κατά την υπογραφή της συνθήκης, η Ομοσπονδιακή Γερμανία δια των αντιπροσώπων της ανακοίνωσε ότι δεν θα ήταν διατεθειμένη στο μέλλον να καταβάλει ξανά αποζημιώσεις. Για να εκπληρώσει μάλιστα τις οικονομικές υποχρεώσεις της η γερμανική αντιπροσωπεία ζήτησε και έλαβε κατηγορηματική διαβεβαίωση από τα 19 κράτη που είχαν λάβει μέρος στη συνθήκη του Παρισιού ότι δεν θα ήταν επιτρεπτό να εγερθούν απαιτήσεις για επανορθώσεις ζημιών που προξενήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Την αξίωση αυτή τη στήριζαν οι Γερμανοί στο γεγονός ότι οι 19 αυτές χώρες είχαν αποζημιωθεί ήδη από την κατάσχεση της γερμανικής περιουσίας στο εξωτερικό και από την αποσυναρμολόγηση της γερμανικής βιομηχανίας³⁰. Δεν μπορούμε να ελέγξουμε σήμερα κατά πόσο αληθεύει η αναφορά αυτή του τραπεζίτη, γιατί δεν είναι καταγραμμένη σε κανένα σημείο της συνθήκης.

Ο χειρισμός του ζητήματος των επανορθώσεων από τις ελληνικές κυβερνήσεις μεταπολεμικά και ο ρόλος της Ανατολικής Γερμανίας

Μια ιδιαίτερα ευαίσθητη και εν πολλοίς αποσιωπημένη διάσταση του όλου θέματος αποτελεί η αντιμετώπιση ποινικών και οικονομικών ζητημάτων, που άπτονταν όλων όσων διαδραματίστηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, από τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις της Αθήνας. Μέσα στο γενικότερο πνεύμα της λήθης και αποενοχοποίησης μεγάλων ομάδων του πληθυσμού που είτε συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής είτε συνεπικούρησαν τις διώξεις των Εβραίων, που λίγο πολύ επικράτησαν παντού στην Ευρώπη μετά τον πόλεμο, έλαβαν χώρα και στην Ελλάδα εξελίξεις, που προσέδωσαν μια άλλη τροπή στο ζήτημα της τιμωρίας των εγκληματιών πολέμου και της αποζημίωσης θυμάτων.

Καταλύτης στο ζήτημα αυτό αποτέλεσε η θεαματική βελτίωση των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων Ελλάδος - Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας μεταπολεμικά. Αν και δεν υπογράφηκε ποτέ συμφωνία λήξης του πολέμου ανάμεσα στις δυο χώρες, καθώς δεν είχε υπογραφεί μέχρι τότε και οριστική συμφωνία ειρήνης μεταξύ της Γερμανίας και των συμμάχων, οι δυο χώρες προχώρησαν σε ένα πλήθος επαφών στη δεκαετία του '50 και '60, που διέπονταν από το αμοιβαίο συμφέρον. Ο πόλεμος είχε εξάλλου διακόψει μια πολυσήμαντη οικονομική και πολιτική συνεργασία ανάμεσα στις δύο χώρες, μια συνεργασία που εμφορούταν από την ταυτόχρονη ύπαρξη φασιστικών καθεστώτων σε Ελλάδα και Γερμανία³¹.

Ακριβώς την περίοδο αυτή συνέτρεχαν αντικειμενικές προϋποθέσεις, που ευνοούσαν την ουσιαστική επαναπροσέγγιση μεταξύ των δυο χωρών. Η Γερμανία καταρχήν επιδίωκε την οικονομική και πολιτική αναβάθμιση της διεθνούς θέσης της και τη βελτίωση της εικόνας της στο εξωτερικό ως προϋπόθεση επιβολής της απαίτησης της Βόννης, να αναγνωρίζεται διεθνώς ως η μοναδική νόμιμη εκπρόσωπος του γερμανικού έθνους³².

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό κράτος, ιδιαίτερα επιτακτικά εμφανίζονταν την ίδια εποχή δύο ζητήματα. Το πρώτο αφορούσε στην προσέλκυση κεφαλαίων από το εξωτερικό είτε με τη μορφή πιστώσεων είτε με τη μορφή επενδύσεων. Το δεύτερο πρόβλημα που η ελληνική κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει την ίδια περίοδο, αφορούσε στο λεγόμενο εξαγωγικό πρόβλημα της Ελλάδος και

την αναζήτηση αγορών διάθεσης των αγροτικών της προϊόντων. Τη δεκαετία του '50 και του '60 η Ελλάδα παρέμενε ακόμα μια βαθιά αγροτική χώρα: 60% του πληθυσμού της Ελλάδας ήταν μέχρι και τη δεκαετία του '60 απασχολούμενο στον αγροτικό τομέα³³. Το 70% των ελληνικών εξαγωγών αποτελούνταν από είδη διατροφής και καπνό³⁴.

Στις αρχές της δεκαετίας του '50 παρουσιάστηκαν εντούτοις, για μια σειρά από λόγους, ανυπέρβλητες δυσκολίες στη διάθεση ελληνικών προϊόντων στο εξωτερικό. Οι κυριότερες αιτίες για την εξέλιξη αυτή ήταν η απώλεια των ανατολικών αγορών για την Ελλάδα λόγω της πολιτικής-εμπάρκο του NATO και της GATT απέναντι στον Ανατολικό Συνασπισμό και η νομισματική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, που διαφοροποίησε τη θέση της δραχμής στο σύστημα συναλλαγματικών ισορροπιών, καθιστώντας τα ελληνικά προϊόντα μη ελκυστικά στις ξένες ευρωπαϊκές αγορές. Αυτό, σε συνδυασμό με την άρση της αμερικανικής βοήθειας το 1953 και την έμμεση επιδότηση του εμπορικού ελλείμματος που παρείχαν οι Αμερικανοί στα πρώτα βήματα ανασυγκρότησης της κατεστραμμένης ελληνικής οικονομίας από τον εμφύλιο και την κατοχή, εκτίναξαν το εμπορικό έλλειμμα της Ελλάδας στα ύψη³⁵.

Η ελληνική κυβέρνηση όφειλε επομένως να δημιουργήσει ένα τέτοιο πλέγμα επαφών, που θα καθιστούσε δυνατή την επίτευξη των παραπάνω στόχων. Επειδή προπολεμικά η Γερμανία ήταν η μεγαλύτερη αγορά διάθεσης ελληνικών καπνών, στράφηκαν εύλογα προς αυτή την κατεύθυνση οι πρώτες προσπάθειες σύναψης εμπορικών επαφών με άλλες χώρες. Τον Οκτώβρη του 1950 ο αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβέρνησης Γεώργιος Παπανδρέου μετέβη στη Βόννη, όπου επιδίωξε και πέτυχε τη σύναψη της πρώτης εμπορικής συμφωνίας για πώληση καπνού στην Ομοσπονδιακή Γερμανία. Η συμφωνία αυτή άνοιξε το δρόμο για μια σειρά από εμπορικές συμφωνίες (1951, 1953, 1960) και για την οριστική ομαλοποίηση των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών. Το 1951, ένα έτος σταθμός στις ελληνογερμανικές σχέσεις, οι από το 1949 υπάρχουσες αντιπροσωπείες των δυο χωρών σε Αθήνα και Βόννη αναβαθμίστηκαν σε πρεσβείες³⁶.

Το γεγονός αυτό επέτρεψε τη σταδιακή διόγκωση των εμπορικών ανταλλαγών ανάμεσα στις δύο χώρες, η οποία μέσα σε λίγα χρόνια έφερε την Ομοσπονδιακή Γερμανία στην πρώτη θέση στις ελληνικές εξαγωγές και στη δεύτερη στις εισαγωγές μετά τις ΗΠΑ³⁷. Το πρωτόκολλο οικονομικής συνεργασίας, που συνάφθηκε το 1952 μεταξύ Αθήνας και Βόννης και προέβλεπε τη χορήγηση

δανείου ύψους 200 εκατομμυρίων μάρκων στο ελληνικό δημόσιο απαντούσε στο δεύτερο πρόβλημα. Παράλληλα δημιουργήθηκαν με τη συμφωνία αυτή προϋποθέσεις επένδυσης ιδιωτικών κεφαλαίων στην Ελλάδα από μεγάλους γερμανικούς οίκους στην Ελλάδα³⁸.

Οι υποσχέσεις των γερμανικών οίκων μετουσιώθηκαν πράγματι σε πράξη. Στη δεκαετία του '50 ονομαστές γερμανικές εταιρείες, όπως η Krupp, η Hydrocarbon, η Stahlunion Export κ.ά., δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα, αφού ανέλαβαν σειρά ελληνικών προμηθειών, που αφορούσαν την κατασκευή των έργων υποδομής για τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της Ελλάδας σε διάφορους τομείς με έμφαση στον ενεργειακό³⁹. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών βελτιώθηκαν σε τέτοιο σημείο, ώστε η Ελλάδα έλαβε από τη Δυτική Γερμανία μέχρι το 1967 ακόμα και στρατιωτική βοήθεια ύψους 100 εκατομμυρίων μάρκων⁴⁰.

Η βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών απαίτησε το τίμημά της, το οποίο δεν ήταν άλλο από την εξαιρετικά διαλλακτική στάση του ελληνικού κράτους στο θέμα της ρύθμισης των γερμανικών οφειλών απέναντι στην Ελλάδα και της μεταχείρισης των ναζι εγκληματιών πολέμου από τις ελληνικές δικαστικές αρχές. «Όλως τυχαίως», σε βραχύ χρονικό διάστημα μετά την επίτευξη διαφόρων οικονομικών συνεργασιών και συμφωνιών, λάμβαναν χώρα και εξελίξεις στα δύο αυτά αγκάθια των ελληνογερμανικών σχέσεων. Μετά τη συμφωνία του 1950 για παράδειγμα διαγράφηκαν υπό την πίεση της Βόννης τρεις κορυφαίοι εκπρόσωποι βιομηχανιών καπνού από τις ελληνικές λίστες εγκληματιών πολέμου⁴¹.

Στο περιθώριο της συνάντησης του 1952 ρυθμίστηκε επίσης οριστικά το θέμα των γερμανικών περιουσιών στην Ελλάδα, χωρίς όμως να θιχτεί διόλου το θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων είτε προς Έλληνες ιδιώτες, θύματα της ναζιστικής θηριωδίας, είτε προς το ελληνικό δημόσιο. Σύμφωνα με τον Μαρκεζίνη η Ελλάδα δεσμεύτηκε με δική της πρωτοβουλία να επιλύσει ένα πρόβλημα που σοβούσε από τις προηγούμενες κυβερνήσεις. Για το λόγο αυτό η ελληνική κυβέρνηση προτίθετο, όπως δήλωσε ο ίδιος ο πολιτικός στη βουλή: α) να αποδώσει στη γερμανική κυβέρνηση όλα τα διπλωματικά και προξενικά ακίνητα, τα οποία άνηκαν προπολεμικά στην Ελλάδα, β) να αποδώσει, σε όσους Γερμανούς δεν βαρύνονταν με εχθρικές πράξεις εναντίον της Ελλάδας, τις περιουσίες τους, γ) να αποδώσει στα γερμανικά ιδρύματα έναντι καταβολής τιμήματος τις κατασχεμένες περιουσίες τους κ.ά.⁴². Οι

προθέσεις αυτές υλοποιήθηκαν αργότερα από ελληνικής πλευράς⁴³, χωρίς όμως να έχει προϋπάρξει ρύθμιση των γερμανικών επανορθώσεων, όπως ο Μαρκεζίνης είχε δεσμευτεί στη Βουλή.

Ιδιαίτερα συγκαταβατική και οικτίρμων αποδείχτηκε το συγκεκριμένο διάστημα εκτός από την ελληνική κυβέρνηση και η ελληνική δικαιοσύνη δια μέσου του *ελληνικού εθνικού γραφείου για εγκληματίες πολέμου*, που είχε συσταθεί το 1945. Το 1952 δόθηκε οριστικά χάρη στον στρατηγό Alexander Adriae, ο οποίος είχε υπηρετήσει στην Κρήτη και είχε καταδικασθεί τέσσερις φορές ισόβια, ο οποίος μετά από λίγο αφέθηκε ελεύθερος. Λίγο αργότερα ανεστάλη οριστικά η ανακριτική διαδικασία για 22 ακόμα περιπτώσεις εναντίον 200 κατηγορουμένων για εγκλήματα πολέμου και οι δικογραφίες τους παραδόθηκαν στη γερμανική δικαιοσύνη για εξέταση⁴⁴. Καμιά εξ αυτών δεν κατέληξε ποτέ σε δίκη.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ για το συγκεκριμένο θέμα ότι στη μεταπολεμική Ελλάδα καταδικάστηκαν γενικά μόνο τέσσερις εγκληματίες πολέμου σε αξιοσημείωτες ποινές. Στις 9.12.1946 και στις 20.5.1947, στην έκτη επέτειο δηλαδή από την αποβίβαση γερμανών στρατιωτών στην Κρήτη, εκτελέστηκαν οι στρατηγοί Bruno Bräuer και Wilhelm Müller, εξαιτίας των βαναυσότητων που διεπράχθησαν υπό τη διοίκηση τους στην Κρήτη. Σε θάνατο καταδικάστηκε και εκτελέστηκε επίσης ο ανώτατος αξιωματικός πεζικού, Schubert, οποίος είχε γίνει ονομαστός για το σαδισμό του⁴⁵.

Ο ιστορικός Mark Mazower αποδίδει το μειωμένο ενδιαφέρον των ελληνικών δικαστικών αρχών, «...οι οποίες ολοκλήρωσαν το έργο τους γρηγορότερα από οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη...», στον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα και βρήκε μεγάλο μέρος των προηγούμενων ανταρτών στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας και παράλληλα μέλη των δοσιλογικών κυβερνήσεων της κατοχής στις τάξεις των μεταπολεμικών κυβερνήσεων⁴⁶.

Ακόμα πιο ελαστική με τους εγκληματίες πολέμου εμφανίστηκε η γερμανική δικαιοσύνη. Ενώπιον γερμανικού δικαστηρίου δεν έγινε ποτέ καμία δίκη εναντίον υπευθύνων για εγκλήματα, που διαπράχθηκαν στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στην Ελλάδα, ούτε εναντίον αρχηγών των SS αλλά και ούτε εναντίον αξιωματικών της Wehrmacht. Σύμφωνα με τις απαντήσεις, που κατά καιρούς έχουν δοθεί για την απουσία τέτοιων δικών⁴⁷, οι ανακρίσεις που έγιναν με βάση ελληνικά έγγραφα, σε καμιά περίπτωση δεν οδήγησαν ούτε στον εντοπισμό των δραστών, ούτε στην ανεύρεση αποδεικτικών στοιχείων.

Παρόμοια κατάληξη είχε και η πολύκροτη υπόθεση του αξιωματικού της Wehrmacht, Dr. Merten, ο οποίος συνελήφθη τυχαία στην Αθήνα το 1957, όταν παρέστη ως μάρτυρας σε δίκη του πρώην διερμηνέα του στη κατοχή. Αν και οι πληροφορίες για τον ακριβή ρόλο του Merten στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα συγκεχυμένες και ενδέχεται η μέχρι τώρα αντίληψη να είναι απολύτως λανθασμένη⁴⁸, τότε ήταν απολύτως εδραιωμένη η πεποίθηση, ότι ο συγκεκριμένος αξιωματικός ήταν υπεύθυνος για εκτοπίσεις Εβραίων, εκτελέσεις αμάχων, ακόμα και για την επέκταση της βουλγαρικής κατοχής από το Στρυμόνα μέχρι τον Αξιό⁴⁹, κάτι που εκ των πραγμάτων ήταν αδύνατο να είχε συμβεί για μια σειρά από λόγους.

Ο Μέρτεν παραπέμφθηκε αρχικά σε δίκη, όπου και καταδικάστηκε σε 25 χρόνια φυλάκιση. Στη φυλακή ωστόσο ανακάλυψε ξαφνικά μια φωτογραφία, η οποία «τον βοήθησε να θυμηθεί» γεγονότα της κατοχής. Κατά τον ίδιο στη φωτογραφία εικονίζονταν συνεργάτες του την περίοδο της κατοχής, οι οποίοι είχαν ήδη πλουτίσει από τις περιουσίες των Εβραίων που είχαν εκτοπιστεί. Οι συνεργάτες αυτοί δεν ήταν άλλοι από τον εν ενεργεία Υπουργό Εσωτερικών, Δημήτριο Μακρή, τη γυναίκα του Δοξούλα Μακρή και τον τότε Πρωθυπουργό της Ελλάδας, Κωνσταντίνο Καραμανλή⁵⁰!

Η υπόθεση έλαβε, όπως ήταν αναμενόμενο, τεράστια έκταση, η οποία έτεινε να επιβαρύνει σημαντικά τις άριστες σχέσεις των δύο κρατών. Μετά από δύο απαλλακτικά νομοθετικά διατάγματα ωστόσο, το 1958 και 1960, με τα οποία η ελληνική δικαιοσύνη για μία ακόμη φορά παραιτούταν από οποιαδήποτε αξίωση καταδίωξης εγκληματιών πολέμου, ο Merten παραδόθηκε το 1960 στις γερμανικές αρχές, οι οποίες μετά από μερικά χρόνια ανέστειλαν τις ανακρίσεις εις βάρος του⁵¹.

Με την εξέλιξη της υπόθεσης Merten φαίνεται να συνδέεται και το ζήτημα των οικονομικών επανορθώσεων, το οποίο ρυθμίστηκε το 1960, το οποίο είχε επίσης θετικές επιπτώσεις στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας - Γερμανίας⁵². Πράγματι, στις 18 Μαρτίου 1960 υπογράφηκε στη Βόννη η Σύμβασις μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος και της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας περί παροχών υπέρ ελλήνων υπηκόων θιγέντων υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως, η οποία κυρώθηκε στην Ελλάδα με βασιλικό διάταγμα στις 24 Αυγούστου 1961. Η συμφωνία αυτή είναι η πρώτη ουσιαστικά έμπρακτη αναγνώριση της Δυτικής Γερμανίας για οικονομικές υποχρεώσεις της απέναντι σε Έλληνες υ-

πηκούς ιδιώτες, και για αυτό και έχει ιδιαίτερη σημασία για την περαιτέρω εξέλιξη της υπόθεσης.

Στο πρώτο άρθρο της σύμβασης αναφέρεται ότι: «1) Η Γερμανική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία θα καταβάλει εις το βασίλειον της Ελλάδος εκατόν δέκα πέντε εκατομμύρια γερμανικών μαρκών, υπέρ των υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως δια λόγους φυλής, θρησκείας ή κοσμοθεωρίας θιγόντων Ελλήνων υπηκόων, οίτινες υπέστησαν, συνεπεία των μέτρων τούτων διώξεως, ζημίας ελευθερίας ή υγείας και ιδίως και προς όφελος των επιζήσαντων οικείων των φονευθέντων συνεπεία των μέτρων διώξεως τούτων. 2) Η κατανομή του ποσού επαφίεται εις την κρίσιν της βασιλικής κυβερνήσεως...».

Προβλήματα δημιουργήθηκαν από την ερμηνεία του άρθρου III της σύμβασης: «*Δια της εν άρθρω 1ω προβλεπομένης πληρωμής ρυθμίζονται αριστικώς άπαντα τα ζητήματα άτινα αποτελούν το αντικείμενον της συμβάσεως ταύτης και τα αναφερόμενα εις τας σχέσεις της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας προς το Βασίλειον της Ελλάδος, μή θιγομένων ετέρων νομίμων απαιτήσεων Ελλήνων υπηκόων*»⁵³. Στο κυρωτικό διάταγμα του 1961 εμπεριέχονται και δύο επιστολές μεταξύ των υφυπουργών εξωτερικών των δύο χωρών, Θ. Υψηλάντη και Α. Η. Scherpenberg. Στις επιστολές αυτές διαφαίνεται καθαρά ότι η Ομοσπονδιακή Γερμανία θεώρησε ότι με τη σύμβαση αυτή έκλεισε για πάντα το θέμα των αποζημιώσεων δυνάμει του τρίτου άρθρου. Ο Υψηλάντης στην επιστολή του συμφώνησε με την παραπάνω άποψη, αλλά διατύπωσε επιφυλάξεις για το κατά πόσο η ελληνική κυβέρνηση θα επανέλθει με άλλες οικονομικές αξιώσεις, συσχετίζοντας τις αξιώσεις αυτές όμως όχι με τη συγκεκριμένη σύμβαση, αλλά με τη συμφωνία-πρωτόκολλο του Λονδίνου περί διακανονισμού των χρεών.

Εκτός από τη διμερή αυτή συμφωνία, η Αθήνα και η Βόννη προέβησαν τον επόμενο χρόνο, στις 8.12.1961, και σε άλλη μια διμερή συμφωνία, βάσει της οποίας η γερμανική πλευρά κατέβαλε το ποσό των 4.800.000 μάρκων για αφαιρεθέντα από την Ελλάδα και μεταφερθέντα κατά τη διάρκεια της κατοχής στη Γερμανία καπνά⁵⁴.

Κατά ειρωνικό τρόπο, προβλήματα στις διακρατικές σχέσεις Ελλάδας - Γερμανίας προήλθαν την ίδια περίοδο από εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Η αγαστή αυτή συνεργασία Αθήνας - Βόννης προσέκρουε ειδικότερα σε ένα εμπόδιο, το οποίο οι δύο πλευρές δεν είχαν διόλου υπολογίσει. Το εμπόδιο αυτό δεν ήταν άλλο από τον επίσημο εχθρό της Ομοσπονδιακής Γερμανίας στη

διεθνή σκηνή, Ανατολική Γερμανία. Επιδίωξη του κράτους αυτού από τη στιγμή της ίδρυσής του, το 1949, ήταν να αποκτήσει διεθνή αναγνώριση και κύρος στην παγκόσμια κοινότητα εθνών, ανάλογη με αυτή που απολάμβαναν τα άλλα ανατολικά κράτη.

Η προσπάθεια αυτή συναντούσε ωστόσο συγκεκριμένα εμπόδια, όπως την πολιτική απομόνωσης που επιβλήθηκε στο κομμουνιστικό καθεστώς του Ανατολικού Βερολίνου από την Ομοσπονδιακή Γερμανία και το NATO, η οποία διατυπώθηκε αργότερα στο δόγμα *Hallstein*, την απειλή δηλαδή διακοπής των διπλωματικών επαφών που η Ομοσπονδιακή Γερμανία απηύθυνε σε οποιοδήποτε κράτος της Δύσης αναγνώριζε την Ανατολική Γερμανία⁵⁵. Η διελκυστίνδα *επιδίωξη αναγνώρισης του κράτους - αποτροπή αναγνώρισης του* θα ορίσει τον κύριο άξονα άσκησης εξωτερικής πολιτικής των δύο εκπροσώπων του γερμανικού έθνους για δεκαετίες. Ο ανταγωνισμός αυτός θα προσδιορίσει όχι μόνο τις μεταξύ τους διακρατικές σχέσεις, αλλά και τις σχέσεις των άλλων κρατών με τους δυο εκπροσώπους του γερμανικού έθνους.

Στο πλαίσιο αυτό διαμορφώνονται και οι σχέσεις της Ελλάδας με τις δυο χώρες μέχρι την επανένωση των δύο Γερμανιών. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '50, εποχή έντασης του ψυχρού πολέμου, η Ανατολική Γερμανία έχει θέσει ως στόχο να σπάσει το φράγμα της διπλωματικής και οικονομικής απομόνωσης, που της έχουν επιβάλει η Δυτική Γερμανία και οι σύμμαχοί της στο NATO. Στην προσπάθειά της αυτή θα επιδιώξει να αποκτήσει συμμάχους, να δημιουργήσει δηλαδή σχέσεις με μια σειρά από κράτη, διαμέσου των οποίων, όπως αυτή πίστευε, θα ήταν δυνατό να υπερβεί την απομόνωσή της. Καταλληλότερα για το σκοπό αυτό εμφανίζονταν καταρχήν τα ουδέτερα κράτη, Φινλανδία, Ελβετία και μετά την ανεξαρτησία της, το 1960, η Κύπρος.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της έλκυαν εντούτοις δύο κράτη του αντίπαλου μάλιστα συνασπισμού, του NATO. Τα κράτη αυτά ήταν η Ισλανδία, λόγω των σημαντικών ταξιδιωτικών διευκολύνσεων που παρείχε στους διπλωμάτες της, και η Ελλάδα για μια σειρά από λόγους, όπως το τεράστιο εμπορικό της έλλειμμα, τα ισχυρά αντιδυτικά αντανακλαστικά των Ελλήνων, καθώς και το γεγονός ότι οι ελληνικές αρχές καταπατούσαν συστηματικά τους περιορισμούς του NATO και της COCOM απέναντι στις Ανατολικές Χώρες. Ένα από τα δομικά στοιχεία της ανατολικογερμανικής εξωτερικής πολιτικής ήταν η συστηματική από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και μετά προσπάθεια να κερδίσει επιρροή σε χώρες, οι οποίες δεν την είχαν αναγνωρίσει διπλωματικά. Για την επίτευξη

του σκοπού αυτού εργαλειοποιούνταν κόμματα, εργατικές ενώσεις, ομοσπονδίες που πολιτικά συγγένευαν με την ιδεολογική ταυτότητα του κράτους αυτού.

Κατά πρώτο λόγο επιδιωκόταν η απόκτηση επιρροής σε ευαίσθητους οικονομικούς τομείς, που θα της επέτρεπαν σταδιακά να σπάσει το φράγμα της απομόνωσης που της είχε επιβληθεί με το δόγμα Hallstein και να οικοδομήσει σχέσεις που θα την οδηγούσαν βαθμιαία στην οικοδόμηση επίσημων διπλωματικών σχέσεων και με κράτη της Δύσης. Κατά δεύτερο λόγο επιδιδοόταν ο μηχανισμός του υπουργείου Εξωτερικών στη βελτίωση της εξωτερικής εικόνας της Ανατολικής Γερμανίας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης του άλλου κράτους. Για το σκοπό αυτό καταβαλλόταν επίπονη προσπάθεια στο επίπεδο των δημοσίων σχέσεων, προκειμένου να προσεγγισθούν άνθρωποι με επιρροή στον τύπο, η δημιουργία δηλαδή ενός είδους ομάδας πίεσης, για την προώθηση δια μέσου του επηρεασμού της κοινής γνώμης βραχυπρόθεσμων στόχων⁵⁶.

Βασικός σύμμαχος των ανατολικογερμανικών προσπαθειών ήταν, όπως κατά λέξη αναφέρεται στα αρχεία της πρώην Ανατολικής Γερμανίας, η «άνευ όρων υποστήριξη της ελληνικής Αριστεράς». Η Αριστερά ανέλαβε μεταξύ άλλων την «αποστολή» να εκμεταλλευθεί πολιτικά όλες τις ανοιχτές πληγές στις σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας (στάση στο Κυπριακό, το ζήτημα των αποζημιώσεων και της τιμωρίας των εγκληματιών πολέμου κ.ά.). Η «αποστολή» αυτή συνδυαζόταν την συγκεκριμένη περίοδο με τις προσπάθειες της ΕΔΑ να αποκαταστήσει το βεβαρμένο από τον εμφύλιο κύρος της ελληνικής Αριστεράς στην δηλητηριασμένη πολιτική ατμόσφαιρα των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων⁵⁷.

Και το παράνομο ΚΚΕ, μέσω του παράνομου μηχανισμού του, αλλά πολύ περισσότερο η ΕΔΑ, που είχε και επίσημη εκπροσώπηση στη Βουλή, ανέλαβαν έτσι πολύ γρήγορα το ρόλο του εκπροσώπου όχι μόνο των ανατολικογερμανικών συμφερόντων αλλά συνολικά του Ανατολικού Μπλοκ στην Ελλάδα. Η στάση αυτή δεν εκκινούσε από μειοδοτικά ελατήρια, όπως κυβερνητικοί παράγοντες φρόντιζαν να προσάπτουν στην ελληνική αριστερά, αλλά από την ανάγκη επιβίωσής της στο εχθρικό πολιτικό πεδίο των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

Η Ανατολική Γερμανία για παράδειγμα συνέδραμε ουσιαστικά, υλικά και πολιτικά, τα «αδερφά κόμματα». Η οικονομική βοήθεια ποίκιλλε ανάλογα με την περίπτωση. Πολύ σημαντικές ήταν για παράδειγμα για τον εκδοτικό μηχανισμό των δύο κομμάτων οι

τυπογραφικές μηχανές που το Κομμουνιστικό Κόμμα Ανατολικής Γερμανίας (SED) με πολύ ευνοϊκούς όρους προμήθευσε στα δύο κόμματα. Άλλη μορφή βοήθειας ήταν επίσης η αποστολή υλικής και ιατροφαρμακευτικής βοήθειας στους αναξιοπαθούντες αριστερούς, που δεν είχαν τη δυνατότητα να εργαστούν στη μεταπολεμική Ελλάδα, επειδή έφεραν το «στίγμα του αριστερού».

Συγκатаβατικό ήταν το ανατολικογερμανικό κόμμα και στον τρόπο πληρωμής του τεχνολογικού εξοπλισμού, που αποστέλλονταν στα ελληνικά κομματικά έντυπα και ο οποίος πραγματοποιούνταν σε ρούβλια, ένα νόμισμα το οποίο για την Ανατολική Γερμανία είχε μηδαμινή αξία, αφού μπορούσε να το χρησιμοποιήσει μόνο στις συναλλαγές της με το Ανατολικό Μπλοκ. Οι συναλλαγές αυτές ωστόσο διεξάγονταν ως επί το πλείστον με τη μέθοδο ανταλλαγής προϊόντων clearing (ανταλλαγής προϊόντων με την ίδια αξία), κάτι ανάλογο με τον τρόπο εμπορικών συναλλαγών που ίσχυε την περίοδο της Κατοχής ανάμεσα στην Ελλάδα και το Τρίτο Ράιχ⁵⁸.

Η Ανατολική Γερμανία είχε ένα εξαιρετικό πλεονέκτημα σε σχέση με την Ομοσπονδιακή στο ζήτημα των επανορθώσεων και της τιμωρίας των εγκληματιών πολέμου. Αν και η ίδια διάδοχος κράτος του Τρίτου Ράιχ, τέθηκε εκτός της διαδικασίας υποβολής αιτημάτων για καταβολή πολεμικών επανορθώσεων εξαιτίας του γεγονότος ότι τελούσε σε καθεστώς απομόνωσης και δεν αναγνωριζόταν ως κυρίαρχο κράτος από τη Δύση. Από την άλλη διέθετε το πλεονέκτημα να έχει στο έδαφός της αρχεία για ναζιστικό παρελθόν της Γερμανίας, το οποίο σύμφωνα με την επίσημη κρατική ιδεολογία χαρακτήριζε μόνο τον άλλο εκπρόσωπο του γερμανικού έθνους, στο οποίο «ο ναζισμός και ο ρεβανσισμός είχαν αναγεννηθεί». Αυτό υποστήριζε και ο αριστερός νόμιμος και παράνομος τύπος τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα⁵⁹.

Μαζί με τις τυπογραφικές μηχανές λοιπόν ή ό,τι άλλο τα ελληνικά αριστερά κόμματα ελάμβαναν από το ανατολικογερμανικό κομμουνιστικό κόμμα με τη μορφή υποστήριξης, έρχονταν την ίδια περίοδο από το Ανατολικό Βερολίνο υλικό για το ναζιστικό παρελθόν διαφόρων στρατηγών ή προσωπικοτήτων, που απασχολούσαν τις ελληνικές αρχές και ακόμη περισσότερο την κοινή γνώμη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Merten, για τον οποίο οι βουλευτές της ΕΔΑ έδειξαν, όπως φαίνεται από τα αρχεία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσο διαρκούσε η πολύκροτη υπόθεση. Για την υπόθεση αυτή μάλιστα κάποιοι βουλευτές της ΕΔΑ επισκέφθηκαν οι ίδιοι την Ανατολική Γερμανία⁶⁰.

Βέβαια είναι περιττό να σημειωθεί ότι ποτέ στα άρθρα αυτά, αλλά και στις συζητήσεις της Βουλής, όπου όχι μόνο η Αριστερά αλλά και τα κεντρώα κόμματα κατακεραυμώναν την Κυβέρνηση για τη στάση της, δεν γινόταν λόγος για το μερίδιο της Ανατολικής Γερμανίας στην υπόθεση των αποζημιώσεων ή της μεταχείρισης των εγκληματιών πολέμου, η οποία ακόμα και στην Ανατολική Γερμανία είχε μελανά σημεία⁶¹. Το ίδιο ίσχυε βέβαια και με τις δριμείες επιθέσεις των αριστερών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο ενάντια στην κυβερνητική πρακτική απέναντι στο συγκεκριμένο ζήτημα, η οποία χαρακτηριζόταν τις περισσότερες φορές ως δουλοπρεπής⁶².

Όσο η Ανατολική Γερμανία δεν διατηρούσε επίσημες σχέσεις με το ελληνικό κράτος μπορούσε να υποδαυλίζει άφοβα το ζήτημα των αποζημιώσεων γνωρίζοντας ότι η ανακίνησή του θα δηλητηρίαζε τις διμερείς σχέσεις Ελλάδας - Δυτικής Γερμανίας⁶³. Μετά την ομαλοποίηση των διμερών διακρατικών σχέσεων ωστόσο το 1973 η Αθήνα άρχισε εντούτοις να εγείρει αξιώσεις για την καταβολή αποζημιώσεων για την απαλλοτρίωση ελληνικών περιουσιακών στοιχείων, που βρίσκονταν στο έδαφος της Ανατολικής Γερμανίας προπολεμικά και δεν μπόρεσαν να αποδεσμευτούν ούτε και μετά τον πόλεμο λόγω της «σοσιαλιστικοποίησης» όλων των μέσων παραγωγής στην επικράτειά της. Το Ανατολικό Βερολίνο αρνήθηκε να συζητήσει το θέμα αυτό και αυτό είχε σαν επακόλουθο οι διμερείς σχέσεις να καθηλωθούν σε πολύ χαμηλό επίπεδο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80⁶⁴.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί πάντως, προς αποφυγή παρεξηγήσεων, ότι το ενδιαφέρον των κομμάτων της Αριστεράς στην ανάδειξη του θέματος των γερμανικών αποζημιώσεων στη Βουλή⁶⁵ προέκυπτε πέρα από τις όποιες πρόσκαιρες σκοπιμότητες και από το γεγονός ότι όλα τα γηραιότερα στελέχη της Αριστεράς είχαν συμμετάσχει στο δύσκολο και ηρωικό αγώνα των αντιστασιακών οργανώσεων της κατοχής ενάντια στους Γερμανούς κατακτητές και είχαν βιώσει λόγω της δράσης τους τις συνέπειες της ναζιστικής θηριωδίας.

Το ζήτημα των επανορθώσεων μετά την επανένωση της Γερμανίας

Στις 3 Οκτωβρίου 1990 σήμανε για το γερμανικό έθνος η πο-

λυπόθητη ώρα της επανένωσης. Της τόσο σημαδιακής για το γερμανικό έθνος αυτής στιγμής είχαν προηγηθεί τον προηγούμενο χρόνο σκληρές και ατέρμονες διαπραγματεύσεις για ένα πλήθος ζητημάτων μεταξύ των δύο Γερμανιών αλλά και μεταξύ των δυο Γερμανιών ενιαία και των τεσσάρων νικητριών δυνάμεων του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, Γαλλίας - Ρωσίας - ΗΠΑ και Βρετανίας, διαμορφώνοντας έτσι ένα πλέγμα διαπραγματεύσεων που πέρασε στην ιστορία ως 2+4 Συμφωνία (2+4 Abkommen). Η πράξη αυτή θεωρήθηκε η τελειωτική πράξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η συμφωνία αυτή εν ολίγοις ρυθμίζει σχεδόν τα πάντα, δηλαδή όλες τις υποχρεώσεις της Γερμανίας, εδαφικές, πολιτικές, στρατιωτικές και άλλες, εκτός από τις επανορθώσεις. Οι Γερμανοί απέφυγαν τεχνηέντως στη συμφωνία αυτή να εξετάσουν θέματα αποζημιώσεων, φοβούμενοι ότι κάτι τέτοιο θα προλείανε το έδαφος για όλες τις χώρες που θα μπορούσαν να εγείρουν παρόμοιες αξιώσεις. Αυτό το πέτυχαν με δύο τρόπους. Ο ένας ήταν να υποβαθμίσουν συστηματικά το status της συμφωνίας αυτής παρουσιάζοντάς την ως διακανονισμό, ενώ επρόκειτο για κανονική συμφωνία ειρήνης που καθιστούσε δυνατή την επανένωση και ο άλλος τρόπος η ρύθμιση του θέματος των αποζημιώσεων με την κύρια διεκδικήτρια χώρα, τη Σοβιετική Ένωση, σε χωριστές διακρατικές συμφωνίες⁶⁶.

Στις μεταξύ τους διαπραγματεύσεις Γερμανοί και Σοβιετικοί πέτυχαν πράγματι ένα συμβιβασμό για το θέμα αυτό, ο οποίος αφενός ικανοποιούσε διάφορες γενικότερες απαιτήσεις της Σοβιετικής Ένωσης αφετέρου απέτρεπε τη δημιουργία προηγούμενου για άλλες χώρες. Για το σκοπό αυτό η Βόννη χρησιμοποίησε το όπλο της οικονομικής βοήθειας απέναντι στην οικονομικά τότε δοκιμαζόμενη ΕΣΣΔ, για να μπορέσει η τελευταία να αποκαταστήσει τους περίπου 250.000 στρατιώτες της, που βρίσκονταν στο έδαφος της Ανατολικής Γερμανίας, πάλι στο έδαφός της.

Πράγματι, οι Σοβιετικοί υπέγραψαν μόλις την επόμενη μέρα της υπογραφής της συνθήκης 2+4, δηλαδή στις 13 Σεπτεμβρίου του 1990, τη *Γερμανοσοβιετική Συμφωνία*, από την οποία αποκόμιζαν 7,5 δισεκατομμύρια δολάρια οικονομική βοήθεια από το γερμανικό κράτος⁶⁷. Το γερμανικό έθνος ήταν εξάλλου τη δεδομένη χρονική στιγμή υπόχρεο στο Κρεμλίνο για την επανένωση των δύο ξεχωριστών κρατικών υπάρξεων, στο πλαίσιο των οποίων είχε οργανώσει την επιβίωσή του για τέσσερις δεκαετίες παρά τους διχασμούς και τη δύσκολη κληρονομιά του ναζισμού.

Η στάση των Σοβιετικών στο ζήτημα των επανορθώσεων λειτούργησε, όπως τότε στο Πότσταμ, ως βαρόμετρο για τη συνολική διαπραγμάτευση του γενικότερου θέματος των γερμανικών επανορθώσεων. Στο σημείο αυτό πρέπει να συμφωνήσουμε με παραδοσιακό στέλεχος της ελληνικής αριστεράς, που με πικρία τιτλοφόρησε την τότε όχι και τόσο διεθνιστική στάση των Σοβιετικών ως «Μόσχα 1990: τα μοίρασαν μεταξύ τους»⁶⁸. Χαρακτηριστικά της ανακούφισης των Γερμανών για την έκβαση των διαπραγματεύσεων αυτών είναι τα σχόλια διαφόρων αναλυτών και γερμανών παραγόντων, που κατέκλυσαν τον τύπο της εποχής, ότι η επανένωση και η συνθήκη ειρήνης εξαγοράστηκε με το μικρότερο δυνατό κόστος, χωρίς να προκληθεί η χιονοστιβάδα των αξιώσεων από τις κατακτημένες χώρες που αναμενόταν⁶⁹.

Η ελληνική κυβέρνηση τώρα χαιρέτησε τη νέα κατάσταση, που διαμορφώθηκε μετά την επανένωση και επιδίωξε από το 1990 και μετά περαιτέρω σφυρηλάτηση των σχέσεων Αθήνας - Βόννης. Χαρακτηριστικό του γεγονότος αυτού είναι ότι η πρώτη περιοδεία στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες που πραγματοποίησε ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, μετά την εκλογική του νίκη τον ίδιο χρόνο, ξεκίνησε από τη Βόννη. Αυτό βέβαια ήταν μια συνειδητή και εξαιρετικά ευεργετική για την εξωτερική πολιτική της χώρας επιλογή του τότε πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, που βελτίωσε τις σχέσεις Αθηνών - Βόννης μετά από τα αλληπάλληλα προβλήματα, που είχαν επισυσσωρευτεί σε αυτές οι εξαιρετικά καλές σχέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου με το Γενικό Γραμματέα του ανατολικογερμανικού κομμουνιστικού κόμματος, Honecker⁷⁰.

Από την άλλη ωστόσο η ελληνική κυβέρνηση, ίσως και από φόβο μήπως διαταράξει την πολυσήμαντη αυτή σχέση, επέδειξε χαρακτηριστική αργοπορία το συγκεκριμένο διάστημα στη διακρίνωση των αξιώσεων της στη Βόννη ίσως και λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης της περιόδου εκείνης στην Ελλάδα, στην κυβέρνηση της Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Το θέμα συζητήθηκε μερικές φορές και στη Βουλή την περίοδο 1990-1991 με τα κόμματα της αντιπολίτευσης να αρθρώνουν οξύ κατηγορητικό λόγο εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής της *Νέας Δημοκρατίας*.

Στη συνεδρίαση της 12 Δεκεμβρίου 1990 του ελληνικού κοινοβουλίου ο πρόεδρος του *Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου*, κ. Χαρίλαος Φλωράκης, απηύθυνε ερώτηση προς τον πρωθυπουργό για το θέμα των ελληνικών απαιτήσεων-επανορθώσεων μετά την ενοποίηση της Γερμανίας. Στην ομιλία του ο Χαρί-

λαος Φλωράκης χαρακτήρισε την καταβολή αποζημιώσεων από μέρους της Γερμανίας όχι μόνο ως μια πράξη δικαίου αλλά και ως προσφορά στην ειρήνη. Με την ενέργειά της αυτή σημείωσε ο Φλωράκης, η ελληνική κυβέρνηση θα θυμίσει ότι όποιος κάνει πόλεμο πληρώνει και αναρωτήθηκε, γιατί ένα τέτοιο θέμα μπορεί να διαταράξει τις φιλικές σχέσεις με την Ομοσπονδιακή Γερμανία, όπως υποστήριζαν κάποιοι.

Σε άλλα σημεία της ομιλίας του επισημαίνει: «...Θα ήθελα να πω, ότι δεν μπορεί στο όνομα οποιασδήποτε σκοπιμότητας, να παραπέμπεται ένα τόσο μεγάλο θέμα, εθνικής σημασίας, στις ελληνικές καλένδες. Και δεν μπορούμε να κατανοήσουμε, κατά ποία λογική θα διαταραχθούν οι σχέσεις όταν ζητάει κανένας να του επιστρέψουν εκείνα τα οποία του οφείλουν. Και να φανταστεί κανένας, ότι δεν διεκδικούμε την πραγματική αξία αυτών των λεηλασιών και των καταστροφών που υπέστη η Χώρα μας από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, αλλά έχουν συμβολική σημασία. Φυσικά, υπάρχει και το μεγάλο πρόβλημα των αναγκαστικών δανείων (Α.Σ. εννοεί το κατοχικό δάνειο), γιατί πέρα από τις επανορθώσεις είναι ειδική περίπτωση για τη δική μας χώρα...»⁷¹.

Η απάντηση του πρωθυπουργού ήταν ότι το θέμα έχει δύο πτυχές, τη νομική και την πολιτική. Όσον αφορά τη νομική πλευρά του θέματος οι απαιτήσεις, που δημιουργήθηκαν για την Ελλάδα από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, εξακολουθούν να υπάρχουν σε κάθε περίπτωση. Πολιτικά ωστόσο το θέμα είχε διαστάσεις που υπερέβαιναν τις δυνατότητες της Ελλάδας. Η κυβέρνηση θα ζητούσε να ενημερωθεί, τι εξέλιξη θα είχε το ζήτημα σε σχέση και με άλλες χώρες, καθώς υπήρχαν οι πληροφορίες ότι κάποιες χώρες, όπως η Σοβιετική Ένωση, δεν θα διεκδικούσαν αποζημιώσεις.

«...Και στο σημείο αυτό θέλω να κάνω τις εξής προσθήκες: Πρώτον, οι απαιτήσεις αποζημιώσεων από τη Γερμανία δεν είναι όλες όμοιες και για όλες τις χώρες δεν ισχύουν τα ίδια πράγματα. Υπάρχουν απαιτήσεις για αποζημίωση των θυμάτων των Ναζί. Αυτές οι απαιτήσεις ικανοποιήθηκαν από την Ομοσπονδιακή Γερμανία το 1961, η οποία έδωσε το συμφωνημένο ποσό τότε. Δεν ικανοποιήθηκαν από την πλευρά της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, της Ανατολικής Γερμανίας. Κατά συνέπεια, η ενωμένη Γερμανία σήμερα έχει υποχρέωση να καλύψει και την υποχρέωση την οποία δεν εκάλυψε η Ανατολική Γερμανία... (...) Κατά συνέπεια, το συμπέρασμα είναι ότι η κυβέρνηση προτίθεται να παρακολουθήσει με πολύ προσοχή την εξέλιξη του προβλήματος

αυτού και να κινηθεί ανάλογα με τα δεδομένα, τα οποία θα παρουσιασθούν, διότι στόχος μας είναι να πετύχουμε το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα, προς το συμφέρον του Ελληνικού Λαού...»⁷².

Τέσσερις μήνες αργότερα στη συνεδρίαση της 11ης Μαρτίου 1991 του ελληνικού κοινοβουλίου, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δέχθηκε σύσσωμα τα πυρά της αντιπολίτευσης με αφορμή σχετική επερώτηση. Ο εισηγητής της επερώτησης πέντε βουλευτών του ΠΑΣΟΚ για τους χειρισμούς της κυβέρνησης στο θέμα των αποζημιώσεων, Ιωάννης Διαμαντίδης, άσκησε δριμεία κριτική κατηγορώντας τον Έλληνα πρωθυπουργό για ενδοτισμό, καθώς και αυτός επισήμανε ότι υπάρχει αδράνεια στο συγκεκριμένο θέμα, «...αν και μετά τη συμφωνία 2 συν 4 είχαν πλέον αρθεί όλα τα νομικά κωλύματα για τις ελληνικές διεκδικήσεις σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα της Συμφωνίας του Λονδίνου...».

Αναφερόμενος σε δηλώσεις του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Μητσοτάκη, τον προηγούμενο χρόνο, που είχε συναφθεί η συμφωνία επανένωσης σημείωσε: «...Στο επίμαχο χρονικό διάστημα ο κ. Μητσοτάκης έκανε δύο επισκέψεις στη Γερμανία, το Μάιο και τον Ιούνιο του 1990 και δεν έθεσε το ζήτημα. Σε σχετική ερώτηση του ίδιου δημοσιογράφου (Α.Σ. εννοεί τον δημοσιογράφο Κουτσομητόπουλο) γιατί η Ελλάς δεν έπραξε τίποτα, απάντησε ότι θα έπρεπε να σοβαρευτούμε. Η Ελλάς δεν θα αλλάξει τη ροή του κόσμου. Αν οι μεγάλες δυνάμεις θέλουν να μην πληρώσει η Γερμανία αποζημιώσεις, δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα. Αυτή τη δήλωση την έχει επαναλάβει πολλές φορές και ο κυβερνητικός εκπρόσωπος, ο κ. Πολύδωρας...»⁷³.

Ακόμα πιο καυστικός εμφανίστηκε ο Δημήτρης Τσοβόλας στην ομιλία του στην ίδια συνεδρίαση, σχολιάζοντας τη μέχρι τότε αναβλητική στάση της ελληνικής κυβέρνησης πάνω στο θέμα. «...Νομίζω ότι πλέον η άρνηση της κυβέρνησης (Α.Σ. εννοεί να προχωρήσει το θέμα) θέτει τεράστια ερωτηματικά στον ελληνικό λαό. Και νομιμοποιούμαστε να πούμε πραγματικά μήπως αυτό οφείλεται στις παλιές σχέσεις του Πρωθυπουργού με την κατάσταση που δημιουργήσε αυτά τα προβλήματα στη χώρα και τις αξιώσεις, για τις οποίες σχέσεις πολλά έχουν γραφεί στον τύπο και πολλά έχουν λεχθεί στο κοινοβούλιο παλαιότερα... (Α.Σ. αναφέρεται στα άκρως αμφιλεγόμενα δημοσιεύματα της εφημερίδας Αυριανής τη δεκαετία του 80, τα οποία περιείχαν φωτογραφίες, που εμφάνιζαν τον Κ. Μητσοτάκη ανάμεσα σε αξιωματικούς της Gestapo, υπονοώντας διασυνδέσεις του με τους κατακτητές).

(...) Είναι πράγματι καταπληκτικό σήμερα –που η Κυβέρνηση

δέχτηκε अपαράδεκτους όρους από την ΕΟΚ, όρους αποικιοκρατικούς, για να πάρει το δάνειο των 2,2 δις. ECU- με επίκληση των ελλειμμάτων του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών η κυβέρνηση να καταργεί την ΑΤΑ, να επιβάλλει αλληπάλληλες φορολογίες στον ελληνικό λαό, αλληπάλληλες αυξήσεις στα τιμολόγια ΔΕΗ, ΟΤΕ κ.λπ. και να μην απαιτεί κάτι που είναι δικαίωμα της χώρας απέναντι σε μια άλλη χώρα, τη Γερμανία, όταν αυτές οι αξιώσεις του ελληνικού δημοσίου προκύπτουν από επίσημα ντοκουμέντα, τα οποία είναι αναμφισβήτητα...».

Η απάντηση του Υφυπουργού Εξωτερικών, Γεώργιου Παπαστάμκου, στις αιτιάσεις αυτές της αντιπολίτευσης ήταν, ότι η στάση που ακολουθούσε η ελληνική κυβέρνηση ήταν συνάρτηση των γενικότερων εξελίξεων και ότι η νέα πραγματικότητα δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Με τη συμφωνία 2 συν 4 και με την υπογραφή της Χάρτας των Παρισίων δεν υπήρχε, πρόσθεσε ο Υφυπουργός, περιθώριο πολυμερούς αντιμετώπισης του θέματος, και γι' αυτό το θέμα θα μετακυλιόταν σε διμερή βάση. «...Η κυβέρνηση παρακολουθεί με την οφειλόμενη προσοχή την εξέλιξη του θέματος και θα κινηθεί ανάλογα με τα δεδομένα που θα παρουσιασθούν με στόχο το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα προς το συμφέρον του ελληνικού λαού.

Και στην εξωτερική πολιτική, θα ήθελα να κάνω μια τελευταία παρατήρηση, το ζητούμενο δεν είναι η δημιουργία εντυπώσεων, αλλά η παραγωγή αποτελέσματος. Με αυτό τον γνώμονα, κινείται υπεύθυνα και με συνέπεια η δική μας κυβέρνηση. Δεν προβαίνουμε σε κινήσεις που αντί να μας ωφελήσουν, ενδεχομένως το μόνο που μπορούν να μας προσφέρουν είναι μία ηρωική έξοδος από την ουσία του ζητήματος...».

Αυτή ήταν γενικά η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του '90. Παρά τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή και η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας, αλλά και η διάδοχη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, δεν προέβησαν σε καμιά ουσιαστική ενέργεια, εκτιμώντας προφανώς τους τότε γεωπολιτικούς συσχετισμούς αρνητικούς για μια δυναμική διεκδίκηση του ζητήματος.

Στην άτυπη έστω αυτή ανακίνηση του θέματος είχαμε ωστόσο το 1991 μια πρώτη γερμανική αντίδραση. Ο τότε καγκελάριος της Γερμανίας, Helmut Kohl, δήλωσε, ερωτηθείς από δημοσιογράφο για το θέμα, ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να ζητά τίποτα, γιατί με μυστικά πρωτόκολλα και με μυστικές συμφωνίες, που υπέγραψε η κυβέρνησή της το 1959, έχει παραιτηθεί από όλες τις αξιώσεις. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρα-

τίας και με το δικαίωμα, που του έδινε η τότε ιδιότητά του ως πρωθυπουργού, απάντησε ότι δεν υπάρχουν μυστικές συμφωνίες και μυστικά πρωτόκολλα με τη Γερμανία⁷⁴.

Κινητικότητα απέκτησε το ζήτημα εξαιτίας ενός απροσδόκητου γεγονότος. Το Νοέμβρη του 1997 το πολυμελές πρωτοδικείο Λιβαδειάς επιδίκασε με την απόφαση 137/97 αποζημιώσεις ύψους 9,5 δισεκατομμυρίων δραχμών εις βάρος του γερμανικού δημοσίου για τη σφαγή στο Δίστομο Βοιωτίας, θεωρώντας ότι οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής παραβίασαν στο Δίστομο τη συνθήκη της Χάγης, καθώς προέβησαν στη σφαγή, ενώ δεν συνέτρεχαν λόγοι ασφάλειας. Η σφαγή στο Δίστομο έτυχε κατά παράδοξο τρόπο τεράστιας προβολής. Η δημοσιότητα τέτοια, ώστε ακόμα και ένας σημαντικός παράγοντας του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ, ο Gordell Hull, το καλοκαίρι του 2000 πήρε δημόσια θέση για το γεγονός, καταδικάζοντας σε ένα ρεπορτάζ των *New York Times* τις ενέργειες των Γερμανών και υποσχόμενος στα θύματα δικαιοσύνη!

Η σφαγή του Διστόμου, στην οποία έλαβαν μέρος και δυνάμεις των SS, ήταν αποτέλεσμα μιας εκδικητικής πράξης των κατοχικών στρατευμάτων σε αντίποινα για το θάνατο 7 γερμανών στρατιωτών και τον τραυματισμό άλλων 15. Στις 10 Ιουνίου 1944, τρεις λόχοι των SS έλαβαν διαταγή να «χτενίσουν» την περιοχή από Λιβαδειά προς Άμφισσα μέσω Διστόμου. Στην επιχείρηση αυτή έλαβαν μέρος μεταμφιεσμένοι άντρες των SS σε έλληνες εργάτες, με σκοπό την προσέλκυση των ανταρτών. Κατά την επιχείρηση οι γερμανικές δυνάμεις συνάντησαν μάλιστα 18 παιδιά βοσκούς, τα οποία τους φάνηκαν ύποπτα και γι' αυτό τα αιχμαλώτισαν. Όταν έξι από αυτά επιχείρησαν να δραπετεύσουν, εκτελέστηκαν επί τόπου.

Αντί τα στρατεύματα να παγιδεύσουν τους αντάρτες, παγιδεύτηκαν εκείνα από αυτούς έξω από το χωριό Στειρί και στη μάχη που επακολούθησε οι Γερμανοί είχαν τις προαναφερόμενες απώλειες. Ύστερα από σύντομη καταδίωξη των ανταρτών, που απέβη άκαρπη λόγω της ταχύτατης αποχώρησής τους στα βουνά, οι Γερμανοί επέστρεψαν στο Δίστομο, το οποίο θεωρούσαν κρησφύγετο των ανταρτών, των «συμμοριτών», σύμφωνα με τις εκθέσεις των Γερμανών, και επιδόθηκαν σε απίστευτες βαρβαρότητες εναντίον του άμαχου και απροστάτευτου πληθυσμού. Γλίτωσαν μόνο όσοι κατέφυγαν στα γύρω βουνά. Ο τελικός απολογισμός ήταν 218 νεκροί, κυρίως γυναίκες, οι οποίες πρώτα βιάστηκαν και ηλικιωμένοι, μεταξύ αυτών και 38 παιδιά, το μικρότερο δύο μηνών.

Εκτός αυτών πυρπολήθηκαν σπίτια και εξοντώθηκε ό,τι ζωντανό υπήρχε στη γύρω περιοχή, αφού στόχος των Γερμανών ήταν να εξαφανίσουν ό,τι κινούταν. Παράλληλα τα SS προέβησαν σε ακατονόμαστες πράξεις, όπως αποκεφαλισμούς, ακρωτηριασμούς, βανδαλισμούς με την ξιφολόγχη εναντίον εγκύων γυναικών και άλλες νοσηρές πράξεις, η εξιστόρηση των οποίων καθίσταται ακόμα και σήμερα δυσχερής⁷⁵.

Η αποζημίωση αφορούσε τόσο την ηθική ικανοποίηση των συγγενών των 218 θυμάτων της σφαγής στη βοιωτική κωμόπολη το 1944 όσο και τις καταστροφές που προκάλεσαν τα ναζιστικά στρατεύματα σε περιουσιακά στοιχεία των ελληνικών οικογενειών. Τη συγκεκριμένη περίοδο επρόκειτο για μια ιστορική απόφαση, καθώς ήταν η πρώτη (και καταδικαστική) παγκοσμίως για τις αστικές ευθύνες της Γερμανίας λόγω των καταστροφών που προκάλεσε το Τρίτο Ράιχ⁷⁶. Εκτός των άλλων δημιούργησε σε πολλούς την ψευδαίσθηση ότι θα συμπαρέσυρε σε ρύθμιση και το ζήτημα των οφειλών του γερμανικού δημοσίου απέναντι στο ελληνικό δημόσιο (κατοχικό δάνειο), παρόλο που η δικαστική απόφαση αφορούσε αποκλειστικά και μόνο δικαστικές αγωγές ιδιωτών.

Στα επόμενα χρόνια ακολούθησε πλήθος αγωγών σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Μέχρι το 2000 είχαν συγκεντρωθεί αγωγές 120.000 ατόμων από όλες σχεδόν τις νομαρχίες της Ελλάδας, που διεκδικούσαν αποζημιώσεις ύψους 29 δισεκατομμυρίων μάρκων. Το παραπάνω ποσό είχε ως βάση την απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς, που αναγνώρισε σε κάθε θύμα αποζημιώσεις ύψους 242.849 μάρκων⁷⁷. Με αφορμή τέλος το θέμα των αποζημιώσεων στα θύματα του εθνικοσοσιαλισμού ήρθε στην επιφάνεια όλο το πλέγμα των ζητημάτων εκείνων, που συναπαρτίζουν τις γερμανικές οφειλές συμπεριλαμβανομένου του κατοχικού δανείου, των ναζιστικών καταστροφών σε εγκαταστάσεις κ.λπ.

Οι γερμανικές αρχές δεν αποδέχτηκαν την απόφαση επικαλούμενες την αρχή της ετεροδικίας (Exterritorialität), βάσει της οποίας τα κυρίαρχα κράτη απολαμβάνουν ασυλίας έναντι δικαστηρίων άλλου κράτους, και άσκησαν έφεση στην απόφαση. Το εφετείο με την υπό αριθ. 1122/1999 απόφαση δικαίωσε ωστόσο την πλευρά του Έλληνα εναγόμενου και οι Γερμανοί αναγκάστηκαν να προσφύγουν στον Άρειο Πάγο. Στις 15 Μαρτίου 1999 το ζήτημα απασχόλησε πράγματι το πολιτικό τμήμα του Αρείου Πάγου, ύστερα από την αίτηση των γερμανικών αρχών για αναίρεση της απόφασης του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς. Η αναίρεση της απόφα-

σης του Πρωτοδικείου επελέγη από την πρεσβεία της Γερμανίας στην Αθήνα αντί της εφέσεως ως η πλέον ενδεδειγμένη δικαστική μέθοδος, ώστε να ανατραπούν τα ισχύοντα δικαστικά δεδομένα, που έτειναν να διαμορφωθούν με την πρωτόδικη απόφαση⁷⁸.

Ο εισηγητής της υπόθεσης, αρεοπαγίτης Πέτρος Κακκαλής, πρότεινε κατά τη συζήτηση να γίνει αποδεκτή η γερμανική αίτηση και να αναιρεθεί η πρωτόδικη απόφαση, θεωρώντας ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση η Γερμανία είχε το προνόμιο της ετεροδικίας –που προβλέπεται από το Διεθνές Δίκαιο– και έτσι δεν μπορούσε να δικαστεί σε άλλο κράτος. Η άποψη αυτή δικαίωνε κατηγορηματικά τη γερμανική θέση ότι τα ελληνικά δικαστήρια είναι αναρμόδια να εκδικάσουν υποθέσεις για πολεμικές αποζημιώσεις εις βάρος των Γερμανών για όσα συνέβησαν την περίοδο 1941-1944. Κατά τον εισηγητή, μάλιστα, η απόφαση του Πρωτοδικείου Λιβαδειάς έπρεπε να αναιρεθεί, γιατί το δικαστήριο παραβίασε εθιμικό κανόνα διεθνούς δικαίου και υπερέβη την εξουσία του. Το ζήτημα παραπέμφθηκε έτσι στην ολομέλεια του Αρείου Πάγου, η οποία έμελλε να συνεδριάσει χρόνια αργότερα.

Ενώ όμως δικαστικά το θέμα έπαιρνε τον αργόσυρτο δρόμο που χαρακτηρίζει την απονομή δικαιοσύνης στην Ελλάδα, σημειώθηκε στη Γερμανία μια πολιτική μεταβολή, η οποία γέννησε σε πολλούς ελπίδες για έναν θετικότερο προς τη κατεύθυνση της ικανοποίησης των ελληνικών αιτημάτων διακανονισμό, που είχαν διατυπωθεί μέχρι τότε. Τον Οκτώβρη του 1998 πιο συγκεκριμένα, μετά από 16 χρόνια διακυβέρνησης των συντηρητικών στη Γερμανία, την εξουσία αναλάμβανε κυβερνητικός συνασπισμός αποτελούμενος από Σοσιαλδημοκράτες και το κόμμα των Πρασίνων.

Και τα δύο κόμματα, δια μέσου δημοσίων τοποθετήσεων βουλευτών τους, είχαν ταχθεί στο παρελθόν ευθέως υπέρ της αποκατάστασης των θυμάτων της ναζιστικής θηριωδίας και για την εξεύρεση μιας πολιτικής, αντί νομικής, λύσης στο όλο θέμα. Οι ηγέτες των Πρασίνων ήταν εξάλλου εκείνοι που από τα τέλη της δεκαετίας του 60 και μετά είχαν αγωνισθεί για τη διαλεύκανση του ναζιστικού παρελθόντος και την αποτίναξη του πέπλου της σιωπής, που είχε ρίξει η προγενέστερη γενιά στα όσα συνέβησαν την εποχή της παντοκρατορίας του εθνικοσοσιαλισμού στη Γερμανία⁷⁹.

Λίγο καιρό αργότερα προέκυψε ωστόσο το ζήτημα των ομαδικών αγωγών εβραϊκών οργανώσεων, που δίχασε τη γερμανική κοινωνία και επανενεργοποίησε αντισημιτικά και ξενοφοβικά αντανakλαστικά του παρελθόντος. Επειδή το αρχικό ποσό των αποζη-

μιώσεων, που διεκδικούσαν οι εβραϊκές οργανώσεις ξεπερνούσε το αστρονομικό ποσό των 100 δισεκατομμυρίων μάρκων και συνοδευόταν μάλιστα από την απειλή Μπούκοτάζ εναντίον των γερμανικών προϊόντων στις ΗΠΑ, πολλοί Γερμανοί άρχισαν να αναρωτούνται ως πότε οι ίδιοι θα πληρώνουν για αμαρτίες των παπούδων τους και ως πότε θα πρέπει να «σέρνουν» μαζί τους τη συλλογική ενοχή για τις πράξεις αυτές. Η νέα κυβέρνηση δεν μπορούσε να τα αγνοήσει όλα αυτά, ακόμα και αν κανείς υποθέσει ότι προϋπήρχαν αγαθές προθέσεις από μέρους του κυβερνητικού συνασπισμού. Η *voix populaire* υπερίσχυσε έτσι των φωνών κάποιων διανοουμένων και προοδευτικών πολιτικών για υιοθέτηση μιας διαλλακτικής στάσης και εξανάγκασε την κυβέρνηση σε αυτοσυγκράτηση⁸⁰.

Νέα απροσδόκητη τροπή έλαβε το όλο θέμα εντούτοις με την απόφαση υπ' αριθμόν 11/2000 της ολομέλειας του *Αρείου Πάγου* τον *Απρίλιο* του 2000. Παρά την αντίθετη εισήγηση και την αντίθετη γνώμη του προέδρου, Στ. Μαθθία, το δικαστήριο αποφάσισε με ψήφους 16-4 να επικυρώσει την απόφαση του πρωτοδικείου Λιβαδειάς και να μην αναγνωρίσει στη Γερμανία το προνόμιο της κυριαρχικής ασυλίας, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με το διεθνές έθιμο. Το δικαστήριο έκρινε πιο συγκεκριμένα ότι η διάταξη της ετεροδικίας τείνει προς κατάργηση στο εφαρμοζόμενο διεθνές δίκαιο, ενώ δεν μπορεί να γίνει επίκληση σε αυτό για αδικήματα που τελέστηκαν, ως πράξεις κυριαρχίας, στο έδαφος του κράτους *Forum* (κράτος δικαστηρίου) από δράστη ευρισκόμενο στο έδαφος αυτό. Αναφορικά με την ουσία της υπόθεσης, τη σφαγή δηλαδή στο Δίστομο, οι αρεοπαγίτες θεώρησαν ότι οι συγκεκριμένες πράξεις των Γερμανών στρέφονταν εναντίον ανθρώπων με περιορισμένη αντιστασιακή δράση, οι οποίοι δεν μπορούσαν να απειλήσουν την κυριαρχική εξουσία της κατοχικής δύναμης.

Οι γερμανικές αντιδράσεις ήταν αρχικά χαλαρές, καθώς ακόμα δεν μπορούσαν να εκτιμηθούν οι πρακτικές επιπτώσεις της απόφασης αυτής. Όταν ωστόσο έγινε σαφές ότι η απόφαση αυτή οδηγούσε στην κατάσχεση γερμανικών περιουσιακών στοιχείων στην Ελλάδα, όπως του Ινστιτούτου του Goethe, της Γερμανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Γερμανικής Σχολής, οι αντιδράσεις απέκτησαν ξαφνικά έναν δριμύ χαρακτήρα. Παρά το γεγονός ότι οι γερμανικές αρχές είχαν οι ίδιες προσφύγει στον Άρειο Πάγο προσδοκώντας αναίρεση της απόφασης του Πρωτοδικείου, η απόφαση προκάλεσε ειρωνικά και πικρόχολα σχόλια στο γερμα-

νικό τύπο ως προς την εγκυρότητά της και την αμεροληψία των δικαστών⁸¹.

Ενώ η απόφαση του Αρείου Πάγου ως προς το δικαίωμα των συγγενών των θυμάτων του Διστόμου να διεκδικήσουν πολεμικές αποζημιώσεις ήταν τελεσίδικη, ανοιχτό έμεινε εντούτοις το όλο ζήτημα των αποζημιώσεων, η κατάληξη δηλαδή των υπόλοιπων 10.000 αγωγών που εκκρεμούσαν ακόμα. Αυτό συνέβη γιατί το Α΄ Τμήμα του ανωτάτου δικαστηρίου υπό την προεδρία του προέδρου του Αρείου Πάγου, Στ. Μαθία⁸², το Φεβρουάριο του 2001 έστειλε την υπόθεση στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο προς τελική κρίση, με αφορμή εκδίκαση υπόθεσης ιδιώτη. Ο τελευταίος διεκδικούσε αποζημίωση, επειδή τα γερμανικά στρατεύματα πυρπόλησαν και κατέστρεψαν τον Αύγουστο του 1944 στο χωριό του, Λιδωρίκι Φωκίδος δυο κατοικίες του μαζί με όλες τις υπόλοιπες του χωριού⁸³.

Λίγο μετά, το Σεπτέμβριο του 2001, έλαβαν χώρα στην Αθήνα οι εξελίξεις, που έχουν ήδη περιγραφεί, με την προσπάθεια κατάσχεσης των γερμανικών ιδρυμάτων. Οι σχέσεις των δύο χωρών εισήλθαν σε μία οξύτατη φάση, καθώς ανεύθυνες δηλώσεις γερμανών αξιωματούχων, που είδαν το φως της δημοσιότητας στο τύπο της εποχής για δήθεν επιπτώσεις στον ελληνικό τουρισμό κ.ο.κ, επιδείνωσαν το ήδη βεβαρημένο κλίμα. Αρνητικά επέδρασε το ίδιο διάστημα η επίμονη άρνηση του Βερολίνου ακόμα και να συζητήσει το θέμα.

Πριν ωστόσο τα πράγματα οδηγηθούν σε σημείο μη αναστρέψιμο, παρενέβη με έμμεσο και διακριτικό τρόπο ο Υπουργός Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με απόφαση του εφετείου Αθηνών (6847/2001) κατόπιν αιτήσεως του γερμανικού δημοσίου ανακόπηκε η διαδικασία κατάσχεσης γερμανικών ακινήτων, καθότι δεν προϋπήρχε η συγκατάθεση του Υπουργού Δικαιοσύνης, όπως αυτό ορίζεται από το άρθρο 293 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας. Τη συγκατάθεση αυτή βέβαια ο Υπουργός Δικαιοσύνης δεν την έδωσε ποτέ. Στις 28 Ιουνίου 2002 μάλιστα η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου ανακοίνωσε τις αποφάσεις 36 και 37/2002, με τις οποίες απέρριψε τις αιτήσεις αναιρέσεως της παραπάνω απόφασης, που είχαν καταθέσει τα θύματα, καθώς έκρινε ότι το συγκεκριμένο άρθρο του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας δεν είναι αντίθετο στο Σύνταγμα, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το διεθνές σύμφωνο του ΟΗΕ.

Το οριστικό τέλος στις δίκες ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων κατά του Γερμανικού Δημοσίου για το ζήτημα των πολεμι-

κών επανορθώσεων έθεσε το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο (ΑΕΔ) στις 17-9-2002⁸⁴, το οποίο επιλήφθηκε της παραπεμπτικής απόφασης του Α΄ Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου. Ανατρέποντας το σκεπτικό της Ολομελείας του Αρείου Πάγου που είχε ανοίξει το χορό των αγωγών αποζημίωσης από συγγενείς των θυμάτων του Γ΄ Ράιχ. Με οριακή πλειοψηφία (6-5), το ΑΕΔ έκρινε ότι το Γερμανικό Δημόσιο νομίμως επικαλείται την «αρχή της ετεροδικίας», όπως προβλέπεται από το Διεθνές Δίκαιο, και συνεπώς οι αγωγές που στρέφονται εις βάρος του για τις αποζημιώσεις δεν δύνανται να εκδικαστούν από τα ελληνικά δικαστήρια.

Αυτολεξεί η απόφαση του δικαστηρίου έχει ως εξής: «Αποφάινεται (το δικαστήριο) ότι στο παρόν στάδιο εξελίξεως του διεθνούς δικαίου εξακολουθεί να υφίστανται γενικώς παραδεγμένος κανόνας του δικαίου αυτού, κατά τον οποίο ένα κράτος δεν δύνανται να εναχθεί παραδεκτώς ενώπιον δικαστηρίου άλλου κράτους για αποζημίωση από κάθε είδους αδικοπραξία που έλαβε χώρα στο έδαφος του *forum* και στην οποία εμπλέκονται με οποιονδήποτε τρόπο ένοπλες δυνάμεις του εναγόμενου Κράτους, είτε σε καιρό πολέμου είτε σε καιρό ειρήνης».

Η αμετάκλητη απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου σήμαινε ουσιαστικά την απόρριψη των εκατοντάδων αγωγών που εκκρεμούσαν μέχρι τότε στα ελληνικά δικαστήρια. Με αποφάσεις του μάλιστα που ανακοινώθηκαν στις 3 Φεβρουαρίου και 25 Ιουνίου 2003⁸⁵ αναφορικά με τις αιτήσεις αμφισβήτησης της νομιμότητας επίκλησής του που είχαν καταθέσει οι ενάγοντες μετά την παραπεμπτική απόφαση του Αρείου Πάγου, κρίθηκε εναντίον της ελληνικής πλευράς και η νομιμότητα της διαδικασίας. Η απόφαση αυτή δεν επηρέαζε εντούτοις την απόφαση για τη σφαγή στο Δίστομο, που είχε κριθεί επίσης αμετάκλητα από την ολομέλεια του Αρείου Πάγου τον Απρίλιο του 2000.

Το θέμα αυτό έμελλε να κριθεί λίγο αργότερα, τον Ιανουάριο του 2003 στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στο Στρασβούργο. Μετά την απόφαση του Αρείου Πάγου, η οποία αναγνώριζε στον Υπουργό Δικαιοσύνης το δικαίωμα να αποφασίζει για την κατάσχεση ιδιοκτησίας άλλου κράτους, οι 257 συγγενείς των νεκρών του Διστόμου Βοιωτίας είχαν προσφύγει στο Στρασβούργο, επιδιώκοντας την εφαρμογή των αποφάσεων των ελληνικών δικαστηρίων για την καταβολή αποζημιώσεων, ζητώντας να καταδικαστεί τόσο το Ελληνικό όσο και το Γερμανικό Δημόσιο, γιατί «παρεμπόδιζαν» την εφαρμογή της απόφασης για το Δίστομο.

Το Ελληνικό Δημόσιο βρέθηκε στο εδώλιο λόγω της άρνησης του υπουργού Δικαιοσύνης να επιτρέψει την κατάσχεση γερμανικών περιουσιακών στοιχείων στην Ελλάδα από τη στιγμή που η Γερμανία δεν κατέβαλλε τα επιδικαζόμενα ποσά ύψους άνω των 9 δισεκατομμυρίων δραχμών, ενώ εξετάστηκαν και καταγγελίες των προσφευγόντων για «μεροληπτική στάση» του πρώην προέδρου του Αρείου Πάγου, κ. Στέφ. Ματθία στη δικαστική εξέλιξη της υπόθεσης. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο απέρριψε κάθε ισχυρισμό των προσφευγόντων ως αβάσιμο ή απαράδεκτο, σημειώνοντας ότι «...*Η άρνηση του υπουργείου Δικαιοσύνης να επιτρέψει τις κατασχέσεις γερμανικών ακινήτων δεν συνιστά αδικαιολόγητο περιορισμό του ατομικού δικαιώματος πρόσβασης στη δικαιοσύνη και υπαγορεύθηκε αναμφιβόλως από λόγους δημοσίου συμφέροντος και ιδίως από τον νόμιμο σκοπό της τήρησης του διεθνούς δικαίου, ώστε να μη διαταραχθούν οι καλές σχέσεις μεταξύ δύο κρατών...*». Το δικαστήριο αναγνώρισε επίσης στη Γερμανία το δικαίωμα της ετεροδικίας⁸⁶.

Η τελευταία μάχη για τα θύματα του Διστόμου κρίθηκε στο Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο της Γερμανίας (Bundesgerichtshof), το οποίο στις 26 Ιουνίου του 2003 απέρριψε την προσφυγή του Αργύρη Σφουντούρη και των τριών αδελφών του, που διεκδικούσαν από το Γερμανικό Δημόσιο αποζημίωση για το θάνατο των γονέων τους στη σφαγή του Διστόμου και την καταστροφή της περιουσίας τους. Με την απόφαση αυτή δεν αναγνωρίζεται η διεκδίκηση αποζημιώσεων από ιδιώτες (τους συγγενείς των θυμάτων), οι οποίες είχαν επιδικαστεί από το Πρωτοδικείο της Λιβαδειάς. Η απόφαση αυτή αντίκειται στην αρχή της ετεροδικίας, όπως αναφέρεται στην ανακοίνωση του Δικαστηρίου.

Κατά την άποψη των δικαστών, είναι αδιαφιλονίκητο ότι οι πράξεις αυτές παραβιάζουν το Διεθνές Δίκαιο, «αλλά αυτό στοιχειοθετεί το δικαίωμα μόνο του ελληνικού κράτους να εγείρει αξιώσεις αποζημιώσεων από το γερμανικό κράτος» και όχι μεμονωμένων πολιτών⁸⁷. Τελευταίο ένδικο μέσο απομένει για τους ενάγοντες το συνταγματικό δικαστήριο της Γερμανίας (Verfassungsgericht), το οποίο ωστόσο αναμένεται να συνταχθεί με τις μέχρι τώρα αρνητικές για τα θύματα του Διστόμου αποφάσεις.

Το δικαστικό αυτό θρίλερ, που έληξε εις βάρος των διεκδικήσεων Ελλήνων ιδιωτών, αποτέλεσε αφορμή για την ανάπτυξη μιας αντιπαράθεσης γύρω από το θέμα, που εδράζεται σε νομικά και ιστορικά επιχειρήματα, στην οποία όλες οι πλευρές, και η γερμανική και η ελληνική, συμμετείχαν με διόλου ευκαταφρόνητα επι-

χειρήματα. Μερικές βασικές πτυχές αυτής της αντιπαράθεσης είναι οι εξής:

Η γερμανική πλευρά⁸⁸ υποστηρίζει ότι η Γερμανία δεν πρέπει να πληρώσει αποζημιώσεις, γιατί το γερμανικό κράτος έχει πληρώσει είτε στο πλαίσιο συνθηκών είτε μέσω διμερών συμφωνιών με διάφορες χώρες μέχρι τώρα δισεκατομμύρια σε αποζημιώσεις: για ζημιές σε άλλα κράτη, μεταξύ αυτών και στην Ελλάδα, σε ιδιώτες για την παροχή καταναγκαστικής εργασίας, για καταστροφή ιδιωτικής περιουσίας, για σφαγές αμάχων, ενώ επίσης αναγκάστηκε από τους συμμάχους να αποσυναρμολογήσει τη βιομηχανική της υποδομή και να τη μοιράσει σε κράτη που δικαιούνταν αποζημιώσεις.

Επίσης το γερμανικό κράτος, υποστηρίζουν Γερμανοί νομομαθείς, πλήρωσε ένα τεράστιο τίμημα για τη συμμετοχή της στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο αποδεχόμενη την απώλεια του ενός τρίτου της επικράτειάς της. Εκτός αυτού η γερμανική κυβέρνηση έχει καταβάλει στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σημαντική βοήθεια στην Ελλάδα, η οποία θα έπρεπε να συμψηφιστεί με τις όποιες τυχόν ανεκπλήρωτες οφειλές της.

Από γερμανικής πλευράς προβάλλονται επίσης διάφορα επιχειρήματα νομικής φύσεως. Ένα βασικό επιχείρημα συνιστά η επίκληση της ετεροδικίας. Η ετεροδικία κατά τη γερμανική άποψη πρέπει να ισχύει ακόμα και σε περίπτωση που οι πράξεις ενός κράτους καταστρατηγούν το υφιστάμενο δίκαιο, γιατί αποτελεί και αυτό μια πράξη άσκησης κρατικής εξουσίας. Οι φορείς κρατικής εξουσίας τελούν ωστόσο υπό ασυλία. Μη αναγνώριση της ετεροδικίας σημαίνει μη αναγνώριση της ασυλίας. Το γεγονός ότι οι πράξεις είναι άνομες δεν σημαίνει ότι πρέπει να αρθεί η ασυλία, γιατί ακριβώς αυτό το σκοπό καλείται εξάλλου να εξυπηρετήσει η ασυλία, την προστασία οργάνων του κράτους έναντι της δικαιοσύνης του κράτους στο οποίο βρίσκονται σε περίπτωση παραβατικής συμπεριφοράς.

Σε περίπτωση νόμιμης συμπεριφοράς δεν υπάρχει παραπομπή στη δικαιοσύνη και άρα δεν έχει νόημα η επίκληση της ασυλίας. Σε αντίθετη περίπτωση καταργείται η κυριαρχική εξουσία του κράτους και το κράτος εξισώνεται με ιδιώτη. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι δεν μπορεί να ζητηθούν από ένα κράτος ευθύνες για παραβατική συμπεριφορά, αυτό όμως μπορεί γίνει μόνο σε διακρατικό επίπεδο ή με την προσφυγή σε ένα διεθνές δικαστήριο ή με τη χρήση αντιποίνων, επίδοση διαβήματος, διακοπή διπλωματικών σχέσεων κ.ά.

Η γερμανική πλευρά θέτει επίσης το θέμα της παραγραφής, η οποία κατά την άποψη Γερμανών νομομαθών μπορεί να ισχύσει και στο διεθνές δίκαιο περιλαμβάνοντας γενικά το χρονικό όριο των 50 χρόνων. Ως σταθμητικό παράγοντα στην καθιέρωση χρονικών ορίων θέτει η γερμανική πλευρά την αποτίμηση εξωγενών παραγόντων, όπως η αλλαγή των γενεών και η ύπαρξη ζώντων ακόμα ατόμων από την εποχή που πραγματοποιήθηκαν οι αδικοπραξίες. Κατά το ίδιο επιχείρημα δεν είναι δυνατόν να διαιωνίζονται επ' άπειρον πιθανές αποζημιώσεις για κάτι που έχει συμβεί πολλά χρόνια πριν, όπως ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η επισήμανση των Γερμανών, ότι οποιοσδήποτε αξιώσεις της Ελλάδας θα έπρεπε να έχουν υποβληθεί αμέσως μετά τη σύναψη της συνθήκης 2 συν 4, έτσι ώστε αυτές να μπορέσουν να αποκτήσουν υπόσταση, σε περίπτωση που αυτή χαρακτηριζόταν ως τελική συνθήκη ειρήνης. Υπέρ της γερμανικής πλευράς είναι (παρόλο που η γερμανική πλευρά δεν έχει κάνει μέχρι τώρα μνεία της παραγράφου αυτής, η οποία όμως θα χρησιμοποιηθεί προφανώς σε οποιαδήποτε δικαστική διένεξη) και η παράγραφος 1 του άρθρου 18 της συμφωνίας του Λονδίνου για τις προθεσμίες παραγραφής, η οποία προβλέπει ως ημερομηνία παραγραφής το διάστημα των 18 μηνών από τη στιγμή που η συμφωνία καταστεί εφαρμόσιμη.

Ένα άλλο επιχείρημα της γερμανικής πλευράς εστιάζεται σε αυτό που νομικά αποκαλείται αποδυνάμωση μίας αξίωσης (*Verwirkung*). Το επιχείρημα αυτό χρησιμοποιείται γενικά στο διεθνές δίκαιο για να αποδυναμώσει ή να ακυρώσει την αξίωση ενός κράτους, όταν αποδεδειγμένα έχει διαπιστωθεί ότι το ενάγον κράτος έχει περιέλθει με τη διεθνή συμπεριφορά του στην κατάσταση του κράτους εναντίον του οποίου εγείρεται η αξίωση (*venire contra factum proprium*). Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η παραίτηση του γερμανικού κράτους μεταπολεμικά της απαίτησης για καταβολή αποζημιώσεων από τα κράτη, με τα οποία είχε εμπλακεί σε πόλεμο και τα οποία είχαν κατασχέσει την περιουσία του γερμανικού δημοσίου στην επικράτειά τους.

Η γερμανική πλευρά χρησιμοποιεί το επιχείρημα αυτό σε σχέση με την αποσυναρμολόγηση της γερμανικής βιομηχανίας μετά τον πόλεμο, που όμως δεν συνοδεύτηκαν από μειωμένες απαιτήσεις των οικονομικών εταίρων της αναφορικά με τη συμβολή του γερμανικού κράτους στην οικοδόμηση της αμυντικής αρχιτεκτονικής του NATO και της οικονομικής ευρωστίας της ΕΟΚ και αργότερα της Ε.Ε. Ανάλογα σχετικοποιημένη πρέπει να παρουσιάζο-

νται κατά την ίδια άποψη και όλες οι σημερινές απαιτήσεις των υπόλοιπων μελών του ΝΑΤΟ και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε περίπτωση που η Γερμανία υποχρεωθεί εκ νέου να καταβάλει αποζημιώσεις.

Στις απόψεις αυτές έχει αντιπροταθεί αντίλογος⁸⁹, που καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα δικαιούται αποζημιώσεις σε κάθε περίπτωση για τους εξής λόγους:

Οι αποζημιώσεις, που έχουν κατά καιρούς καταβληθεί από τη Γερμανία στην Ελλάδα είναι δυσανάλογα μικρές των πραγματικών οφειλών, όπως παραδέχτηκαν και οι οικονομικοί επιτελείς του Τρίτου Ράιχ το 1945. Ο συμψηφισμός των χρεών με την οικονομική βοήθεια δεν μπορεί να προβληθεί ως επιχείρημα, γιατί πρώτον από αυτή την οικονομική βοήθεια επωφελήθηκε και η γερμανική οικονομία, αφού πλήθος κρατικών προμηθειών, που αναλήφθηκαν με τα χρήματα αυτά, κατοχυρώθηκαν σε γερμανικές εταιρείες. Δεύτερον οικονομική και στρατιωτική βοήθεια δόθηκε και σε χώρες, όπως η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Τουρκία⁹⁰, που δεν έλαβαν μέρος στον πόλεμο.

Η οικονομική βοήθεια αυτή τέλος καταβλήθηκε εν μέρει και ως απόρροια των υποχρεώσεων της Γερμανίας ως κυρίαρχου κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην οποία εισχώρησε οικειοθελώς⁹¹, γνωρίζοντας όλες τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα βεβαίως που απορρέουν από τη συμμετοχή της. Αλλά και αν ακόμα γίνει αποδεκτό το παραπάνω επιχείρημα των Γερμανών, πώς δικαιολογούνται τότε οι ανεκπλήρωτες οφειλές της Ανατολικής Γερμανίας, η οποία ούτε μέλος του ΝΑΤΟ αλλά ούτε και της Ευρωπαϊκής Κοινότητας υπήρξε ποτέ;

Η συνθήκη της Χάγης προέβλεπε, αν και κάπως αόριστα, αποζημίωση για τα εμπόλεμα μέρη, που θα παραβίαζαν πρώτον τις διατάξεις της σύμβασης και δεύτερον θα προέβαιναν σε κατάσχεση ιδιωτικής περιουσίας (Άρθρα 48-49-52-53). Πέραν τούτου όμως η αποζημίωση αποτελεί βασική αρχή του διεθνούς δικαίου και συνέπεια της διεθνούς ευθύνης, θεμελιωμένη από πλήθος νομολογιών. Κατά πάγια νομολογία η διεθνής ευθύνη δεν έχει ποινικό χαρακτήρα παρά μόνο κατ' εξαίρεση, αλλά αποβλέπει στην αποκατάσταση της ζημίας αυτού που την έχει υποστεί.

Κατά την ισχύουσα διεθνή πρακτική η αποζημίωση οφείλει να είναι ίση προς τη ζημιά, έτσι ώστε το θύμα να αποκατασταθεί στην κατάσταση, στην οποία θα βρισκόταν, εάν δεν είχε τελεστεί το ζημιογόνο γεγονός. Η δίκαιη αποζημίωση επιβάλλει δηλαδή την πλήρη αποκατάσταση του status quo ante. Η αρχή αυτή εδράζε-

ται μάλιστα σε νομολογίες, που εξαγγέλθηκαν πριν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως η απόφαση του *Διαρκούς Διαιτητικού Δικαστηρίου* της 13ης Οκτωβρίου 1922 με αφορμή την υπόθεση επιτάξεως νορβηγικών πλοίων από τις ΗΠΑ⁹².

Για το ζήτημα της παραγραφής υπάρχει ο αντίλογος ότι ο θεσμός της παραγραφής, αν και συστατικό στοιχείο όλων των κρατικών νομοθεσιών, αποτελεί στο διεθνές δίκαιο ξένο σώμα. Αντιθέτως για μια σειρά κολάσιμων πράξεων, όπως τα εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας, η κρατούσα αντίληψη σήμερα, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί στα ειδικά δικαστήρια για τη Ρουάντα και την πρώην Γιουγκοσλαβία, είναι ότι δεν παραγράφονται ποτέ. Το πολεμικό δίκαιο του παρελθόντος δε συναινεί, κατά την ίδια άποψη, με την παραγραφή. Η τέταρτη συνθήκη της Χάγης, που αποτέλεσε άλλοθι για μια σειρά από ενέργειες, δεν περιέχει την παραμικρή μνεία για το συγκεκριμένο θεσμό. Εκτός αυτού η περίοδος μέχρι το 1990 ήταν, κατά την παραίτηση των Γερμανών, περίοδος αναμονής, αφού αναμενόταν η τελική συμφωνία ειρήνης.

Μετά την υπογραφή της Συμφωνίας 2 συν 4 είναι αλήθεια ότι η ελληνική κυβέρνηση κωλυσιέργησε χαρακτηριστικά. Η συμφωνία αυτή ωστόσο αποτέλεσε στην ουσία μια πράξη με την οποία τερματιζόταν ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, και έτυχε διαπραγμάτευσης από άλλα κράτη, και μάλιστα τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, και όχι την ελληνική πλευρά, τα οποία διαπραγματεύτηκαν για λογαριασμό τους. Αυτές άφησαν ασαφές το καθεστώς της νέας συμφωνίας, αποφεύγοντας επιμελώς κάτω από γερμανικές πιέσεις να την ονομάσουν συνθήκη ειρήνης. Για το λόγο αυτό δεν έθεσαν στη διαπραγμάτευση το ζήτημα των αποζημιώσεων, γιατί πέτυχαν άλλους διακανονισμούς. Οποιαδήποτε αξίωση περί αποζημιώσεων όφειλε να τεθεί μετά την παρέλευση ορισμένου διαστήματος και αφού εκτιμηθούν οι πρακτικές επιπτώσεις μιας συμφωνίας, που στοιχειοθετεί το δικαίωμα διεκδίκησης. Δεν είναι εξάλλου δυνατόν να παραγραφεί μία οφειλή μέσα σε λίγα χρόνια, όταν οι αποδέκτες της οφειλής είχαν για πενήντα ολόκληρα χρόνια εξαναγκαστεί σε αναμονή.

Αλλά ακόμα και με σημείο αναφοράς το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και όχι τη συμφωνία 2 συν 4 πρέπει να σημειωθεί η περίπτωση καταβολής αποζημιώσεων, που κατέβαλε η Δυτική Γερμανία στην Ελλάδα το 1974 για εκκρεμείς οφειλές από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο κατόπιν αποφάσεως του μικτού ελληνογερμανικού Διαιτητικού Δικαστηρίου της Koblenz το 1972, το οποίο είχε συσταθεί βάσει της Συνθήκης των Βερσαλλιών. Η Δυτική

Γερμανία υποχρεώθηκε τότε να καταβάλει 47.000.000 μάρκα προς αποζημίωση Ελλήνων πολιτών για ζημιές που είχαν υποστεί κατά το διάστημα της ουδετερότητας της Ελλάδας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο⁹³.

Εδώ πρέπει να γίνουν ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις. Η δικαστική έκβαση της υπόθεσης κρίθηκε αποκλειστικά και μόνο στο ζήτημα της ετεροδικίας (*Exterritorialität*), το οποίο αποτέλεσε και το ισχυρότερο ατού της γερμανικής πλευράς. Για την καλύτερη κατανόηση του ζητήματος πρέπει να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις πάνω σε αυτό.

Η εξέταση του δικαιώματος της ετεροδικίας αφορά στο δικονομικό κομμάτι της υπόθεσης και σε καμία περίπτωση στο ουσιαστικό. Τα δικαστήρια και οι δικαστές κλήθηκαν δηλαδή να αποφανθούν επί της αρμοδιότητάς τους να δικάσουν και όχι για το δίκαιο ή όχι χαρακτήρα της αγωγής. Από τη στιγμή λοιπόν που οι δικαστές έκριναν εαυτόν αναρμόδιο να δικάσουν, θεωρώντας ότι αυτό αντιβαίνει θεμελιώδεις αρχές του διεθνούς δικαίου, η έκβαση της υπόθεσης των ατομικών αποζημιώσεων είχε κριθεί. Η ασυλία του γερμανικού κράτους θα μπορούσε να αρθεί μόνο εφόσον οι αγωγές στρέφονταν εναντίον ατόμων, στα οποία όμως δεν αναγνωριζόταν η ιδιότητα του φορέα κρατικής εξουσίας.

Πράγματι το διεθνές και το δικονομικό δίκαιο προβλέπουν με βάση την αρχή της ισότητας των κρατών τη λεγόμενη κυριαρχική δικαστική ασυλία ή ετεροδικία των κρατών που συνοψίζεται στο ρητό *par in parem imperium non habet* ή *par in parem non habet jurisdictionem*. Βάσει αυτής της αρχής ένα εθνικά κυρίαρχο κράτος δεν δύναται νομικά να δικάζεται ενώπιον εθνικών δικαστηρίων ενός άλλου κράτους⁹⁴. Στο παραδοσιακό διεθνές δίκαιο η αρχή αυτή ίσχυε απόλυτα. Η αρχή αυτή κατοχυρώθηκε και στο άρθρο 11 της *Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την κρατική ετεροδικία* που υπογράφηκε στις 16 Μαΐου 1972 στο Basel (Βασιλεία) της Ελβετίας στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Υπάρχει η άποψη ωστόσο, όπως ισχυρίστηκε και η μειοψηφία του ΑΕΔ, ότι στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο που εφαρμόστηκε μεταπολεμικά η αρχή αυτή δέχτηκε μια πιο περιοριστική προσέγγιση στο θέμα της κρατικής ασυλίας και η τάση που κυριαρχεί ακολούθως στο σύγχρονο διεθνές δίκαιο είναι κατά το δυνατόν περιορισμός της ετεροδικίας. Συγκεκριμένα υπεισήλθε λόγω της αύξησης του όγκου των εμπορικών ανταλλαγών μία βασική διάκριση μεταξύ κρατικών πράξεων κυριαρχικής εξουσίας (*jure imperii*) και κρατικών συναλλακτικών πράξεων (*jure gestionis*)⁹⁵.

Η κυριαρχική ασυλία των αλλοδαπών κρατών περιορίσθηκε σύμφωνα με την παραπάνω άποψη μόνο στην πρώτη κατηγορία πράξεων, δημιουργώντας έτσι τον κανόνα της σχετικής ετεροδικίας που δεν ισχύει για οικονομικές καταχρήσεις ενός κράτους έναντι κάποιου άλλου. Και αυτή η άποψη αντλεί επιχειρήματα από την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση περί ετεροδικίας*, καθώς η τελευταία έθεσε σαφείς περιορισμούς στις περιπτώσεις που ένα κράτος μπορεί να επικαλεσθεί ετεροδικία ενώπιον αλλοδαπών δικαστηρίων. Ειδικά για ζητήματα υλικής ζημιάς, στα οποία ο υπαίτιος ήταν παρών στην επικράτεια αυτή, όταν έλαβαν χώρα τα περιστατικά που οδήγησαν στην πρόκληση της υλικής ζημιάς, η επίκληση ετεροδικίας περιορίστηκε σημαντικά. Εξαιρούνται επίσης με σαφήνεια αξιώσεις αποζημιώσεων από αδικήματα, που πηγάζουν μεν από καταστάσεις ενόπλων συγκρούσεων, πλήττουν όμως άτομα περιορισμένου κύκλου και συγκεκριμένου τύπου, που δεν έχουν σχέση με τις ένοπλες συρράξεις και δεν μετέχουν στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Έχει υποστηριχθεί η άποψη λοιπόν⁹⁶ ότι η ελληνική περίπτωση των αποζημιώσεων δύναται να ενταχθεί στην κατηγορία των οικονομικών καταχρήσεων που αφορά μόνο στο ζήτημα των περιουσιών, είτε στην κατηγορία της κατάργησης της κρατικής ασυλίας λόγω προσβολής ατόμων που δεν ενεπλάκησαν στις επιχειρήσεις. Υπό την έννοια αυτή τα ελληνικά δικαστήρια αποκτούν διεθνή δικαιοδοσία στις περιπτώσεις εκδίκασης αγωγών πολεμικών αποζημιώσεων για ζημιές ή καταχρήσεις της οικονομικής ή εμπορικής δραστηριότητας του Τρίτου Ράιχ στην Ελλάδα την περίοδο της κατοχής.

Στο σημείο αυτό αναφέρονται ωστόσο διάφορα προβλήματα. Καταρχήν, κατά παράδοξο τρόπο η Ελλάδα δεν έχει προσχωρήσει στη *Σύμβαση της Βασιλείας*, σε αντίθεση με τη χώρα, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να φοβάται δυσμενείς εξελίξεις από την εφαρμογή της συνθήκης αυτής, η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, προσχώρησε στη συνθήκη αυτή και μάλιστα μετά την ένωσή της, το 1990. Αποτελεί επομένως ένα ζήτημα κατά πόσον η Ελλάδα μπορεί να κάνει χρήση των ευεργετικών διατάξεων της παραπάνω σύμβασης, έστω κι αν το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο δέχτηκε ότι στους κανόνες του διεθνούς δικαίου περιλαμβάνονται τα διεθνή έθιμα κι αν οι γενικές αρχές του δικαίου των πολιτισμένων κρατών, όχι όμως οι διεθνείς συμβάσεις που έχει κυρώσει η Ελλάδα, τις οποίες το Σύνταγμα διακρίνει και ρυθμίζει διαφορετικά από τους γενικούς παραδεγμένους κανόνες.

Κατά δεύτερον, σύμφωνα με το άρθρο 35 παρ. 3 της *Σύμβασης της Βασιλείας*, η Σύμβαση εφαρμόζεται σε πράξεις ή παραλείψεις μεταγενέστερες της υπογραφής της. Ακόμα, ωστόσο, και στην περίοδο από το 1972 μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί διάφορες περιπτώσεις απόρριψης αγωγών εναντίον εθνικών καρτών (σε κάποιες από αυτές κάνει νομολογιακή μνεία και η απόφαση του ΑΕΔ της 19-9-2002), όπως η απόρριψη το 1991 αγωγής του Al-Adsani, ιδιώτη με κουβεϊτιανή και βρετανική υπηκοότητα εναντίον του Ηνωμένου Βασιλείου για βασανιστήρια που πραγματοποιήθηκαν στο Κουβεϊτ στον Πρώτο Πόλεμο του Κόλπου, η απόρριψη της θεσμοθέτησης οικουμενικής δικαιοδοσίας των δικαστηρίων του Βελγίου από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης το Φεβρουάριο του 2002⁹⁷, που καταδεικνύουν ότι η κυριαρχική ασυλία των κρατών ανθίσταται σε όλες τις προσπάθειες εξανθρωπισμού του διεθνούς δικαίου.

Κατά τρίτον, ακόμα και αν το δικαστήριο κατόρθωνε να ξεπεράσει το σκόπελο της ετεροδικίας, είναι ιδιαίτερα αμφίβολο το κατά πόσο θα γινόταν εφικτός ο προσδιορισμός μιας αποζημίωσης για τα θύματα, γιατί τότε το δικαστήριο θα έπρεπε να καταπιαστεί με το περίπλοκο ζήτημα των διεθνών κανόνων που ίσχυαν κατά τη διάρκεια της τέλεσης των κολάσιμων πράξεων. Οι κανόνες αυτοί προέρχονται, ως γνωστόν, από την *Τέταρτη Διεθνή Σύμβαση της Χάγης του 1907 που συνοδευόταν από τον Κανονισμό των Νόμων και Εθίμων του Πολέμου στη Ξηρά*⁹⁸.

Πέρα από το γεγονός ότι ούτε τη σύμβαση αυτή έχει κυρώσει ποτέ η Ελλάδα, τα άρθρα 42-56 της Σύμβασης που αναφέρονται στις υποχρεώσεις του κατακτητή και στην υποχρέωση καταβολής αποζημιώσεως, δε διασφαλίζουν στην ουσία την καταβολή της αποζημιώσεως αυτής. Παραλείπεται δηλαδή να αναφερθεί, αν η αποζημίωση αυτή θα καταβάλλεται κατόπιν διακρατικής συμφωνίας, ή απευθείας στους ζημιωθέντες. Δε ρυθμίζεται επίσης το ζήτημα του δικαστηρίου που θα είναι αρμόδιο στη δεύτερη περίπτωση να επιδικάσει την αποζημίωση, επιλαμβανόμενο τυχόν ατομικών αγωγών ζημιωθέντων από τέτοιες πράξεις που θα στρέφονται εναντίον του υπεύθυνου κράτους.

Εντελώς ανεξάρτητο από όλα τα παραπάνω είναι το θέμα του κατοχικού δανείου, το οποίο συνιστά μια απολύτως ξεχωριστή από το δίκαιο του πολέμου πράξη. Πολύ σωστά επομένως υπογραμμίζεται η ιδιαιτερότητα της καταβολής αποζημιώσεων από τη Γερμανία στην Ελλάδα ως περίπτωση που δε δύναται να δημιουργήσει προηγούμενο, αφού οι οικονομικές υποχρεώσεις του Ράιχ

απέναντι στην Ελλάδα με τη μορφή δανείου είναι ως προς την εξέλιξή του κάτι μοναδικό στην ιστορία των κατακτημένων χωρών του άξονα.

Αναγκαστικά δάνεια είχε μεν επιβάλει η ναζιστική Γερμανία και στη Γιουγκοσλαβία και στην Πολωνία, πλην όμως οι δύο αυτές χώρες παραιτήθηκαν των αξιώσεών τους μεταγενέστερα, το 1956 και το 1971 αντίστοιχα. Το αντίτιμο ήταν η σύναψη συμφωνίας παροχής πιστώσεων δισεκατομμυρίων μάρκων εκ μέρους της Γερμανίας υπό συνθήκες που ισοδυναμούσαν στην ουσία με δωρεά, όπως επισημαίνει ο πρώην πρεσβευτής της Ελλάδας στη Γερμανία, Ιωάννης Μπουρλογιάννης-Τσαγκαρίδης, σε άρθρο του στην εφημερίδα *Το Βήμα* (8-11-1998), «Νέο σκηνικό για τις γερμανικές αποζημιώσεις». Με την Ελλάδα δεν υφίσταται παρόμοια συμφωνία, παραμένει δηλαδή το status μιας διμερούς διακρατικής συμφωνίας και επομένως ισχύει η κλασσική αρχή *pacta sunt servanda*.

Πολύ σωστά επίσης ο ιστορικός Hagen Fleischer επισημαίνει⁹⁹ ότι είναι αντιφατική και παράλογη η στάση της γερμανικής κυβέρνησης σήμερα να αρνείται ακόμα και την παραλαβή των σχετικών εγγράφων –παρόλο που οι επίσημοι εκπρόσωποι του Τρίτου Ράιχ είχαν αναγνωρίσει την οικονομική αυτή υποχρέωση– επικαλούμενοι μάλιστα ρήτρα σε προπολεμική γερμανοελληνική «σύμβαση περί αμοιβαίας δικαστικής αντιλήψεως», που είχε συναφθεί μεταξύ των καθεστώτων του Χίτλερ και του Μεταξά. Η σύμβαση αυτή επέτρεπε την απόρριψη επίδοσης εγγράφου στην περίπτωση που ένα εκ των συμβαλλομένων μερών έκρινε ότι αυτό μπορούσε να θίξει τα κυριαρχικά δικαιώματα ή την ασφάλειά του.

Το γερμανικό επιχείρημα ότι μόνο μια προσφυγή σε ένα διεθνές δικαστήριο θα μπορούσε να επιλύσει τη διαφορά, δεν μπορεί να λειτουργήσει στην προκειμένη περίπτωση, αφού ως γνωστόν προϋποθέτει τη συγκατάθεση και των δύο ενδιαφερόμενων μερών. Θεωρείται ωστόσο κάτι παραπάνω από σίγουρο ότι η γερμανική πλευρά δεν πρόκειται να συγκατανεύσει ποτέ στην έναρξη μίας τέτοιας διαδικασίας.

Η χρήση αντιποίνων από το ελληνικό κράτος ως εναλλακτικός τρόπος διεκδίκησης είναι επιπλέον μια πρακτική, η οποία δε συμβάλλει στην επίλυση μιας διαφοράς μεταξύ οικονομικών εταιρών και στρατιωτικών συμμάχων. Οι Γερμανοί¹⁰⁰ συχνά εξορκίζουν εξάλλου τη διακοπή της συνεργασίας εντός των δύο κρατών ως το αναπόφευκτο τίμημα μιας σκληρής στάσης της ελληνικής κυβέρνησης στο θέμα.

Αλγεινή αίσθηση αφήνει εξάλλου το γεγονός ότι η Ελλάδα καλείται να αποπληρώσει επίσης τοκοχρεολύσια για λήψη παλαιότερων δανείων, πολλά από τα οποία προέρχονται από τη Γερμανία, τα οποία έχει συνάψει με διμερείς πράξεις που προβλέπουν αποζημιώσεις σε περίπτωση μη τήρησης των συμφωνιών.

Υπάρχουν ωστόσο και αντεπιχειρήματα στην υιοθέτηση μιας σκληρής γραμμής απέναντι στη Γερμανία: α) Η γερμανική οικονομία διέρχεται τη χειρότερη οικονομική ύφεση των τελευταίων χρόνων β) Στη γερμανική κοινωνία έχει επέλθει μια κόπωση από τη συνεχιζόμενη και επαναλαμβανόμενη ενοχοποίηση του γερμανικού έθνους και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας ως νομίμου διαδόχου του Τρίτου Ράιχ για το ναζιστικό παρελθόν της.

Ακόμα δεν έχει κοπάσει ο απόηχος του μεγάλου ζητήματος που δημιουργήθηκε στη γερμανική κοινωνία λόγω της ηχηρής απαίτησης της αμερικανικής κυβέρνησης για άμεση καταβολή αποζημιώσεων στους Εβραίους εργάτες του Τρίτου Ράιχ. Η γερμανική επιχειρηματική τάξη θα αργήσει επίσης να ξεχάσει τον εκβιασμό, με τον οποίο οι Αμερικανοί συνέδεσαν το ζήτημα των αποζημιώσεων απέναντι στις γερμανικές βιομηχανίες.

Μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας έχουν σφυρηλατηθεί στο πρόσφατο παρελθόν ισχυρότατοι δεσμοί φιλίας και συνεργασίας. Υφίστανται σήμερα σημαντικότερες εμπορικές επαφές. Το 2002 η Ελλάδα εξήγαγε στη Γερμανία προϊόντα αξίας 1560, 6 εκατομμυρίων ευρώ και εισήγαγε προϊόντα της τάξεως των 4.977,1 εκατομμυρίων ευρώ. Το 2001 τα αντίστοιχα μεγέθη ήταν 1.701, 8 για τις ελληνικές εξαγωγές και 5.143,5 για τις εισαγωγές από την Γερμανία¹⁰¹. Οι δύο χώρες είναι εξάλλου εταίροι στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και σύμμαχοι στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ. Στη Γερμανία διαβιούν σήμερα, πλήρως αφομοιωμένοι στο οικονομικοκοινωνικό γίγνεσθαι αυτής της χώρας, πάνω από 300.000 Έλληνες. Η διατάραξη των διακρατικών σχέσεων θα είχε ιδιαίτερα αρνητικές συνέπειες και για τις δύο χώρες.

Αποδοχή γερμανικών οφειλών από την άλλη δεν σημαίνει επίσης αυτόματα και την καταβολή χρημάτων στο κρατικό ταμείο της Ελλάδας. Υπάρχουν πολλοί εναλλακτικοί τρόποι, ίδρυση Ινστιτούτων, διανομή υποτροφιών για σπουδές στη Γερμανία και απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας στη Γερμανία, επενδύσεις στην Ελλάδα κ.ά., που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνδράμουν στη σφυρηλάτηση των ελληνογερμανικών σχέσεων σε πολύ πιο μακροπρόθεσμη βάση, από ό,τι η καταβολή των αποζημιώσεων «σε μετρητά».

Υπάρχουν βέβαια και εκείνοι που υιοθετούν μια εντελώς επιθετική πολιτική διακατεχόμενοι από έντονα αντιγερμανικά αισθήματα, θεωρώντας το σύγχρονο γεωστρατηγικό ρόλο της Γερμανίας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι πηγή κινδύνων, που θα μεγαλώνουν ολοένα και περισσότερο όσο ισχυροποιείται η χώρα αυτή. Όσοι συμμερίζονται τις παραπάνω απόψεις υποστηρίζουν ότι κάθε άλλη στάση εκτός από την επιθετική, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις διακρατικές σχέσεις, θα πρέπει να χαρακτηριστεί πολιτικός ραγιαδισμός και εθνική μειοδοσία¹⁰².

Ιδιαίτερα διεκδικητικοί αλλά ταυτόχρονα και ιδιαίτερα επικριτικοί στην ελληνική κυβέρνηση για τους χειρισμούς της στο θέμα αυτό είναι όσοι λαμβάνουν μέρος στο *Εθνικό Συμβούλιο διεκδίκησης των οφειλών της Γερμανίας*, στο οποίο συμμετέχουν σήμερα μεγάλες προσωπικότητες της Αριστεράς και άλλες φυσιογνωμίες του πολιτικού κόσμου. Οι πολίτες αυτοί, κάποιοι μάλιστα εκ των οποίων έχουν βιώσει στο «πετσί τους» τη γερμανική κατοχή, όπως ο Μανώλης Γλέζος, εκκινούν από το δίκαιο, ακόμα και κατά τη γνώμη των Γερμανών, αίτημα της διεκδίκησης αποζημιώσεων, οδηγούνται ωστόσο μερικές φορές σε ακρότητες που καταλήγουν σε έναν έντονο αντιγερμανισμό. Τέτοιες ακρότητες είναι η επιμονή στην κατάσχεση της Γερμανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Goethe Institut, στα οποία και η ελληνική επιστήμη οφείλει πολλά.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα των αποζημιώσεων έχει δύο πτυχές, αυτή των αποζημιώσεων σε ιδιώτες που έχει κλείσει για πάντα και αυτή του καταναγκαστικού γερμανικού κατοχικού δανείου που παραμένει και από νομικής και από ιστορικής απόψεως ακόμα ανοιχτό, αν και η ελληνική πλευρά έχει συμβάλει τα μέγιστα σε μια αρνητική τροπή του ζητήματος. Για λόγους που σχετίζονται τη γενικότερη πορεία των ελληνογερμανικών σχέσεων, η Αθήνα «αμέλησε» δύο φορές, τη δεκαετία του '50 και μετά την επανένωση των δύο Γερμανιών, στις αρχές της δεκαετίας του '90, να προβάλει τις αξιώσεις της στη Βόννη για επιστροφή του δημευθέντος από τους Ναζί ποσού. Η Ελλάδα διατηρεί πάντα το δικαίωμα να θέσει σε διμερές επίπεδο το ζήτημα της επιστροφής των χρημάτων στη Γερμανία. Από μια νηφάλια

προσέγγιση του ζητήματος μπορεί ωστόσο να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι τόσο μία διεκδικητική, όσο και μία αμυντική στάση της ελληνικής κυβέρνησης πάνω στο ζήτημα αυτό συνεπάγεται οφέλη και βάρη, το τίμημα των οποίων δεν μπορεί να αποτιμηθεί εύκολα.

Σημειώσεις

1. Bundesarchiv-Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (από εδώ και πέρα θα αναφέρεται ως BA-PAAA): R 27320: Sonderbevollmächtigter Südost. Wirtschaftsverwaltung in Griechenland unter deutscher Besatzung während des Zweiten Weltkrieges 1941-1944. Tätigkeitsbericht von Dr. S. Nestler, Oberregierungsrat der Wirtschaftsabteilung der Dienststelle Athen des Sonderbevollmächtigten des Auswärtigen Amtes für den Südosten, σελ. 78.

2. Volkmann H.E., «The occupied Greece as an economic problem of the Third Reich», *Military Conflicts and 20th Century Geopolitics*, XXVIIIth International Congress of military History, Hellenic National Defense General Staff, August 2001, σελ. 232.

3. Η βουλγαρική κατοχή χρηματοδοτούταν εν μέρει από ίδια εκμετάλλευση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης και εν μέρει από τη γερμανική υποστήριξη.

4. Nestler, *όπ. παρ.*, σελ. 80

5. Οι Γερμανοί είχαν από πολύ νωρίς διαβλέψει ότι η αρχή του διεθνούς δικαίου, σύμφωνα με την οποία η κατακτημένη χώρα αναλαμβάνει τα έξοδα κατοχής (Besatzungskosten), δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στην Ελλάδα. Οι δημιουργία κλειστών τοπικών κοινωνιών, η δημιουργία πολλών ανταγωνιστικών αρχών διοίκησης σε συνδυασμό με το ναυτικό βρετανικό αποκλεισμό και τον πληθωρισμό, προξένησαν οξεία έλλειψη τροφίμων και εκτεταμένη εξαθλίωση του αστικού πληθυσμού. Σε αυτό έρχονται να προστεθούν οι εκτεταμένες επιτάξεις τροφίμων, ειδών ρουχισμού και υποδήσεως που διενήργησαν οι αρχές κατοχής. BA-PAAA, Tätigkeitsbericht von Dr. Overkott, Oberlandwirtschaftsrat der Wirtschaftsabteilung der Dienststelle des Sonderbevollmächtigten des Auswärtigen Amtes für den Südosten Athen.

6. BA-PAAA, Tätigkeitsbericht von Direktor P. Hahn Leiter der Wirtschaftsabteilung des Sonderbevollmächtigten des Auswärtigen Amtes für Griechenland und deutscher Kommissar bei der Bank von Griechenland, σελ. 20-21.

7. Δερτιλής Π., «Αριθμοί και Κείμενα των Εξόδων Κατοχής και η Αξίωσις της Ελλάδος», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 3, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1964, σελ. 499 και Γ. Ετμεκτσόγλου «Η οικονομία της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σελ. 62-63.

8. Nestler, *όπ. παρ.*, σελ. 159.
9. Β. Mathiopoulos, «Die noch offenen Fragen aus der Besatzungszeit Griechenlands», στο: Karl Giebeler, Heinz Richter, Reinhard Stupperich, *Versöhnung ohne Wahrheit? Deutsche Kriegsverbrechen in Griechenland im Zweiten Weltkrieg*, Beiträge einer Tagung am 27/28 Oktober 2000 in der Evangelischen Akademie Bad Boll, Mannheim und Möhnese, Bibliopolis, 2001, σελ. 81.
10. Γ. Μίντσης, *Εγκλήματα Πολέμου και Αποζημιώσεις: Η Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα και οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το διεθνές δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998, σελ. 89.
11. ΒΑ-ΡΑΑΑ, Nestler, *όπ. παρ.*, σελ.106.
12. *Όπ. παρ.*, σελ. 103-111.
13. Η αποπληρωμή των χρεών προήλθε από διάφορες πηγές. Πρώτη πηγή εσόδων αποτελούν τα έσοδα, που προήλθαν από την υπερτιμολόγηση εισαγόμενων αγαθών από τη Γερμανία στην Ελλάδα δια μέσου της γερμανοελληνικής εταιρείας ελέγχου των τιμών Degriges. Δεύτερη πηγή υπήρξαν τα έσοδα, που προήλθαν από την πώληση ειδών διατροφής πάλι δια μέσου της ίδιας εταιρείας. Τρίτη πηγή άντλησης εσόδων αποτέλεσαν τα έσοδα από τη διάθεση εισαγόμενου πετρελαίου από τη Ρουμανία στην Ελλάδα. Ως τέταρτος τρόπος χρηματοδότησης του χρέους θεωρήθηκε η εισαγωγή χρυσού στην ελληνική αγορά μέσω χρηματιστηρίου και τράπεζας για την ενίσχυση του ελληνικού νομίσματος.
14. Η. Fleischer, «Τα “έξοδα” κατοχής», *Πολεμικός Τύπος*, vol. 49.
15. Α. Αγγελόπουλος, *Το οικονομικό πρόβλημα της Ελλάδος*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1945.
16. Α. Αγγελόπουλος, «Απαράδεκτος η αξίωση της Διεθνούς Τραπέζης για τη ρύθμιση των χρεών μας», *Νέα Οικονομία*, τεύχ. 9, 1964, σελ. 29-30.
17. Δερτιλής, *όπ. παρ.*, σελ. 489-517.
18. Πρβλ. Κ. Treppe, «Das Ende des Bombenkriegs. Ein militärgeschichtlicher Rückblick», *Aus Politik und Zeitgeschichte B*, 18/19-1995, σελ. 10-21.
19. Αργότερα οι Αμερικανοί πρωτοστάτησαν βέβαια στην εισαγωγή άλλου νομίσματος στις ενοποιημένες δυτικές ζώνες, γεγονός που θεωρήθηκε προάγγελος της Διαίρεσης, καθώς προκάλεσε αντίμετρα από τη Σοβιετική Ζώνη Κατοχής.
20. Μ. Görtemaker, «Zwischen Krieg und Frieden - Die Potsdamer Konferenz 1945», *Aus Politik und Geschichte* 28, 1995.
21. G. Schöllgen, *Geschichte der Weltpolitik von Hitler bis Gorbatschow 1941-1991*, Beck, München, 1996, σελ. 26-27.
22. *Presse und Informationsamt der Bundesregierung*, Berlin, Januar 2000, Staatliche Leistungen der Bundesrepublik Deutschlands auf dem Gebiet der Wiedergutmachung.
23. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: τεύχος πρώτον, αριθμός φύλλου 5 (1956), Νόμος 3478/56 «Περί κυρώσεως της Συμφωνίας των Παρισίων του 1946, περί Γερμανικών Επανορθώσεων», μέρος 1, άρθρον 1.
24. Δερτιλής, *όπ. παρ.*, σελ. 514.

25. Κυρωτικός Νόμος του 496/1976, ΚΝοΒ 1976, σελ. 1146 και εξ.
26. Κωνσταντίνος Δοξιάδης, *Θυσιές της Ελλάδος. Αιτήματα και Επανορθώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, σειρά εκδόσεων του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, αρ.19, Αθήναι, 1947.
27. J. Abs, *Das Londoner Schuldenabkommen*, Frankfurt, 1959.
28. Για το ζήτημα αυτό, πρβλ. D. Schröder und R. Surmann, «Betreff: Wiedergutmachung. Konzerne Banken und die Entschädigung der NS-Opfer», *Blätter für deutsche und internationale Politik* 11, 1998, σελ. 1301.
29. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: 3) Τεύχος πρώτον, αριθμός φύλλου 6 (7 Ιανουαρίου 1956), Νόμος υπό αριθμόν 3480 «Περί κυρώσεως της εν Λονδίνω από 27 Φεβρουαρίου 1952 Συμφωνίας "περί εξωτερικών Γερμανικών Χρεών"».
30. *Presse und Informationsamt der Bundesregierung*, Berlin, Januar 2000, Staatliche Leistungen der Bundesrepublik Deutschlands auf dem Gebiet der Wiedergutmachung.
31. Βλέπε πάνω στο ζήτημα αυτό το άρθρο του R. Schönfeld, «Deutsch-griechische Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Griechenland seit 1945», στο: Institut für Balkan-Studien und Südosteuropa-Gesellschaft (eds), *Griechenland und die Bundesrepublik Deutschland im Rahmen Nachkriegseuropas*, Institut for Balkan Studies, Thessaloniki, 1991, σελ. 143-159.
32. Βλέπε για την πολιτική αυτή R.-M. Booz, *Hallsteinzeit*, Bouvier Verlag, Bonn, 1995.
33. Delivanis, *όπ. παρ.*, σελ. 187.
34. B. Voyatzis, «Spezielle Aspekte der Wirtschafts - und Sozialentwicklung in Griechenland seit der Jahrhundertwende», στο: W. Altheimer (ed.), *Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung Südosteuropas im 19 und 20 Jahrhundert*, Südosteuropa-Jahrbuch, Rudolf Trofenik, München, 1969, σελ. 186-189.
35. D. Delivanis, «Die Probleme der Zahlungsbilanz und die außenwirtschaftliche Integration Griechenlands», στο: R. Vogel (ed.), *Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas*, Südosteuropa, Verlag, München, 1961, σελ. 55-56.
36. O. Lazaridou, *Von der Krise zur Normalität. Die deutsch-griechischen Beziehungen unter besonderer Berücksichtigung der politischen und wirtschaftlichen Grundlagen (1949-1958)*, Diss., Bonn, 1992, σελ. 88 κ. εξ.
37. *Όπ. παρ.*
38. Πρβλ. την αγόρευση-απολογισμό του κυβερνητικού έργου στη Βουλή για τους πρώτους δώδεκα μήνες της Κυβέρνησης Παπάγου στο: *Οι πρώτες δώδεκα μήνες της κυβερνήσεως συναγερμού 16 Νοεμβρίου 1952 - 16 Νοεμβρίου 1953*, εκδ. Ελληνικού Κοινοβουλίου, Αθήναι, 1953, σελ. 72-83.
39. G. Kontogiorgis, «Die Wirtschafts - und Handelsbeziehungen zwischen Griechenland und der BRD», στο: Institute for Balkan Studies (ed.), *Griechenland und die BRD im Rahmen Nachkriegseuropas*, drittes Symposium, Thessaloniki, 1991, σελ. 54-55.

40. H. Haftborn, «Die Militärhilfe der Bundesrepublik», στο: Hans Peter Schwarz (ed.), *Handbuch der Deutschen Außenpolitik*, Piper, München, Zürich, 1975, σελ. 531.

41. H. Fleischer, «Der Neubeginn in den deutsch-griechischen Beziehungen nach dem Zweiten Weltkrieg und die Bewältigung der jüngsten Vergangenheit», στο: Institute for Balkan Studies (ed.), *Griechenland und die BRD im Rahmen Nachkriegseuropas*, drittes Symposium, Thessaloniki, 1991, σελ. 91.

42. *Οι πρώτες δώδεκα μήνες της κυβερνήσεως συναγερμού 16 Νοεμβρίου 1952 - 16 Νοεμβρίου 1953*, εκδόσεις Ελληνικού Κοινοβουλίου, Αθήναι, 1953, σελ. 88.

43. Το ζήτημα αυτό δεν είχε βέβαια τόσο ομαλή πορεία, υπήρξαν παλινωδίες και προβλήματα, τελικά όμως η διαδικασία αυτή, που είχε ως αφετηρία την πλήρη επιστροφή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στο γερμανικό δημόσιο ολοκληρώθηκε τα επόμενα χρόνια. Bundesarchiv, Bundeskanzleramt B, 136/3629, Aufzeichnung betreff.: «Besuch des griechischen Koordinationsministers Papaligouras und des griechischen Finanzministers Evtaxias vom 16.9.1955».

44. Υπερασπιζόμενος χρόνια αργότερα τον νόμο 2058, βάσει του οποίου παραδόθηκαν οι δικογραφίες στις γερμανικές αρχές, ο υπουργός δικαιοσύνης της ΕΡΕ, Κ. Καλλίας, ισχυρίστηκε στη Βουλή ότι ο συγκεκριμένος νόμος αφορούσε μόνο τη παράδοση των δικογραφιών και όχι κάποια αναγγελθείσα απόφαση της Κυβέρνησης για οριστικό τερματισμό του θέματος εγκληματιών πολέμου, βλ. Πρακτικά Συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου: Συνεδρίαση ΠΑΓ' της 21 Οκτωβρίου 1959, «Συνέχιση της συζητήσεως επί της αρχής των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου Νομοθετικού Διατάγματος «περί τροποποιήσεως της περί εγκληματιών πολέμου νομοθεσίας».

45. E. Rondholz, «Rechtsfindung oder Täterschutz? Die deutsche Justiz und die "Bewältigung" des Besatzungsterrors in Griechenland», στο: Fleischer Hagen, Droulia Loukia (eds), *Von Lidice bis Kalavrita. Widerstand und Besatzungsterror*, Metropol, Verlag, Berlin, 1999, σελ. 236-237.

46. M. Mazower, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-1944*, Yale University Press, New Haven, London, 1993, σελ. 374.

47. Για τα ζητήματα αυτά βλέπε την εξαιρετική έρευνα του E. Rondholz, «Τα αντίποινα των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής», στο: Ν. Σβορώνος, Χ. Φλάισερ (eds), *Η Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*, Πρακτικά του διεθνούς ιστορικού συνεδρίου, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1989, σελ. 242.

48. Ο γράφων είναι σε γνώση μιας διδακτορικής εργασίας, που εκπονείται αυτή τη στιγμή στη Γερμανία, η οποία καταλήγει σε αντίθετα συμπεράσματα, από αυτά που μέχρι τώρα είχαν επικρατήσει στη διεθνή βιβλιογραφία για τη δράση του συγκεκριμένου αξιωματικού.

49. Αυτές ήταν οι κατηγορίες, που αποδόθηκαν από την αντιπολίτευση στον Mertens, όταν το θέμα συζητούταν στη Βουλή, τον Οκτώβριο του 1959. Πρακτικά Συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου: Συνεδρίαση ΠΑΓ' της 21

Οκτωβρίου 1959, «Συνέχιση της συζητήσεως επί της αρχής των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου Νομοθετικού Διατάγματος «περί τροποποιήσεως της περί εγκληματιών πολέμου νομοθεσίας». Ομιλητές: Π. Κανελλόπουλος (αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως), Σ. Ηλιόπουλος (ειδικός αγορευτής της ΕΔΑ), Κ. Καλλίας (Υπουργός Δικαιοσύνης), Κ. Πυρομάγλου (Βουλευτής της ΕΔΑ) κ.ά.

50. Fleischer, *Der Neubeginn...*, *όπ. παρ.*, σελ. 103-104.

51. *Όπ. παρ.*

52. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουν δύο ερευνητές της υπόθεσης S.S. Spiliotis, "Der Fall Merten und die deutsch-griechische, Aufarbeitung" der Besatzungsherrschaft in Griechenland während des Zweiten Weltkrieges», στο: Karl Giebel, Heinz A. Richter, Reinhard Stupperich (eds), *Versöhnung ohne Wahrheit. Deutsche Kriegsverbrechen in Griechenland im Zweiten Weltkrieg*, Bibliopolis, Mannheim, Möhnese, 2001, σελ. 68-77 και Fleischer, *Der Neubeginn...*, *όπ. παρ.*, σελ. 104 κ. εξ.

53. Εφημερίδα της Κυβερνήσεως: τεύχος πρώτον, αριθμός φύλλου 133 (1961), Νομοθετικό διάταγμα υπό αριθμό 4178 «Περί κυρώσεως της μεταξύ της Ελλάδος και Γερμανίας συμβάσεως περί παροχών υπέρ Ελλήνων υπηκόων θιγόντων υπό εθνικοσοσιαλιστικών μέτρων διώξεως και άλλων τινών συναφών διατάξεων».

54. Και τα στοιχεία αυτά συμπεριλαμβάνονται στην απάντηση του Υφυπουργού Εξωτερικών, Γεώργιου Παπαστάμκου, στο ελληνικό κοινοβούλιο, σε επερώτηση βουλευτών του ΠΑΣΟΚ στη συνεδρίαση της 11-3-1991 για τις γερμανικές επανορθώσεις.

55. Δες για το ζήτημα αυτό την μονογραφία του R.-M. Booz, «*Hallsteinzeit*»: *Deutsche Außenpolitik 1955-1972*, Bouvier, Bonn, 1995.

56. Για τη θεματική αυτή πρβλ. Α. Stergiou, *Im Spagat zwischen Solidarität und Realpolitik. Die Beziehungen zwischen DDR und Griechenland und das Verhältnis der SED zur KKE. Monographien-Reihe Peleus*, Bd. 13, Bibliopolis, Mannheim, Möhnese, 2001, σελ. 57-61.

57. Ομοσπονδιακό αρχείο Γερμανίας - Bundesarchiv: Stiftungarchiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR, από εδώ και πέρα θα αναφέρεται ως SAPMO-Archiv. SAPMO, DY 30 IV 2//20/252, Abteilung Agitation und Propaganda, «Aktenvermerk über die Tageszeitungen Avgi und Anexartitos Typos vom 19.10.1960».

58. Βλέπε τους κάτωθι φακέλους του γερμανικού ομοσπονδιακού αρχείου: SAPMO, DY 30 IV 2/20/251, «Vermerk über den Besuch einer parlamentarischen Gruppe der EDA, bestehend aus J. Evangelidis (Mitglied des Präsidiums der EDA, Spezialist für örtliche Verwaltung), N. Kapnissis (Mitglied des Präsidiums der EDA), J. Papadimitriou (Mitglied des Präsidiums der EDA, verantwortlich für Gewerkschaftsarbeit), P. Glinglis (Vertreter einer großen landwirtschaftlichen Genossenschaft), M. Christogeorgos und Papa-georgiou in der DDR», vom 31-3-1960. Επίσης SAPMO, DY 30 IV 2/20/253, «Bericht vom 12.9.1959 über ein Gespräch zwischen dem politischen Vertreter der DDR in der Kammervvertretung Geyer und dem starken Mann der

EDA I. Iliou». SAPMO, DY 30 IV A 2/20/498 vom 24.4.1964 und DY 30 IV 2/20/252a vom 20.11.1959, «Anfragen des ZK der KKE an die SED». SAPMO, DY 30 IVA 2/20/498, «Brief des ZK der SED an das ZK der KKE vom 22.7.1964». SAPMO, DY 30 IV 2/20/251, «Petitionsbrief des Zentralkomitees der KKE an die SED vom 30.7.1959».

59. Χ. Ράος, «Το Πρώτο Γερμανικό Κράτος», *Νέος Κόσμος* 9 (11), 1957, σελ. 72-75· Π. Αλεξίου, Γ. Γιούσιος, «Οι σχέσεις της ΛΓΔ και Ελλάδας», *Νέος Κόσμος* 15, 1964, σελ. 65-71· Γ. Κυριαζής, «Η Πολιτική των διακρίσεων σε βάρος της Λαοκρατικής Δημοκρατίας της Γερμανίας», *Νέος Κόσμος* 16 (3), 1964, σελ. 50-56, Κ. Χατζηαργύρης, *Παράθυρο στο μέλλον: ΓΛΔ*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήνα, 1979, σελ. 251-255.

60. SAPMO, DY 30 IV 2/20/251, «Brief (Manuskript) von Mavromatis an die SED vom 18.12.1958» und «Aktenvermerk vom 22.12.1958» und DY 30 IV 2/20/252a, «Aktenvermerk über ein Gespräch zwischen dem Genossen Matern und dem griechischen Abgeordneten Pyromaglou am 16.11.1959».

61. Είναι χαρακτηριστικό προς αυτό ότι στη συνεδρίαση της Βουλής, την 21-10-1959, με θέμα την τροποποίηση του νόμου για τους εγκληματίες πολέμου, ο βουλευτής της κυβερνητικής παράταξης, Μαλλιγιότσης, αντιτείνοντας στις αιτιάσεις της αντιπολίτευσης για μεροληπτική μεταχείριση των εγκληματιών πολέμου από την κυβέρνηση έκανε αναφορά στον στρατηγό του Στάλινγκραντ Paulus. Ο συγκεκριμένος στρατηγός μετά την αιχμαλωσία του και την «επαναδιαπαιδαγώγησή» του από τους Σοβιετικούς, επέστρεψε στην Ανατολική Γερμανία και κατέλαβε υψηλότατα αξιώματα.

62. Πρακτικά Συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου: Συνεδρίαση ΡΑΓ΄ της 21 Οκτωβρίου 1959, Συνεδρίαση της 11 Μαρτίου 1963, Συνεδρίαση ΡΜΘ΄ της 2 Ιουνίου 1964, Συνεδρίαση της 6 Ιουνίου 1986, Συνεδρίαση ΡΑ΄ της 12ης Δεκεμβρίου 1990

63. Η πρακτική αυτή της Ανατολικής Γερμανίας να αυτοδιαχωρίζεται από τη συνολική ευθύνη του γερμανικού έθνους στο θέμα των αποζημιώσεων διήρκεσε μέχρι τις τελευταίες στιγμές της ύπαρξής της. Στην αλλαγή του χρόνου 1989-1990 η Ανατολική Γερμανία δημοσιοποίησε μία έκκληση της προς την κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας να ξεπληρώσει τα χρέη της προς την Ανατολική Γερμανία σε σχέση με τις επανορθώσεις. Σύμφωνα με την ανακοίνωση, η Ανατολική Γερμανία είχε καταβάλει σε αποζημιώσεις 99,1 δισεκατομμύρια μάρκα, ενώ η Δυτική μόνο 2,1 δισεκατομμύρια. Για το λόγο αυτό έπρεπε η κυβέρνηση της Βόννης να καταβάλει τη διαφορά στη κυβέρνηση του Ανατολικού Βερολίνου! *Aufruf der Deutschen Demokratischen Republik an die Regierung der Bundesrepublik Deutschland zur Zahlung ihrer Reparations-Ausgleichs Schuld an die Deutsche Demokratische Republik (An der Jahreswende 1989/1990)*.

64. Stergiou, *όπ. παρ.*, σελ. 137-138.

65. Ακόμα και στη δεκαετία του '80 οι βουλευτές του ΚΚΕ έθεταν επερωτήσεις για το συγκεκριμένο ζήτημα. Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής: Συνεδρίαση της 6 Ιουνίου 1986. Απάντηση του Αναπληρωτή Υπουργού Εξωτερικών, Θεόδωρου Πάγκαλου στην υπό αριθμόν 3771/21.5.86

επερώτηση βουλευτών του ΚΚΕ με θέμα των «οφειλομένων στην Ελλάδα από τη Γερμανία πολεμικών επανορθώσεων». Συνεδρίαση ΡΑ΄ της 12ης Δεκεμβρίου 1990: Συζήτηση επί της ερωτήσεως του προέδρου του Συνασπισμού της Αριστερά και της Προόδου, κυρίου Χαρίλαου Φλωράκη, προς τον Πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Μητσotάκη, με θέμα τις ελληνικές απαιτήσεις-επανορθώσεις, μετά την ενοποίηση της Γερμανίας.

66. U. Albert, «Die internationale Regelung der Wiedervereinigung: Von einer "Non-win" Situation zum Raschen Erfolg», *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Β 40 (96), 1996, σελ. 3-11.

67. Η πορεία των διαπραγματεύσεων αυτών περιγράφεται λεπτομερώς από τον τότε Υπουργό Εξωτερικών της Γερμανίας, Hans Dietrich Genscher, στα απομνημονεύματα του με τίτλο, *Αναμνήσεις*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα, 1997, σελ. 713-720. Για τη συμφωνία αυτή μπορεί κανείς εξάλλου να ανατρέξει εκτός από τον τύπο της εποχής, που ασχολούταν κατά κόρον με το ζήτημα αυτό, και στον ειδικό σε θέματα διεθνών συνθηκών γερμανό ιστορικό Manfred Görtemaker, *Unifying Germany, 1989-1990*, MacMillan, London, 1994. Ο Boris Jeltsin, που ηγούταν της Ρωσίας στη μετά-Gorbatschow εποχή, θέλησε αργότερα να αναμοχλεύσει τα ζητήματα αυτά, δηλώνοντας δημόσια ότι τα ρωσικά αρχεία έκρυβαν βόμβες για το ναζιστικό παρελθόν της Γερμανίας. Ήταν όμως ήδη αργά.

68. Μ. Κωστόπουλος, *Ένας πόλεμος που δεν έληξε ακόμα*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα, 1998, σελ. 203. Την στάση αυτή βέβαια την αντιπαραβάλλει ο συγγραφέας με την παλαιότερη «διεθνιστική» στάση της κομμουνιστικής ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης, άποψη η οποία, όπως νομίζουμε, είναι αφελής, καθώς ούτε και αυτή εμφορούταν από διεθνιστικά ιδεώδη.

69. Ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Ιωάννης Διαμαντίδης, στην επερώτηση του για το θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων στη συνεδρίαση της Βουλής στις 11-3-1991, αναφέρθηκε με οργή σε αποκάλυπτες δηλώσεις γερμανών αξιωματούχων, πως δεν επιθυμούν να υπογράψουν μια επίσημη συνθήκη ειρήνης για τον οριστικό τερματισμό του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την κατάργηση του κατοχικού καθεστώτος, που ίσχυε μέχρι τότε στην Γερμανία, με το αιτιολογικό ότι στην περίπτωση αυτή θα ήταν υποχρεωμένη η Γερμανία να αναγνωρίσει και να καταβάλει πολεμικές επανορθώσεις προς τα κράτη, στα οποία μόλις πριν 50 χρόνια αδικοπράγησε ο γερμανικός ιμπεριαλισμός. Αντί αυτού, σημειώνει ο βουλευτής, επέβαλαν μια συμφωνία, που να προσομοιάζει προς τον τύπο μιας συνθήκης ειρήνης, δηλαδή αυτό που τελικά έγινε με το τελικό κείμενο της συμφωνίας 2 συν 4, που της αποδίδει τα πλήρη κυριαρχικά δικαιώματα, χωρίς να καταβάλει αποζημιώσεις στις μικρές χώρες της Ευρώπης.

70. Για το κεφάλαιο αυτό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής βλέπε, Stergiou, *όπ. παρ.*, σελ. 146-162.

71. Πρακτικά Συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου: Συνεδρίαση ΡΑ΄ της 12ης Δεκεμβρίου 1990: Συζήτηση επί της ερωτήσεως του προέδρου του Συνασπισμού της Αριστερά και της Προόδου, κ. Χαρίλαου Φλωράκη, προς

τον Πρωθυπουργό, Κωνσταντίνο Μητσοτάκη, με θέμα τις ελληνικές απαιτήσεις-επανορθώσεις, μετά την ενοποίηση της Γερμανίας.

72. *Όπ. παρ.*

73. Πρακτικά Συζητήσεων Ελληνικού Κοινοβουλίου: Συνεδρίαση της 11-3-1991 επί της επερωτήσεως των Βουλευτών, Κυριών Γ. Διαμαντίδη, Ε. Γιαννόπουλου, Δ. Τσοβόλα, Κ. Παπούλια, Α. Ντεντιδάκη, κατά του Υπουργού Εξωτερικών για τις ενέργειες της Κυβέρνησης προκειμένου να αποδοθούν οι πολεμικές αποζημιώσεις από τη Γερμανία.

74. Εφημερίδα *Τα Νέα*, 23-11-1998, «Όπλο... διαρκείας οι γερμανικές αποζημιώσεις».

75. Την καλύτερη αφήγηση για τα γεγονότα αυτά παρέχει ο Frank, Mayer, *Η Φρίκη του Κομμένου*, εκδ. Καλέντης, (Αθήνα, 1998. Τίτλος πρωτοτύπου: *Kommuno-erzählende Rekonstruktion eines Wehrmachtverbrechens in Griechenland*).

76. Εφημερίδα *Τα Νέα*, 14-11-1997, «17,2 τρισ. το κόστος της Κατοχής».

77. Εφημερίδα *Junge Freiheit*, 24-3-2000, «Milliarden aus Berlin».

78. Εφημερίδα *Τα Νέα*, 16-3-1999, «Μπλόκο στις αποζημιώσεις».

79. Ενδεικτικό του πνεύματος της αρθρογραφίας, που επικράτησε στον ημερήσιο και εβδομαδιαίο τύπο εκείνη την εποχή, είναι το άρθρο της εφημερίδας *Το Βήμα*, 8-11-1998, «Νέο σκηνικό για τις γερμανικές αποζημιώσεις».

80. Από το πλήθος των παραπομπών, που θα μπορούσε κανείς να κάνει για τη συζήτηση αυτή ο συγγραφέας θα ήθελε να παραπέμψει σε μερικά χαρακτηριστικά άρθρα, που έχουν φιλοξενηθεί στην εφημερίδα *Junge Freiheit*: «Ablehnung der Kollektivschuld», 7-1-2002, «Teurer Abschied von völkerrechtlichen Traditionen», 28-9-2001, «Vergangenheit, die nicht vergehen will», 12-7-2002, «Ein Verdrängtes Kapitel Zeitgeschichte», 17-12-1999.

81. Εφημερίδα *Die Zeit*, 13-9-2001, «Athen schließt die deutschen Kulturinstitute in Griechenland» και εφημερίδα *Frankfurter Allgemeine*, 11-9-2001, «Staatenimmunität dient dem Rechtsfrieden».

82. Ο δικηγόρος των θυμάτων, Ιωάννης Σταμούλης, ζήτησε την εξαίρεση του Μαθία από το συγκεκριμένο ΑΕΔ.

83. Η παραπεμπτική απόφαση του Α΄ Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου με αριθ. Καταθέσεως 98/12-2-2001 αφορούσε τον ιδιώτη Μιλτιάδη Μαργέλλο. Στο δικαστικό μαραθώνιο που ξεκίνησε με την απόφαση αυτή παρενέβησαν ωστόσο επί προσθέτως, καθώς θεωρήθηκε ότι έχουν νόμιμο συμφέρον και άλλοι ιδιώτες που διεκδικούσαν αποζημιώσεις και η κοινότητα Κομμένου Άρτης. Τη δικηγορική ομάδα υπεράσπισης των ιδιωτών αυτών συγκρότησε το σωματείο «Πανελλήνια Ένωση Δικηγόρων που χειρίζονται αγωγές Ελλήνων κατά του Γερμανικού Δημοσίου για εγκλήματα οργάνων του την περίοδο 1941-1944».

84. Απόφαση υπ. Αριθ. 6/20002 του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου συγκροτηθέντος κατά το άρθρο 100 του Συντάγματος.

85. Πρόκειται για τις αποφάσεις 1/2003 και 13/2003 του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου (κατά το άρθρο 100 του Συντάγματος).

86. Εφημερίδα *Τα Νέα*, 30-1-2003, «Όχι αποζημίωση για το Δίστομο».
87. *Spiegel Online*, 26-5-2003, «BGH-Urteil. Kein Schadenersatz für SS-Massaker in Griechenland» και *Τα Νέα*, 27-6-2003, «Είπαν όχι στα θύματα του Διστόμου».
88. Μια σύνοψη των γερμανικών απόψεων για το θέμα προσφέρει το Doehring Karl, Fehn Bernd Josef, Hockerts Hans Günter, *Jahrhundertschuld-Jahrhundertsühne*, Olzog, München, 2001, σελ. 46-52. Πολύ κατατοπιστικό επίσης στο συγκεκριμένο θέμα είναι το άρθρο του Καθηγητή, Karl Doehring, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 11-9-2001, «Staatenimmunität dient dem Rechtsfrieden», μια εποικοδομητική κριτική των ελληνικών διεκδικήσεων και παρουσίαση των γερμανικών απόψεων αποτελεί και το κείμενο της βουλευτή του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού κόμματος (SPD), Siegrid Skarpelis-Sperk, «Last-Verantwortung-Versöhnung. Politische Perspektiven für das zukünftige Verhältnis Deutschlands zu Griechenland», στο: Karl Giebeler, Heinz A. Richter, Reinhard Stupperich (eds), *Versöhnung ohne Wahrheit. Deutsche Kriegsverbrechen in Griechenland im Zweiten Weltkrieg*, Bibliopolis, Mannheim, Möhnese, 2001, σελ. 86-98.
89. Τον αντίλογο αυτό συνιστούν, εκτός από τα άρθρα και τα βιβλία που έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα, κάποιες σκέψεις του συγγραφέα και άρθρα επωνύμων, που φιλοξενούνται συχνά στον Τύπο, όπως για παράδειγμα του Γιάννη Παπαδημητρίου στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 12-8-2000, «Σε νομικό λαβύρινθο οι γερμανικές αποζημιώσεις», του Ιωάννη Μπουρλογιάννη-Τσαγκαρίδη, *Το Βήμα*, 8-11-1998 κ.ά.
90. Η Τουρκία μάλιστα κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία, αν και ήταν ουδέτερη καθ' όλη τη διάρκεια του, λίγο πριν τη λήξη του, για να μπορέσει να κατασχέσει όλη την περιουσία του γερμανικού κράτους.
91. Όπως έχει εκτεθεί σε άλλο κεφάλαιο η ένταξη της Γερμανίας στους οργανισμούς αυτούς ήταν μια βασική επιδίωξη της εξωτερικής πολιτικής της Βόννης, που είχε συνδέσει την ένταξη της χώρας στους οργανισμούς αυτούς με την de facto αναγνώριση της ανεξαρτησίας της.
92. Αι. Τενεκίδου-Φραγκοπούλου, *Σημειώσεις Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου* εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 1963, σελ. 35-37.
93. Βλέπε την εξαιρετική ανάλυση του ζητήματος της κρατικής ετεροδικίας στην περίπτωση των ελληνικών απαιτήσεων για αποζημιώσεις από το γερμανικό κράτος του Γεωργίου Μίντση, *Εγκλήματα Πολέμου και Αποζημιώσεις: Η Γερμανική Κατοχή στην Ελλάδα και οι αξιώσεις αποζημιώσεως κατά το διεθνές δίκαιο*, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα, 1998, σελ. 108.
94. Ο. Kimminich, *Einführung in das Völkerrecht* (Tübingen und Basel: Francke, 2000), σελ. 296.
95. *Όπ. παρ.*, σελ. 142.
96. Μίντση, *όπ. παρ.*, σελ. 137-142.
97. Χάρη στο μέτρο αυτό της βελγικής δικαιοσύνης είχαν καταδικασθεί ιδιώτες άλλου κράτους για εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας που διαπράχθηκαν στη Ρουάντα και εκδόθηκε ένταλμα σύλληψης για τον πρώην Υπουργό Εξωτερικών του Κογκό, Abdoulaye Yerodia. Για την προβληματική

αυτή βλ. Χρ. Ροαζάκης, *Έγκλημα και Τιμωρία. Το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο στη Νέα Παγκόσμια Τάξη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα, 2004, σελ. 36 και εξ.

98. Haager Landkriegsordnung, *Anlage zum Abkommen: Ordnung der Gesetze und Gebräuche des Landkrieges vom 18 Oktober 1907*. Reichsgesetzblatt, RGBl, 1910.

99. Fleischer, «Τα έξοδα κατοχής», *όπ. παρ.* Στο άρθρο αυτό ο Fleischer αναφέρει επίσης ότι μια τέτοια στρατηγική ενισχύεται και από την επανειλημμένη παραδοχή του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα, Altenburg, με αφορμή σχετική συζήτηση στο ελληνικό κοινοβούλιο, ότι η συγκεκριμένη ελληνική αξίωση δεν είναι εντελώς αδικαιολόγητη, ενώ το ύψος της αποζημίωσης θα έπρεπε να καθορισθεί μετά από διαπραγματεύσεις.

100. Πρβλ. το άρθρο του Karl Doehring, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (11.9.2001), «Staatenimmunität dient dem Rechtsfrieden»

101. *Statistisches Jahrbuch 2003 für die Bundesrepublik Deutschland*, Statistisches Bundesamt, Wiesbaden, 2003, σελ. 295.

102. Βλέπε ενδεικτικά Κωστόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 211-214, όπως και τα κατά καιρούς άρθρα των Μανώλη Γλέζου και Ιωάννη Σταμούλη στον ημερήσιο και εβδομαδιαίο τύπο, στα οποία δεν διστάζουν μάλιστα, όπως στην *Ελευθεροτυπία*, 10-2-2001, να κάνουν λόγο για «συμπαιγνία κυβέρνησης-Γερμανών για ματαίωση αποζημιώσεων», φράση, η οποία αποτελεί και τίτλο της συγκεκριμένης ανακοίνωσης του Συμβουλίου Διεκδίκησης των αποζημιώσεων.

Το βήμα των σπουδαστών

Οι αναθεωρήσεις των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων

Σταύρος Ροδοκανάκης*

Περίληψη

Σε αυτό το άρθρο ερευνούμε τις τρεις κύριες αναθεωρήσεις των ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών Ταμείων. Παίρνουμε το 1988, έτος που έλαβε χώρα η πρώτη κύρια αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων, ως το αρχικό έτος της σχετικής ανάλυσης. Συνεχίζουμε με την αναθεώρηση του 1993 και επίσης προσεγγίζουμε κριτικά την αναθεώρηση των διαρθρωτικών πολιτικών το 1999, τα κυριότερα θέματα υπό συζήτηση και τις πιθανές συνέπειες για την περίοδο 2000-2006. Ακόμη, εξετάζουμε τη σχέση ανάμεσα στο ΣΑΚΧ, τα Διαρθρωτικά Ταμεία και τις Αναπτυξιακές Εταιρίες.

Παρά το γεγονός ότι η εκτίμηση της ευρωπαϊκής διαρθρωτικής παρέμβασης είναι ένα πολύ δύσκολο και περίπλοκο θέμα, συμπεραίνουμε ότι, αν και υπάρχει κάποια πρόοδος σε όρους διοίκησης (διαχείρισης), παρακολούθησης και εκτίμησης της πορείας της, η επίδραση των Διαρθρωτικών Ταμείων σε όρους ανάπτυξης και αποτελεσματικότητας είναι ακόμη περιορισμένη.

1. Εισαγωγή

Όλες οι χώρες στη Δυτική Ευρώπη έχουν εφαρμόσει περιφερειακή πολιτική στις προηγούμενες δεκαετίες. Ανάλογα με τη σοβαρότητα των περιφερειακών τους προβλημάτων και την κοινωνικοοικονομική σκοπιά που τα βλέπουν, οι δυτικές κυβερνήσεις

* Ο Σταύρος Ροδοκανάκης είναι οικονομολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ στο London School of Economics.

έχουν αρχίσει να εφαρμόζουν περιφερειακές πολιτικές νωρίς ή αργότερα και περισσότερο ή λιγότερο έντονα.

Ενώ η ΕΟΚ, από την ίδρυσή της με τη Συνθήκη της Ρώμης (1957), έχει αναγνωρίσει την ανάγκη για εθνικές περιφερειακές πολιτικές, μία γνήσια Κοινοτική περιφερειακή πολιτική εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 με τη δημιουργία του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ).

Το 1986, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) έθεσε νέους στόχους για την Κοινότητα. Αυτοί ήταν, η πραγματοποίηση της εσωτερικής αγοράς στο τέλος του 1992, όπως επίσης και η ενδυνάμωση της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής. Η μεγάλη σημασία που δόθηκε στη μείωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισορροπιών μέσα στην Κοινότητα, δικαιολογείται από τα οικονομικά μεγέθη σε απόλυτους όρους, αλλά και από τη μη ικανοποιητική εξέλιξή τους διαχρονικά.

Οι ανισορροπίες που επηρεάζουν τη συνοχή των κρατών-μελών, εκτιμώνται όχι μόνο με βάση τους κοινωνικοοικονομικούς δείκτες, αλλά και με βάση την ποσοστιαία μεταβολή τους μεταξύ συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Οι περιοχές που βρίσκονται σε βιομηχανική ύφεση θα μπορούσαν επίσης να περιθωριοποιηθούν, παρότι η λύση στα προβλήματά τους δεν απαιτεί απαραίτητα τον ίδιο τύπο μεσολάβησης, όπως στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές.

2. Τα Διαρθρωτικά Ταμεία και το Ταμείο Συνοχής

Το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγγυήσεων (ΕΓΤΠΕ) με ξεχωριστά Τμήματα Προσανατολισμού και Εγγυήσεων, και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) είναι τα τρία κύρια Ταμεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Τμήμα Προσανατολισμού του ΕΓΤΠΕ, που ιδρύθηκε το 1964, και τα άλλα δύο Ταμεία που ιδρύθηκαν το 1958 και το 1975 αντίστοιχα, αποτελούν τα Διαρθρωτικά Ταμεία και σκοπό έχουν την επίτευξη της οικονομικής και κοινωνικής συνοχής μεταξύ των κρατών-μελών.

Το Χρηματοδοτικό Μέσο για τον Προσανατολισμό της Αλιείας (ΧΜΠΑ), με σκοπό να βοηθήσει στην αναδιάρθρωση του αλιευτικού κλάδου, προστέθηκε στα τρία παραδοσιακά Διαρθρωτικά Ταμεία (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, Τμήμα Προσανατολισμού του ΕΓΤΠΕ) το 1993

(Shackleton, 1993). Οι κύριες αναθεωρήσεις των Διαρθρωτικών Ταμείων έλαβαν χώρα το 1988, 1993 και 1999.

Εκτός από τα τέσσερα παραπάνω Ταμεία, χρηματική βοήθεια στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές προσφέρουν η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (ΕΤΕ – 1958) και η Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ – 1952), όπως επίσης και το Νέο Κοινωνικό Όργανο ή Ortolani Facility (ΝΚΟ – 1979). Όλα τα παραπάνω Ταμεία χρηματοδότησαν επίσης τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), που το 1986 τέθηκαν σε ισχύ, για να υποστηρίξουν τις τότε τρεις (Ελλάδα, Ιταλία και Γαλλία) μεσογειακές χώρες της ΕΟΚ από την Ιβηρική διεύρυνση.

Τέλος, το Ταμείο Συνοχής, που ιδρύθηκε το 1993, χρηματοδοτεί έργα στα πεδία του περιβάλλοντος (50% συμμετοχή στο συνολικό κόστος) και των διευρωπαϊκών δικτύων όσον αφορά στις υποδομές του τομέα των μεταφορών (50% συμμετοχή στη δαπάνη – CEC, 1997α). Όπως τα Διαρθρωτικά Ταμεία, έτσι και το Ταμείο Συνοχής έχει σκοπό τη μείωση των οικονομικών και κοινωνικών ανισορροπιών μέσα στην Κοινότητα.

Η γεωγραφική κάλυψη –στο πλαίσιο του Ταμείου Συνοχής– αφορά σε κράτη-μέλη με κατά κεφαλήν εισόδημα μικρότερο από το 90% του μέσου Κοινοτικού εισοδήματος. Σήμερα (Οκτώβριος 2004), τρία κράτη-μέλη (Ελλάδα, Πορτογαλία και Ισπανία) έχουν κατά κεφαλήν ΑΕΠ χαμηλότερο του 90% του μέσου εισοδήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (αυτό συμβαίνει συνεχώς στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών – Eurostat). Η Ιρλανδία έχει ήδη ξεπεράσει αυτό το όριο και το ΑΕΠ της ανά κάτοικο είναι τώρα πάνω από το μέσο όρο της Ένωσης (European Economy, 2000 και Eurostat).

Όσον αφορά στα προγράμματα του Ταμείου Συνοχής, είναι σημαντικό, ότι η χρηματοδότηση των υπό εκτέλεση ή νέων έργων (projects) συνεχίζεται ή αποφασίζεται αντίστοιχα, μόνο όταν επιτυγχάνεται σταθερά η ονομαστική σύγκλιση των οικονομιών των βοηθούμενων χωρών με αυτές των πιο αναπτυγμένων χωρών της Ένωσης (economic conditionality – conditionality principle = αρχή της αιρεσιμότητας). Έτσι, το Ταμείο, που χρηματοδοτεί μεγάλα έργα ή ομάδες μικρότερων έργων, επιβάλλει στις λήπτριες χώρες και την περάτωση των έργων που αναλαμβάνουν.

Τα τρία Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ) αναφέρονται αντίστοιχα στις περιόδους 1988-1993, 1994-1999 και 2000-2006.

3. Η αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988

Τα τρία Κοινοτικά Διαρθρωτικά Ταμεία αναθεωρήθηκαν την 1η Ιανουαρίου 1989. Οι συνολικές δαπάνες των Διαρθρωτικών Ταμείων για την περίοδο 1989-1993 ήταν στο επίπεδο των 60 δισεκ. ecus (τιμές 1989), ο δε προϋπολογισμός τους διπλασιάστηκε σε πραγματικούς όρους μεταξύ 1987 και 1993. Το μερίδιο του συνολικού προϋπολογισμού που πηγαίνει στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές (με κατά κεφαλήν ΑΕΠ μικρότερο του 75% του μέσου Κοινοτικού όρου) θα έφθανε περίπου το 65% του συνολικού προϋπολογισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1993 (CEC, 1990).

Οι βασικές αρχές που διέπουν την αναθεώρηση είναι: συνοχή (cohesion – συγκεκριμένοι στόχοι κατεύθυνσης και από κοινού δράση), προσθετικότητα (additionality – ένδειξη προστιθέμενης αξίας), εταιρικότητα (partnership – συνεργασία με περιφερειακούς και τοπικούς φορείς), προγραμματισμός (programming) και επικουρικότητα (subsidiarity – συμπληρωματικότητα των ευθυνών μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών φορέων, δηλαδή η ευθύνη αναλαμβάνεται από τη μικρότερη δυνατή διοικητική ή γεωγραφική μονάδα).

Ειδικότερα, οι κυριότερες καινοτομίες της αναθεώρησης περιλαμβάνουν:

1. Οι δράσεις των Διαρθρωτικών Ταμείων συγκεντρώνονται σε περιορισμένο αριθμό προκαθορισμένων στόχων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 (βλέπε στο τέλος του άρθρου).

2. Δραστικές αλλαγές στις διαδικασίες που περιλαμβάνουν: ολοκληρωμένο πολυετή προγραμματισμό που αντικαθιστά το σύστημα της χρηματοδότησης μεμονωμένων έργων, με σκοπό να επιτευχθεί καλύτερη συνοχή και αποτελεσματικότητα των δράσεων· βελτίωση της συνεργασίας (synergy) ανάμεσα στα τρία Διαρθρωτικά Ταμεία· μία σημαντική ενδυνάμωση των διαδικασιών εταιρικότητας (partnership) όσον αφορά στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το κράτος-μέλος και τις περιφερειακές ή τοπικές αρχές που εμπλέκονται σε ένα πιο πολύπλοκο σύστημα σχεδιασμού της προετοιμασίας (Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης – ΣΠΑ), διαπραγμάτευσης (Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης – ΚΠΣ), εφαρμογής [Επιχειρησιακό Πρόγραμμα – εθνικό ή περιφερειακό σκέλος (ΠΕΠ)] και εκτίμησης (παρακολούθηση και αποτίμηση) των δράσεων των Ταμείων.

3. Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο παρέχει την εξουσία στην Ευρω-

παϊκή Επιτροπή, να επιτρέψει την έναρξη της υλοποίησης των προγραμμάτων στα κράτη-μέλη.

4. Η αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1993

Στις 20 Ιουλίου 1993, οι έξι αναθεωρημένοι Κανονισμοί (Regulations) που απαρτίζουν τα Κοινοτικά Διαρθρωτικά Ταμεία για την περίοδο 1994-1999, υιοθετήθηκαν από το Συμβούλιο των Υπουργών. Ο προϋπολογισμός γι' αυτή την περίοδο των έξι χρόνων είναι 141 δισεκ. ecus, δηλαδή το ένα τρίτο του συνολικού προϋπολογισμού της Ένωσης, από τα οποία 96 δισεκ. ecus για τις περιοχές του Στόχου 1, αντιπροσωπεύοντας μία συγκέντρωση των πόρων όλων των Διαρθρωτικών Ταμείων κατά 70% στις περιφέρειες του Στόχου 1 το 1999 (CEC, 1993).

Στη Σύνοδο Κορυφής του Εδιμβούργου (Δεκέμβριος 1992) αποφασίστηκε ο διπλασιασμός σε πραγματικούς όρους των διαρθρωτικών οργάνων (Διαρθρωτικά Ταμεία και Ταμείο Συνοχής) για τα τέσσερα κράτη-μέλη (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα και Ιρλανδία) του τελευταίου, μεταξύ 1994 και 1999 (Council of the EC, 1992). Το Χρηματοδοτικό Μέσο για τον Προσανατολισμό της Αλιείας (ΧΜΠΑ) –όπως αναφέρθηκε– προστίθεται στα τρία παραδοσιακά Διαρθρωτικά Ταμεία (ΕΚΤ, ΕΤΠΑ, Τμήμα Προσανατολισμού του ΕΓΤΠΕ).

Τα κριτήρια για τον καθορισμό των περιοχών των Στόχων 2 (αναπτυγμένες περιοχές σε βιομηχανική ύφεση) και 5β (οικονομική αναδιάρθρωση αγροτικών περιοχών) παρέμειναν ουσιαστικά τα ίδια σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο 1988-1993 (Lewis, 1995).

Οι πρώην Στόχοι 3 και 4 συγχωνεύονται σε ένα νέο Στόχο 3 με μεγαλύτερο φάσμα από πριν, ενσωματώνοντας τις κοινωνικές ομάδες που αποκλείονται από τις αγορές εργασίας. Ένας νέος Στόχος 4 δημιουργείται, για να διευκολύνει την προσαρμογή των εργαζομένων στη βιομηχανική αλλαγή και αναδιάρθρωση.

Σε σύγκριση με τη θεμελιώδη αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988, οι αλλαγές που έγιναν τώρα, δεν είναι εντυπωσιακές. Πιο συγκεκριμένα, οι βασικές αρχές που υιοθετήθηκαν το 1988 (εστίαση της χρηματοδότησης στις περιοχές με τη μεγαλύτερη ανάγκη, εταιρικότητα, προγραμματισμός, προσθετικότητα) διατηρούνται ή ενδυναμώνονται. Παρόλα αυτά, νέες περιφέρειες μερικών από τις πλουσιότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

συμπεριλαμβάνονται στο Στόχο 1, μολοντί εμφανίζουν κατά κεφαλήν εισόδημα υψηλότερο από το προκαθορισμένο κριτήριο του 75%, οι συμφωνίες για την εκτέλεση των προγραμμάτων έχουν τροποποιηθεί και νέες πρωτοβουλίες μπορούν να χρηματοδοτηθούν μερικώς από την Κοινότητα.

Το ΕΤΠΑ επεκτάθηκε, για να συμπεριλάβει επενδύσεις στην εκπαίδευση, την υγεία και τα διευρωπαϊκά δίκτυα (TENs). Το ΕΚΤ χρηματοδοτεί τώρα εκπαιδευτικά σχήματα και προγράμματα έρευνας και ανάπτυξης (R&D). Το Τμήμα Προσανατολισμού του ΕΓ-ΤΠΕ μέτρα για την αναζωογόνηση της υπαίθρου, την προστασία της αγροτικής κληρονομιάς και την πρόληψη φυσικών καταστροφών στις πιο απομακρυσμένες περιοχές.

Η συμμετοχή της Κοινότητας παραμένει μέγιστο στο 50% του συνολικού κόστους για τους Στόχους 2 έως 4 και 5β, και όχι παραπάνω από το 75% για τα έργα στις περιφέρειες του Στόχου 1. Όμως, όσον αφορά στις τέσσερις χώρες του Ταμείου Συνοχής, η οικονομική βοήθεια μπορεί να φθάσει σε εξαιρετικές περιπτώσεις το 80% της συνολικής δαπάνης και το 85% για τις πιο απομακρυσμένες περιφέρειες, όπως για παράδειγμα τα ελληνικά νησιά (Bachtler and Michie, 1994, σελ. 73).

Κάθε έργο που υποβάλλεται ως υποψήφιο για χρηματοδότηση στα πλαίσια του ΚΠΣ-2 (1994-1999), πρέπει να συνοδεύεται από σχετική περιβαλλοντική μελέτη (αιεφόρος ανάπτυξη).

Οι τρεις φάσεις του προγραμματισμού (Σχέδια Περιφερειακής Ανάπτυξης, Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης και Επιχειρησιακά Προγράμματα) μειώθηκαν σε δύο, και τα κράτη-μέλη είναι σε θέση να παρουσιάσουν ταυτόχρονα τα αναπτυξιακά τους σχέδια και προγράμματα σε ένα ενιαίο έγγραφο.

Οι αναθεωρημένοι Κανονισμοί ορίζουν ρητά, ότι οι μελλοντικές Κοινοτικές Πρωτοβουλίες θα χρηματοδοτηθούν με 9% (αντί του προτεινόμενου 15%) των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων (Bachtler and Michie, 1994, σελ. 792).

Στα πεδία της *ex ante* εκτίμησης, παρακολούθησης και αποτίμησης, ο αναθεωρημένος Κανονισμός αναφέρει, ότι «οικονομική βοήθεια θα δίνεται, εκεί όπου η αποτίμηση εμφανίζει μεσοπρόθεσμα οικονομικά και κοινωνικά οφέλη, ανάλογα με τους πόρους που ξοδεύθηκαν» (CEC, 1993, σελ. 30). Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας (*subsidiarity principle*), ο ρόλος των Επιτροπών Παρακολούθησης (*Monitoring Committees*) θα ενισχυθεί. Ακόμη, η *ex post* εκτίμηση των επιχειρησιακών προγραμμάτων θα διευκολυνθεί από την *ex ante* εκτίμηση.

Τέλος, από την 1η Ιανουαρίου 1995, λόγω της εισδοχής των Σουηδίας, Φινλανδίας και Αυστρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ένας νέος Στόχος 6 δημιουργήθηκε, για να βοηθήσει τις απομακρυσμένες περιοχές της Σκανδιναβίας (CEC, 1996β).

5. Η αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων και του Ταμείου Συνοχής το 1999

Στις 16 Ιουλίου 1997, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσίασε ένα έγγραφο με τον τίτλο Ατζέντα 2000 (CEC, 1997β). Οι βάσεις για τις προτάσεις της Ατζέντας 2000 σχετικά με τις πολιτικές της συνοχής, αναπτύχθηκαν στην πρώτη Έκθεση της Επιτροπής για τη Συνοχή (Cohesion Report) – (CEC, 1996α).

Αυτές οι προτάσεις περιγράφουν τις αλλαγές στα πεδία των κύριων Κοινοτικών πολιτικών, ιδιαίτερα λαμβάνοντας υπόψη τις επιπτώσεις της διεύρυνσης. Η πολιτική συμφωνία για τον νέο Κανονισμό των Διαρθρωτικών Ταμείων και του Ταμείου Συνοχής επετεύχθη κατά τη διάρκεια της Συνόδου Κορυφής του Βερολίνου, 24-25 Μαρτίου 1999. Τέλος, δύο ακόμη Κανονισμοί υιοθετήθηκαν τον Ιούλιο του 1999, ενσωματώνοντας τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) και διασφαλίζοντας ότι οι νέοι κανονισμοί του ΕΤΠΑ και του ΕΚΤ λαμβάνουν υπόψη την απασχόληση και την αειφόρο ανάπτυξη (Bachtler and Michie, 1999).

Όσον αφορά στα Διαρθρωτικά Ταμεία και το Ταμείο Συνοχής, το αναθεωρημένο πακέτο εισαγάγει τον αποκεντρωμένο προγραμματισμό, ευρύτερες συνεργασίες και πιο διαφανείς διαδικασίες παρακολούθησης. Οι στόχοι της αναθεώρησης του 1999 ήταν να επιτευχθεί μεγαλύτερη συγκέντρωση της διαρθρωτικής βοήθειας στις περιοχές με τη μεγαλύτερη ανάγκη (concentration of resources), καθώς επίσης απλοποίηση των σχετικών λειτουργιών και διαδικασιών και καλύτερη οικονομική διαχείριση των πόρων, με λεπτομερείς συμφωνίες διαχείρισής των περιλαμβάνοντας ένα αποθεματικό επίδοσης (performance reserve) τουλάχιστον 10%, επιβραβεύοντας έτσι τις χώρες με πολύ υψηλά ποσοστά απορροφητικότητας των χρηματικών κονδυλίων (CEC, 1997α).

Οι προηγούμενοι επτά Στόχοι προτεραιότητας (1-6) έχουν τώρα μειωθεί σε τρεις: δύο περιφερειακοί Στόχοι (1 και 2) και ένας οριζόντιος Στόχος (3) για τους ανθρώπινους πόρους που περιλαμβάνει τους πρώην Στόχους 3 και 4.

Ο αριθμός των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών (Community Initiatives) μειώθηκε από εννέα στις τέσσερις και η κάθε μία χρηματοδοτείται από ένα Διαρθρωτικό Ταμείο:

- INTERREG: διασυνοριακή, διεθνική και διαπεριφερειακή συνεργασία (ΕΤΠΑ).
- URBAN: αειφόρος αστική ανάπτυξη (ΕΤΠΑ).
- LEADER+: αγροτική ανάπτυξη μέσω τοπικών πρωτοβουλιών (ΕΓΤΠΕ – Τμήμα Προσανατολισμού).
- EQUAL: ανθρωπίνος πόρος (ΕΚΤ) – (Bachtler and Michie, 1999),

και το μερίδιό τους από τα Διαρθρωτικά Ταμεία θα μειωθεί από 9% σε 5% (CEC, 1997α).

Ο Κανονισμός των Διαρθρωτικών Ταμείων αναφέρεται σε σύνολο χρηματοδοτήσεων ύψους 195 δισεκ. ευρώ κατά την επταετία 2000-2006 [σύν 18 δισεκ. ευρώ για το Ταμείο Συνοχής – συνολικά το 0,46% του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) της Ένωσης], με τη ροή χρηματοδότησης να μειώνεται από το 2002 και μετά· αυτό θα συμβεί, διότι σταδιακά κάποιες περιφέρειες θα εμφανίζουν υψηλότερο κατά κεφαλήν εισόδημα, οπότε θα χάσουν το δικαίωμα παραπέρα οικονομικής ενίσχυσης (transitional provisions) – (CEC, 1999). Ο προϋπολογισμός των Διαρθρωτικών Ταμείων αυξάνεται περίπου 45% σε σχέση με την περίοδο του ΚΠΣ-2 (1994-1999), ενώ ο συνολικός προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά 15-20% (Fothergill, 1997, σελ. 185).

Πάνω από τα δύο-τρίτα των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων θα διοχετευθούν στις περιοχές του Στόχου 1 (69,7%), 11,5% στο Στόχο 2 και 12,3% στο Στόχο 3 (Bachtler and Michie, 1999, σελ. 23).

Τέλος, οι συνολικές πληρωμές, από τα Διαρθρωτικά Ταμεία και το Ταμείο Συνοχής, προς ένα νυν ή μελλοντικό κράτος-μέλος δεν θα πρέπει να ξεπεράσει το 4% του ΑΕΠ της βοηθούμενης χώρας (CEC, 1997α).

Η κύρια διαφορά, πέρα από τη συγχώνευση των Στόχων 1 (λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες) και 6 (απομακρυσμένες Σκανδιναβικές περιοχές), ανάμεσα στον προηγούμενο (1994-1999) και στο νέο (2000-2006) ορισμό των περιοχών του Στόχου 1 είναι, ότι αυτή τη φορά το κριτήριο καθορισμού θα πρέπει να εφαρμοσθεί αυστηρά (δηλαδή, θα συμπεριληφθούν μόνο οι περιφέρειες με κατά κεφαλήν ΑΕΠ, σε αξία αγοραστικής δύναμης, χαμηλότερο από το 75% του μέσου Κοινοτικού όρου στη διάρκεια των τελευταίων τριών ετών).

Σε σχέση με το παρελθόν, ο νέος Στόχος 2 περιλαμβάνει τους πρώην Στόχους 2 (αναπτυγμένες περιφέρειες σε βιομηχανική ύ-

φηση) και 5β (αγροτική ανάπτυξη), ενώ δίνει μία νέα έμφαση σε αστικές περιοχές που βρίσκονται σε κρίση και σε αυτές τις περιοχές, πιθανώς περιορισμένες σε αριθμό, που τα προβλήματά τους σχετίζονται με την εξάρτησή τους από τον τομέα των υπηρεσιών (Hall, 1997).

Η κάλυψη του Στόχου 2 περιορίστηκε από τις δύο παρακάτω ποσοτικές παραμέτρους:

- Ότι η συνολική κάλυψη δεν θα πρέπει να ξεπεράσει το 18% του πληθυσμού της Ένωσης: 10% σε βιομηχανικές περιοχές, 5% σε αγροτικές περιοχές και 2% σε αστικές. Το 2006 η κάλυψη του Στόχου 2 αυξάνεται στο 19,1% του Κοινοτικού πληθυσμού, διότι θα προστεθούν σε αυτόν περιφέρειες, που δεν θα ανήκουν πλέον στον Στόχο 1 (CEC, 1999).
- Ότι ο συνολικός πληθυσμός του Στόχου 2 δεν θα πρέπει να είναι μικρότερος από τα δύο-τρίτα του νυν πληθυσμού των Στόχων 2 και 5β, για να επιτευχθεί στην πράξη η εστίαση των πόρων σε περιοχές που τους έχουν ανάγκη (concentration), οι λεγόμενες παροχές του «δικτύου ασφαλείας» (safety net) – (16,9% του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης – CEC, 1999).

Εάν η κάλυψη που απορρέει, είναι λιγότερη από τα δύο-τρίτα της παρούσας κάλυψης των Στόχων 2 και 5β μαζί για κάθε κράτος-μέλος, τότε το «δίκτυο ασφαλείας» επεκτείνεται μέσω μιας προς τα πάνω προσαρμογής (upward adjustment).

Επίσης, η *ex ante* εκτίμηση είναι πιο αυστηρή και περιεκτική σε σχέση με το παρελθόν. Οι Κανονισμοί καθορίζουν ακριβώς, πως η *ex ante* εκτίμηση θα πρέπει να λάβει υπόψη την ανταγωνιστικότητα και την καινοτομία, τα ΜΜΕ, την απασχόληση και την αγορά εργασίας, το περιβάλλον και τις ίσες ευκαιρίες (Bachtler and Michie, 1999).

Όσον αφορά στην εταιρική σχέση (partnership), οι νέοι Κανονισμοί ορίζουν, ότι αυτή θα έπρεπε να επεκταθεί, για να συμπεριλάβει τοπικές και περιφερειακές κυβερνήσεις, οικονομικούς και κοινωνικούς εταίρους και άλλους σχετικούς φορείς.

Σε αντάλλαγμα για την αποκέντρωση της διαχείρισης (management) των Διαρθρωτικών Ταμείων, οι νέοι Κανονισμοί ενισχύουν τις διαδικασίες ελέγχου (monitoring), με σκοπό να επιβεβαιωθεί η συμμόρφωση με τις απαιτήσεις του στρατηγικού προγραμματισμού και την κατάλληλη χρήση της οικονομικής ενίσχυσης βοήθειας με διάφορους τρόπους.

Τέλος, ο νέος Κανονισμός αφήνει την κύρια ευθύνη για τον οικονομικό έλεγχο στα κράτη-μέλη (Bachtler and Michie, 1999).

6. Κριτική εκτίμηση των αναθεωρήσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων

6.1. Κριτική εκτίμηση των βασικών σημείων της αναθεώρησης του 1988

Όπως αναφέρθηκε, η κυριότερη καινοτομία της αναθεώρησης είναι η συγκέντρωση των δράσεων των Διαρθρωτικών Ταμείων σε περιορισμένο αριθμό προκαθορισμένων Στόχων, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 (βλέπε στο τέλος του άρθρου).

Η χρήση των επιχειρησιακών προγραμμάτων και η αρχή της εταιρικότητας (partnership) οδήγησαν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε μία πολύ πιο στενή σχέση με εθνικούς, περιφερειακούς και τοπικούς φορείς. Αυτό πιθανώς είχε μεγαλύτερη επιτυχία, σε περιπτώσεις όπου ήδη υπάρχει παράδοση στην περιφερειακή διακυβέρνηση και κάποια συνείδηση περιφερειακής ανάπτυξης, όπως στη Γαλλία και την Ιταλία. Σε χώρες όπως η Πορτογαλία και η Ελλάδα, η έλλειψη των κατάλληλων περιφερειακών δομών και η απροθυμία της εθνικής κυβέρνησης έχουν εργασθεί σε βάρος της ανάπτυξης επιτυχημένων συνεργασιών (Bache, 1998).

Η έλλειψη δομών σε περιφερειακό επίπεδο έχει να κάνει κυρίως με πολιτικούς λόγους, αφού παραδοσιακά αυτές οι κυβερνήσεις (χώρες με κρατικο-κεντρική διοίκηση – centralised states) απέφευγαν τη μεταβίβαση εξουσίας στις περιφέρειες. Το τελευταίο εξηγεί επίσης την απροθυμία των εθνικών κυβερνήσεων να προωθήσουν συνεργασίες (synergies) – αυτό συμβαίνει όμως και λόγω της έλλειψης εμπειρίας (Ioakimidis, 1996).

Μία δεύτερη και εξίσου σημαντική παράμετρος είναι η απαίτηση, ότι όλα τα επιχειρησιακά προγράμματα πρέπει να παρακολουθούνται (monitoring). Όμως, η ποικιλία των προβλημάτων και ο σχετικά μικρός αριθμός των εργαζομένων στην Επιτροπή γι' αυτό το σκοπό, κάνει αβέβαιη την αποτελεσματικότητα του monitoring, ειδικά σε χώρες, όπου οι κυβερνήσεις εμποδίζουν την προσπάθεια της Επιτροπής, να δημιουργήσει συνεργασίες με τοπικούς και περιφερειακούς παράγοντες (Hooghe, 1996).

Τα προγράμματα που περιλαμβάνονταν στο Α΄ ΚΠΣ (1988-1993) και υιοθετήθηκαν από την Επιτροπή ήταν χρονοβόρα και διοικητικά περίπλοκα. Ακόμη, ο αργός ρυθμός στην πρόοδό τους υπονοεί, ότι τα κράτη-μέλη έχουν προβλήματα στη διατύπωση των επιχειρησιακών προγραμμάτων (Hooghe and Keating, 1994). Από την άλλη, μερικές κυβερνήσεις χαρακτηρίζονται από την έλ-

λειψη επαρκούς δημόσιας χρηματοδότησης των έργων, πέρα από την Κοινοτική βοήθεια (Georgiou, 1993). Ακόμη και μετά την Ενι-αία Ευρωπαϊκή Πράξη (ΕΕΠ) το 1986, στην πραγματικότητα δεν υπάρχει συγκέντρωση των πόρων στις περιφέρειες και στόχους με τη μεγαλύτερη ανάγκη (Mitsos, 1994).

Η διοίκηση των αναθεωρημένων Διαρθρωτικών Ταμείων έχει δημιουργήσει ένα νέο ρόλο για τις περιφερειακές κυβερνήσεις, ειδικότερα στα στάδια της αίτησης και της εφαρμογής των προγραμμάτων. Όμως, τα κράτη-μέλη παραμένουν κυρίαρχα στην ΕΟΚ και ο αγροτικός τομέας είναι πολύ πιο σημαντικός από τις περιφέρειες σε όρους ζήτησης Κοινοτικών πόρων (Peterson, 1995). Υπάρχει μία τάση να συμπεριληφθούν οι περιφερειακές αρχές στο όλο σύστημα, αλλά αυτό έχει να κάνει περισσότερο με τη δημιουργία συνεργατικού πνεύματος μάλλον, παρά ως κάποια αναγνώριση των απαιτήσεων των περιφερειών (Marks, 1993).

Η άνοδος του επιπέδου των επενδύσεων, που αποτελεί προϋπόθεση για τη βελτίωση των οικονομικών επιδόσεων και της ανάπτυξης, είναι ο κύριος στόχος πίσω από την επιμονή της Κοινότητας στην προσθετικότητα (additionality) των Διαρθρωτικών Ταμείων. Εάν αυτή η νέα διαδικασία σχεδιασμού, με αυξημένη έμφαση στα επιχειρησιακά προγράμματα και την εταιρικότητα, θα είναι επιτυχημένη είναι αμφίβολο, και για το λόγο ότι τα κράτη-μέλη βλέπουν την περιφερειακή πολιτική κυρίως ως ένα μέσο απόκτησης χρηματικών πόρων, παρά για την αντιμετώπιση τοπικών αναγκών (Pollack, 1995).

6.2. Κριτική εκτίμηση της αναθεώρησης του 1993

Ακόμη και μετά την αναθεώρηση των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1993, η πρακτική δεν είναι ικανοποιητική, εξαιτίας ποικίλων προβλημάτων στις περιφερειακές δομές και διαρθρώσεις των κρατών-μελών.

Ο προϋπολογισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι μόνο το 1,24% του Κοινοτικού ΑΕΠ και η διάθεση των κεντρικών κυβερνήσεων να αυξήσουν αυτό το ποσοστό είναι περιορισμένη (Gudgin, 1998), ενώ ο προϋπολογισμός των διαρθρωτικών πολιτικών αντιπροσωπεύει το 0,45% του ετήσιου ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης (CEC, 1996α).

Έγινε προσπάθεια, να βελτιωθεί η ποιότητα των παρεχόμενων στοιχείων της Eurostat προς τους ερευνητές, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο. Όμως, σε μικρο-επίπεδο (π.χ. ανώ-

νυμα πρωτογενή στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού – micro-data), τα δεδομένα σε πολλές χώρες είναι ανεπαρκή ή δεν δίνονται καθόλου στους ερευνητές λόγω του Συμφώνου Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων – Data Protection Act (π.χ. στην περίπτωση της Ελλάδας – ΕΣΥΕ). Από το 1995, οι ευρωπαϊκές χώρες αρχίζουν η μία μετά την άλλη να παρέχουν στους ερευνητές και τα micro-data, αφού με βάση τα συνολικοποιημένα στοιχεία (δηλαδή πίνακες, που αναφέρονται στο σύνολο του πληθυσμού της εξεταζόμενης γεωγραφικής περιοχής) οι οικονομετρικές αναλύσεις στερούνται στατιστικής αξιοπιστίας.

Η συλλογή στοιχείων από τη βάση δεδομένων REGIO δεν καθορίζεται με βάση πολιτιστικά ή έστω οικονομικά κριτήρια, ούτε υπάρχει σαφής ενημέρωση, σχετικά με το ποιοί καθορίζουν τα γεωγραφικά όρια των περιφερειών, πως και για ποιούς λόγους (Graham and Hart, 1999). Η βάση για τον καθορισμό των περιοχών ποικίλλει μεταξύ των διαφόρων Στόχων και συχνά αποτυγχάνει να ανταποκριθεί στις διαχωριστικές γραμμές των εθνικών περιφερειακών πολιτικών ή των φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης (Lewis, 1995).

Τα διοικητικά προβλήματα του συστήματος είναι προφανή στις καθυστερήσεις, που αφορούν στην έγκριση των ΚΠΣ για την περίοδο 1994-1996, αλλά και το διάστημα 1994-1999. Πολλά προγράμματα του Στόχου 1 στα ΚΠΣ συμφωνήθηκαν μόλις τον Ιούνιο του 1994 και μερικά από τα προγράμματα του Στόχου 2 στα ΚΠΣ δεν είχαν συμφωνηθεί μέχρι το τέλος του 1994, σχεδόν ένα χρόνο μετά την υποθετική έναρξή τους (Bachtler and Michie, 1995). Πάλι στην πράξη υπάρχουν δυσκολίες στη δημιουργία σταθερών προϋποθέσεων, ώστε ένα συγκεκριμένο είδος δαπάνης να διοχετεύεται αποκλειστικά στους συγκεκριμένους στόχους των προγραμμάτων (Graham and Hart, 1999).

Οι υποχρεώσεις των κρατών-μελών να ελέγχουν και να παρακολουθούν την απόδοση των περιφερειακών τους πολιτικών, έχουν αυξηθεί με τις νέες συνθήκες παρακολούθησης (monitoring) και εκτίμησης (evaluation) των αναθεωρημένων Κανονισμών (revised Regulations). Όμως, δεν υπάρχει ικανοποιητικός τρόπος, για να εκτιμηθεί η επίδραση της Κοινοτικής μεσολάβησης ξεχωριστά από την αντίστοιχη εθνική, αφού υπάρχει άμεση αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο (Plaskovitis, 1994).

Ένα σημαντικό πρόβλημα –που αντιμετωπίζουν τόσο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις Βρυξέλλες, όσο και οι εθνικοί εμπειρογνώμονες– είναι η εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων από την εφαρμογή των προγραμμάτων περιφερειακής πολιτικής μέσα από τα ΚΠΣ (Scott, 1995).

Όσον αφορά στην επίδραση των προγραμμάτων κατάρτισης στην αγορά εργασίας, είναι πολύ αμφίβολο, αν βοήθησαν στη σύζευξη ζήτησης και προσφοράς εργασίας, με δεδομένη την επιμονή των ποσοστών ανεργίας σε υψηλά επίπεδα στα κράτη-μέλη και τις περιφέρειες της Ένωσης, ακόμη και στη διάρκεια περιόδων με υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό δείχνει, ότι οι περισσότερες κυβερνήσεις στην Κοινότητα ακολουθούν πολιτικές απασχόλησης και κατάρτισης, που δεν είναι οι ενδεδειγμένες.

Συνολικά, οι αλλαγές στους Στόχους 1, 2 και 5β είχαν σημαντικές επιπτώσεις στην Κοινοτική περιφερειακή πολιτική. Οι περιοχές που ανήκουν στους Στόχους 1, 2 και 5β των Διαρθρωτικών Ταμείων, αποτελούν τώρα το 51,6% του συνολικού πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ την περίοδο 1988-1993 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 43,4% (Bachtler and Michie, 1994, σελ. 794). Τέτοια επέκταση της πληθυσμιακής κάλυψης, ειδικότερα στις πλουσιότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έρχεται σε αντίθεση με το δεδηλωμένο στόχο και πρόθεση των Βρυξελλών και των κρατών-μελών, να συγκεντρωθούν πόροι στις λιγότερο ευνοημένες περιφέρειες της Κοινότητας.

Επιπρόσθετα, η χρησιμότητα της διάκρισης μεταξύ διαφορετικών τύπων προβληματικών περιοχών, που ήταν έτσι κι αλλιώς συζητήσιμη και αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης, υπονομεύθηκε από την επέκταση του Στόχου 1 για να συμπεριλάβει περιφέρειες της Βόρειας Ευρώπης, όπου σαφώς δεν τίθεται εκεί θέμα υπανάπτυξης. Ακόμη, μπορεί να υποστηριχθεί, ότι με βάση τη νέα αυτή προσέγγιση, η ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική έπαψε να έχει τη δική της ταυτότητα ως Κοινοτική πολιτική (Wishlade, 1994).

6.3. Κριτική προσέγγιση της αναθεώρησης του 1999

6.3.1. Περιοχές που δικαιούνται χρηματοδότηση (*eligibility areas*) και κριτήρια καθορισμού (*allocation criteria*)

Ο νέος Κανονισμός των Διαρθρωτικών Ταμείων περιλαμβάνει μερικές σημαντικές αλλαγές, όσον αφορά στις περιφέρειες που δικαιούνται οικονομική ενίσχυση, αλλά στην πράξη δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά με την προηγούμενη περίοδο 1994-1999. Οι πρώην Στόχοι 1 και 6 συγχωνεύονται, όπως επίσης και οι πρώην Στόχοι 2 και 5β· όμως, τα κριτήρια για κάθε έναν από τους παραπάνω τέσσερις Στόχους παραμένουν διακριτά μέσα στις νέες ομαδοποιήσεις. Έτσι, η μείωση του αριθμού των προαναφερθέντων Στόχων από τέσσερις σε δύο είναι ουσιαστικά διακοσμητική.

Ο νέος Κανονισμός ορίζει, ότι ο καθορισμός των Στόχων 1 και 2 γίνεται στη βάση ενός ή περισσότερων κριτηρίων, παρόμοια με αυτά του Κανονισμού των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1988, δηλαδή καλυπτόμενος πληθυσμός, περιφερειακό ΑΕΠ κατά κεφαλήν, εθνικό κατά κεφαλήν εισόδημα και διαρθρωτικά προβλήματα (κυρίως η ανεργία).

Η φιλοσοφία πίσω από τον καθορισμό του ύψους των χρηματοδοτήσεων για τις περιοχές του Στόχου 1 είναι, ότι το μέγεθος της βοήθειας θα πρέπει να σχετίζεται με το βαθμό των ανισοροπιών στην περιφερειακή ανάπτυξη σε σχέση με το μέσο Κοινοτικό όρο, λαμβάνοντας υπόψη το εθνικό κατά κεφαλήν εισόδημα και το επίπεδο της ανεργίας.

Όσον αφορά στα τέσσερα κράτη-μέλη του Ταμείου Συνοχής, για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Ιρλανδία, η κατά κεφαλήν οικονομική ενίσχυση για τις περιοχές του Στόχου 1 την περίοδο 2000-2006 είναι μικρότερη από την αντίστοιχη βοήθεια του 1999 (το έτος με τα υψηλότερα ποσά χρηματοδότησης στη διάρκεια του Β' ΚΠΣ 1994-1999)· μόνο στην Πορτογαλία η κατά κεφαλήν βοήθεια στις περιφέρειες του Στόχου 1 την περίοδο 2000-2006 υπερβαίνει τα επίπεδα του 1999 (CEC, 1996β και CEC, 1999).

Για την περίοδο 1994-1999, τα κριτήρια χρηματοδότησης για το Στόχο 2 έγιναν στη βάση του πληθυσμιακού μεγέθους των περιφερειών του Στόχου αυτού, συνυπολογιζόμενου του επιπέδου ανεργίας. Αυτό σημαίνει, ότι χώρες με υψηλότερα επίπεδα ανεργίας λαμβάνουν μεγαλύτερο μερίδιο από τη βοήθεια του Στόχου 2, αναλογικά με τον πληθυσμό τους μέσα στο Στόχο 2.

Όμως, στην αναθεώρηση του 1999, στην πράξη τα «σκληρά κριτήρια» (οι πρώην Στόχοι 2 και 5β) μόνο μερικώς καθορίζουν τη χρηματοδοτική κάλυψη των περιοχών του Στόχου 2, αφού ακόμη κι αν μιά περιφέρεια πληροί τις προϋποθέσεις των «σκληρών κριτηρίων», δεν είναι σίγουρο ότι θα συμπεριληφθεί στο χάρτη των βοηθούμενων περιοχών.

Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της διαδικασίας είναι, ότι το πληθυσμιακό μέγεθος (population floors and ceilings) παίζει πιο σημαντικό ρόλο για τον καθορισμό μιάς περιοχής ως βοηθούμενης, παρά τα θεσμοθετημένα κριτήρια καθορισμού αυτά καθ' εαυτά. Με άλλα λόγια, ο ρόλος των κριτηρίων αυτών στον καθορισμό των περιοχών κάλυψης του Στόχου 2 είναι ουσιαστικά διακοσμητικός (Wishlade, 1999).

Συνολικά, και σε αντίθεση με τον Στόχο 1, η χρηματοδότηση των περιφερειών του Στόχου 2 μειώνεται σημαντικά στη διάρκεια της περιόδου 2000-2006. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη

μείωση της εδαφικής κάλυψης, η οποία μείωση αντιστοιχούσε σε περίπου 28% του πληθυσμού των περιοχών του Στόχου 2 το 1999 (CEC, 1999).

6.3.2. Εστίαση σε περιοχές που έχουν ανάγκη (concentration of resources)

Η θεωρία για τη συγκέντρωση των πόρων λέει, ότι η βοήθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα έχει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, αν διοχετευθεί σε λιγότερες αριθμητικά περιοχές. Όμως, οι περιφέρειες που μέχρι τώρα διάκειντο θετικά απέναντι σε αυτή την αρχή της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής διότι ευεργετούντο, είναι λιγότερο πιθανό να την υποστηρίξουν, αν οι ίδιες αποκλεισθούν στο μέλλον. Αυτό θα σήμαινε, ότι γεωγραφικές περιοχές με συνολικό πληθυσμό 35-40 εκατομμύρια κατοίκους στην Ευρωπαϊκή Ένωση των 15, θα χάσουν το δικαίωμα χρηματοδότησης (Fothergill, 1997, σελ. 187).

Η βοήθεια των Διαρθρωτικών Ταμείων το 2006 θα είναι διαθέσιμη, μόνο σε αυτές τις μεταβατικές (transitional ή phase-out) περιφέρειες του Στόχου 1, που πληρούν τα κριτήρια του Στόχου 2. Αυτό δημιουργεί ένα σημαντικό δεδικασμένο για το μέλλον. Η ύπαρξη αυτού του δεδομένου το 2006 θα πρέπει να μειώσει τις πιέσεις, για τη συνέχιση του καθεστώτος της βοηθούμενης περιοχής στην επόμενη περίοδο, δηλαδή μετά το 2006. Αυτές οι παροχές είναι πιθανόν να αυξήσουν τη συγκέντρωση (concentration) μετά το 2006 σε περιφέρειες των 15 κρατών-μελών. Όμως, ταυτόχρονα, η Κοινοτική περιφερειακή πολιτική παρεμβαίνει σε όλα τα κράτη-μέλη, διότι πλέον από το κριτήριο του κατά κεφαλήν εισοδήματος έχουμε ήδη περάσει σε συνδυασμό κριτηρίων προσδιορισμού της πιθανής οικονομικής βοήθειας (eligibility and allocation criteria).

Μολονότι η εφαρμογή των κριτηρίων είναι αυστηρή, παραμένει αμφίβολο κατά πόσο η συγκέντρωση (concentration) των πόρων έχει επιτευχθεί με τον νέο Κανονισμό. Παρά το γεγονός ότι η κάλυψη του Στόχου 1 πέφτει από το 24,6% του συνολικού πληθυσμού της Ένωσης στο 22,2%, το ποσοστό αυτό θα φθάσει το 25,6% του Κοινοτικού πληθυσμού για έξι από τα επτά έτη της περιόδου 2000-2006, διότι κάποιες περιφέρειες θα χάσουν το δικαίωμα χρηματοδότησης (phase-out regions) – (Wishlade, 1999, σελ. 39).

Το ερώτημα είναι, ποιός είναι ο αποδεκτός βαθμός συγκέντρωσης και πόσο κοντά σε αυτόν βρισκόμαστε σήμερα; Όμως, αυτό το άρθρο δεν πραγματεύεται ένα τέτοιο είδος ανάλυσης.

6.3.3. Απλοποίηση (*simplification*)

Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1994-1999, κάθε μία από τις Κοινοτικές Πρωτοβουλίες (Community Initiatives) είχε το δικό της πρόγραμμα· το ίδιο συνέβαινε και με κάθε περιοχή Στόχου. Απλοποίηση σημαίνει, ότι η κάθε διοικητική περιφέρεια θα πρέπει τώρα να υποβάλλει ένα ενιαίο πρόγραμμα για την περιοχή της (Benneworth, 1998).

Η απλοποίηση αυτή καθ' εαυτή είναι πιθανώς θετική. Ο κίνδυνος που εγκυμονεί είναι, ότι μειώνοντας τον αριθμό των προγραμμάτων, μειώνεται επίσης και η γκάμα των ευκαιριών, για τις περιοχές που ευεργετούνται από την εισροή Κοινοτικών πόρων.

Οι τέσσερις βιομηχανικές Κοινοτικές Πρωτοβουλίες –RECHAR (ανθρακωρυχεία), RESIDER (χαλυβουργία), RETEX (κλωστοϋφαντουργία) και KONVER (αμυντικές βιομηχανίες)– αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμες για την οικονομία περιοχών του Στόχου 2, ενσωματώνοντας τοπικό εργατικό δυναμικό μέσω καινοτόμων πρωτοβουλιών (Fothergill, 1997). Όταν οι τέσσερις βιομηχανικές Πρωτοβουλίες πάψουν να υφίστανται, μερικές από τις περιφέρειες του Στόχου 2 δεν θα έχουν πλέον την παραμικρή Κοινοτική χρηματοδότηση στα πλαίσια της ευρωπαϊκής περιφερειακής πολιτικής. Επομένως, η απλοποίηση, παρότι επιθυμητή, έχει το δικό της κόστος.

6.3.4. Διεύρυνση (*enlargement*)

Ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός, ότι θα υπάρξουν σοβαρά προβλήματα λόγω της διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με δέκα νέα μέλη από 1ης Μαΐου 2004 και την αναμενόμενη εισδοχή των Ρουμανίας, Βουλγαρίας και Κροατίας το 2007. Όλες σχεδόν οι δεκαπέντε πρώτες –χρονικά– χώρες της Ένωσης θα γίνουν πιθανώς καθαρά δότες χώρες (*net payers*) στον προϋπολογισμό της Κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής και, ίσως, στο συνολικό προϋπολογισμό της Ένωσης.

Δεν γνωρίζουμε, εάν θα ευνοηθούν οι χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης σε βάρος των μεσογειακών χωρών της Κοινοτικής και των υπολοίπων περιοχών του Στόχου 1 ή εάν θα υπάρξει συνολικά μεγαλύτερη χρηματοδότηση. Για τα νέα κράτη-μέλη, όπως η Τσεχία και η Ουγγαρία, όπου οι περιοχές γύρω από την πρωτεύουσα είναι αισθητά πλουσιότερες από ό,τι στην υπόλοιπη χώρα, η αναθεώρηση του 1999 τονίζει, ότι δεν είναι ρεαλιστικό γι' αυτές τις χώρες, να περιμένουν μεταχείριση χώρας του Ταμείου Συνοχής σύμφωνα με τους Κανονισμούς του 1988 και του 1993 (CEC, 1999).

7. Οι χώρες του Ταμείου Συνοχής την περίοδο 2000-2006

Ο νέος Κανονισμός των Διαρθρωτικών Ταμείων δίνει προτεραιότητα πρώτα στις φτωχές περιοχές και μετά στις φτωχές χώρες στο σύνολό τους. Για τις τέσσερις χώρες του Ταμείου Συνοχής (Πορτογαλία, Ισπανία, Ελλάδα και Ιρλανδία), το συνολικό τους μερίδιο από τις διαρθρωτικές παρεμβάσεις (Διαρθρωτικά Ταμεία και Ταμείο Συνοχής) θα μειωθεί από το 53,8% του συνόλου την περίοδο 1994-1999 (CEC, 1996β) στο 51,7% την περίοδο 2000-2006 (CEC, 1999).

Ένας λόγος γι' αυτή τη σχετική μείωση των (προκαθορισμένων) εισρεόμενων χρηματοδοτήσεων στις χώρες του Ταμείου Συνοχής, είναι το μειωμένο μερίδιο των πόρων του Ταμείου Συνοχής ως ποσοστό των διαρθρωτικών παρεμβάσεων. Αυτό οφείλεται κυρίως στο γεγονός, ότι οι κυβερνήσεις των πλούσιων κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που είναι καθαροί πληρωτές (net payers), είναι αντίθετες στη συνέχιση της ύπαρξης του Ταμείου Συνοχής για χώρες-μέλη της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ONE) και του ευρώ.

Ιδιαίτερα η Γερμανία, υποστήριξε, ότι οι πρόσθετοι πόροι των διαρθρωτικών παρεμβάσεων θα μπορούσαν να διοχετευθούν στα νέα κράτη-μέλη, στην προσπάθειά τους να προετοιμαστούν για την ONE. Βέβαια, η Γερμανία επιθυμεί την ένταξη των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, αφού παραδοσιακά έχει μεγάλη πολιτικο-οικονομική επιρροή σε αυτές.

Ακόμη, στην τρέχουσα περίοδο (2000-2006) υπάρχει μία μείωση της τάξης του 1,7%, στο μερίδιο των χωρών του Ταμείου Συνοχής από τα Διαρθρωτικά Ταμεία. Οι πόροι των Διαρθρωτικών Ταμείων επικεντρώνονται περισσότερο από πριν στις περιοχές του Στόχου 1 (οι λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες), αλλά αυτό δεν έχει άμεση επίδραση στις χώρες της Συνοχής για την περίοδο που διανύουμε (Wishlade, 1999).

Μία εξήγηση γι' αυτό είναι, ότι το ποσοστό των τεσσάρων χωρών της Συνοχής στο συνολικό πληθυσμό των περιοχών του Στόχου 1 είναι μικρότερο από ό,τι την περίοδο 1994-1999 (ιδιαίτερα η Ιρλανδία είναι πλουσιότερη). Ένας άλλος λόγος είναι, ότι η επιμονή στη σύγκριση του πλούτου σε επίπεδο περιφέρειας, ευνοεί τις φτωχότερες περιοχές του Στόχου 1.

Όσον αφορά στα κράτη-μέλη του Ταμείου Συνοχής, για την Ελλάδα, την Ισπανία και την Ιρλανδία, η κατά κεφαλήν οικονομική

ενίσχυση για τις περιοχές του Στόχου 1 την περίοδο 2000-2006 είναι μικρότερη από την αντίστοιχη βοήθεια του 1999 (το έτος με τα υψηλότερα ποσά χρηματοδότησης στη διάρκεια του ΚΠΣ-2, 1994-1999)· μόνο στην Πορτογαλία η κατά κεφαλήν βοήθεια στις περιφέρειες του Στόχου 1 την περίοδο 2000-2006 υπερβαίνει τα επίπεδα του 1999 (CEC, 1996β και CEC, 1999).

Η Πορτογαλία είναι ευνοημένη και στα τρία ΚΠΣ. Αυτό οφείλεται τόσο στη διαπραγματευτική της ικανότητα, όσο και στο γεγονός ότι στην επίσημη κατάταξη του ΟΗΕ με βάση τις επιδόσεις της κάθε χώρας στους κυριότερους κοινωνικούς και οικονομικούς δείκτες, βρίσκεται πάντα αρκετές θέσεις πιο κάτω από την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Ισπανία.

8. Το ΣΑΚΧ, τα Διαρθρωτικά Ταμεία και οι Αναπτυξιακές Εταιρίες

Το 1999, στο Πότσταμ, ήταν η χρονιά της ολοκλήρωσης του Σχεδίου Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου [ΣΑΚΧ –European Spatial Development Perspective (ESDP)– Faludi, 2001]. Αυτή ήταν μία πολύ σημαντική εξέλιξη στο πεδίο του ευρωπαϊκού χωροταξικού σχεδιασμού και, παρά το γεγονός ότι ακόμη δεν υπάρχει επίσημη Κοινοτική ισχύς, αποτελεί ένα πολύ σημαντικό βήμα για όσους πιστεύουν, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα έπρεπε να είχε μία χωροταξική πολιτική, έτσι ώστε να πετύχαινε μεγαλύτερη συνοχή μεταξύ των διαφόρων οργάνων κλαδικών πολιτικών.

Το ΣΑΚΧ είναι αρκετά γνωστό από το 1997, αλλά ακόμη και σήμερα αρκετοί άνθρωποι του χώρου δεν το έχουν καταλάβει στην ευρύτερή του έννοια. Ο βασικός του στόχος είναι να βοηθήσει στην ανάπτυξη μίας πιο «πολυκεντρικής» Ευρώπης και πιο ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης. Υπάρχει ακόμη καχυποψία όσον αφορά στον πραγματικό σκοπό που εξυπηρετεί, ενώ το πεδίο δράσης και ο ρόλος που μπορεί να παίξει σχετικά με τις πιο ορθόδοξες και νομότυπες διαδικασίες τοπικού και περιφερειακού σχεδιασμού συχνά παρεξηγούνται (Williams, 1999β).

Για την περίοδο του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (ΚΠΣ) 2000-2006, η χρηματοδότηση αστικών προτεραιοτήτων (urban funding) θα είναι πρωτεύουσας σημασίας στα Διαρθρωτικά Ταμεία. Η σχέση των τελευταίων με τις αστικές προτεραιότητες είναι ζωτικής σημασίας για την περίοδο που διανύουμε, αφού δεν

υπήρξε η δυνατότητα αυτή στη διάρκεια του Α΄ ΚΠΣ (1988-1993) και του Β΄ ΚΠΣ (1994-1999) – (Williams, 1999β).

Αυτό που δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στο ΣΑΚΧ είναι, ότι θα μπορούσε να συνεισφέρει στην επίτευξη μεγαλύτερης διαφάνειας στον καθορισμό (allocation) και τη χρήση (spending) των χρηματικών πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων, και να αποτελέσει τη βάση για μιά πιο ορθολογική συνολική στρατηγική. Μερικές κυβερνήσεις αντιτίθενται στην εφαρμογή του, όχι μόνο διότι δεν μπορούν να δουν τα πλεονεκτήματα του ΣΑΚΧ, αλλά και διότι το τελευταίο προϋποθέτει ανεπιθύμητο ασφυκτικό έλεγχο των κεκτημένων και των χρηματοδοτήσεων που εισρέουν στα κρατικά ταμεία (Williams, 1999α).

Υπό ευρύτερη έννοια, το άρθρο 7D της Συνθήκης του Άμστερνταμ (1997) δεσμεύει την Ευρωπαϊκή Ένωση να «προωθήσει την εδαφική (territorial) και κοινωνική συνοχή». Το ΣΑΚΧ θα μπορούσε να είναι ένα σχέδιο ζωτικής σημασίας, που θα επέτρεπε στη Γενική Διεύθυνση XVI των Βρυξελλών (αρμόδια για την περιφερειακή πολιτική και τη συνοχή), να εκτιμήσει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες κλαδικών πολιτικών άλλων Γενικών Διευθύνσεων, με βάση τη συνεισφορά τους στην επίτευξη της χωρικής (spatial) συνοχής μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στο μεταξύ το ΣΑΚΧ θα δοκιμασθεί, όσον αφορά στο κατά πόσο θα διαμορφώσει τη συζήτηση για τις χωρικές στρατηγικές στο πεδίο των Αναπτυξιακών Εταιριών (Regional Development Agencies – RDAs), δηλαδή το πώς οι Αναπτυξιακές Εταιρίες (ΑΕ) θα γίνουν αποκεντρωμένοι θεσμοί περιφερειακής διακυβέρνησης. Στη Δυτική Ευρώπη, οι ΑΕ έχουν παίξει ένα σημαντικό ρόλο, στην αυξανόμενη σημασία που δίνουν οι διάφορες χώρες στην εφαρμογή της εκ των κάτω (bottom-up) περιφερειακής πολιτικής και συχνά υποστηρίζεται ότι η προσέγγιση με βάση τις ΑΕ προσφέρει ένα σημαντικό συμπλήρωμα ή εναλλακτική λύση στα παραδοσιακά οικονομικά κέντρα της κεντρικής κυβέρνησης (Halkier and Danson, 1997).

Οι ΑΕ είναι υπεύθυνες όχι μόνο για τη διαμόρφωση (formulation) της περιφερειακής πολιτικής, αλλά και για τη μετατροπή των πολιτικών των περιφερειακών φορέων, όπως τα Εμπορικά Επιμελητήρια και η Τοπική Αυτοδιοίκηση, έτσι ώστε να υπάρχει συντονισμός όλων των πολιτικών. Οι αρμόδιοι φορείς που ακόμη δεν έχουν εμπλακεί στην όλη διαδικασία, χρειάζεται να ενεργοποιηθούν και να ενθαρρυνθούν να εκφράσουν τις ανάγκες τους και να ασκήσουν την επιρροή τους.

Ο ρόλος των ΑΕ μέσα σε αυτή τη διαδικασία της εσωτερικής κινητικότητας, εξωτερικής διαπραγμάτευσης και περιφερειακής μεσολάβησης, είναι να μεταβάλλει ριζικά το ισχύον καθεστώς των

κοινών συμφερόντων, στόχων και ενεργειών –στις περιφέρειες κάθε δυτικοευρωπαϊκής χώρας ξεχωριστά– σε μία ενιαία περιφερειακή ατζέντα, πολιτική και επιχειρησιακή στρατηγική.

9. Επίλογος

Παρά το γεγονός ότι στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 η επίδραση της Κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής δεν ήταν σημαντική, για την περίοδο 1988-2003 η ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική, γενικά, μπορεί να εκτιμηθεί, κατ' αρχήν, θετικά. Διοχετεύθηκε στις ευρωπαϊκές περιφέρειες ένα μεγάλο ποσό χρηματικών πόρων και επιτεύχθηκε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα αυτών των παρεμβάσεων μέσω πολυετών προγραμμάτων σύγκλισης, εταιρικής, εστίασης σε συγκεκριμένους Στόχους, συνδυασμό δανείων και επιχορηγήσεων κ.λπ.

Οι αναθεωρήσεις των Διαρθρωτικών Ταμείων το 1993 και το 1999 αντιπροσωπεύουν ένα ακόμη βήμα προς την απλοποίηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών. Ειδικότερα, το αναθεωρημένο πακέτο του 1999 εισαγάγει τον αποκεντρωμένο προγραμματισμό, ευρύτερες συνεργασίες και πιο διαφανείς διαδικασίες παρακολούθησης, όπως επίσης απλούστερες και ακριβέστερες συμφωνίες διαχείρισης των πόρων, περιλαμβάνοντας ένα αποθεματικό επίδοσης για τις χώρες με τον υψηλότερο ρυθμό απορρόφησης των πόρων.

Όμως, η διατήρηση του αναπτυξιακού χάσματος, οι προκλήσεις της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η διεύρυνση της Ένωσης με νέα μέλη και η εμπειρία που αποκτήθηκε στα πρώτα χρόνια της νέας περιφερειακής πολιτικής (1988-2003), θα επιφέρουν αναπόφευκτα τροποποιήσεις στις διαρθρωτικές πολιτικές τα επόμενα χρόνια.

Η περιφερειακή και κοινωνική πολιτική είναι οι πιο σημαντικές πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για να βελτιώσει την αναδιανομή του πλούτου μέσα στα εδάφη της. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση για την επίτευξή του, αντανακλούν την επιθυμία της να κάνει αυτές τις πολιτικές αποτελεσματικές, ενθαρρύνοντας και υποβοηθώντας την αυξημένη ικανότητα απορρόφησης των πόρων. Η κοινωνική πολιτική στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχει περιορισμένους στόχους και συνήθως έχει να κάνει με την αναδιανομή των πόρων μέσω του ΕΚΤ, για την επανακατάρτιση των εργαζομένων στις περιοχές που βρίσκονται σε βιομηχανική ύφεση ή υπόκεινται σε διαρθρωτικές αλλαγές. Η επίπτωση του ΕΤΠΑ στη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων δεν

είναι δεδομένη. Η επίδραση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης γενικότερα δεν είναι τεκμηριωμένη.

Εάν η πολιτική των Βρυξελλών πέτυχε να μειώσει τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες ανάμεσα στα κράτη-μέλη και τις ανισορροπίες σε περιφερειακό επίπεδο είναι αμφιλεγόμενο, αλλά η εντύπωση είναι, ότι ο στόχος αυτός επετεύχθη τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό (ακραίο παράδειγμα η Ιρλανδία, αν και οι επιδόσεις της χώρας αυτής οφείλονται και σε άλλους παράγοντες, όπως π.χ. οι άμεσες ξένες επενδύσεις, η εξειδίκευση στις επενδύσεις υψηλής τεχνολογίας και στα φαρμακευτικά προϊόντα, η υψηλή κατάρτιση του ανθρώπινου δυναμικού, ο υψηλός βαθμός σύζευξης μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας κ.ά.).

Οι εκτιμήσεις για την επίδραση της Κοινοτικής περιφερειακής πολιτικής είναι ιδιαίτερα κριτικές: παρά το γεγονός, ότι το αναδιανεμητικό αποτέλεσμα σε χρηματικούς όρους είναι δεδομένο και ότι η κρίσιμη περίοδος (1988-2003) είναι μικρή για να φανούν οι επιπτώσεις αυτών των διαρθρωτικών παρεμβάσεων, η συνεισφορά τους στην ανάπτυξη και την αποτελεσματικότητα των πολιτικών φαίνεται να είναι ακόμη περιορισμένη.

Πίνακας 1

Τα Διαρθρωτικά Ταμεία 1989-1993	Ταμεία	% των πόρων
Στόχος 1 Λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές	Όλα	63
Στόχος 2 Αναπτυγμένες περιοχές σε βιομηχανική ύφεση	ΕΤΠΑ, ΕΚΤ	12
Στόχος 3 Μακροχρόνια ανεργία	ΕΚΤ))	12
Στόχος 4 Ανεργία νέων	ΕΚΤ)	
Στόχος 5α Αγροτική προσαρμογή	ΕΓΤΠΕ	6
Στόχος 5β Αγροτική ανάπτυξη	Όλα	5
Άλλα		2

Πηγή: Commission of the European Communities (1990), Guide to the reform of the Community's Structural Funds, Office for Official Publications of the European Communities, CEC, Brussels, Luxembourg.

Συντμήσεις

Ελληνικά

ΑΕ	=	Αναπτυξιακές Εταιρίες
ΑΕΠ	=	Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν
ΕΓΤΠΕ	=	Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Προσανατολισμού και Εγ- γήσεων
ΕΕΠ	=	Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη
ΕΚΤ	=	Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο
ΕΟΚ	=	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΕΣΥΕ	=	Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος
ΕΤΠΑ	=	Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης
ΚΠΣ	=	Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης
ΜΜΕ	=	Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις
ΜΟΠ	=	Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα
ΟΝΕ	=	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
ΣΑΚΧ	=	Σχέδιο Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου
ΧΜΠΑ	=	Χρηματοδοτικό Μέσο για τον Προσανατολισμό της Α- λειίας

Αγγλικά

CEC	=	Commission of the European Communities
ESDP	=	European Spatial Development Perspective
R & D	=	Research and Development
RDAs	=	Regional Development Agencies
TENS	=	Trans-European Networks

Βιβλιογραφία

- Bache I., *The politics of European Union regional policy: Multilevel governance or flexible gatekeeping? Contemporary European Studies Series*, UACES, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1998.
- Bachtler J. and Michie R., «Strengthening economic and social cohesion? The revision of the Structural Funds», *Regional Studies* 28 (8), 1994, σελ. 789-96.
- Bachtler J. and Michie R., «A new era in EU regional policy evaluation? The appraisal of the Structural Funds», *Regional Studies* 29 (8), 1995, σελ. 745-51.

- Bachtler J. and Michie R., *The new Structural Fund Regulations, Regions: the newsletter of the Regional Studies Association*, no 224, December 1999, σελ. 22-31.
- Benneworth P., *RDAs and the European Structural Funds, Regions: The newsletter of the Regional Studies Association*, no 218, December 1998, σελ. 9-14.
- CEC (Commission of the European Communities), *Guide to the reform of the Community's Structural Funds, Office for Official Publications of the European Communities*, CEC, Brussels, Luxembourg, 1990.
- CEC, *Community Structural Funds 1994-99: Regulations and commentary*, CEC, Brussels, Luxembourg, 1993.
- CEC, *First Report on economic and social cohesion*, COM (96) 542, CEC, Brussels, Luxembourg, 1996α.
- CEC, *Structural Funds and Cohesion Fund 1994-1999: Regulations and commentary*, OPOEC, Luxembourg, 1996β.
- CEC, *The Structural Funds and the Cohesion Fund from 2000 to 2006, DG for Regional Policy and Cohesion*, CEC, Brussels, Luxembourg, July 1997α.
- CEC, *Agenda 2000: For a stronger and wider Union, COM (97) 2000 final*, CEC, Brussels, Luxembourg, 1997β.
- CEC, *EU Structural Funds: Commission decides financial allocations*, IP/99/442, Brussels, 1 July 1999.
- Council of the EC, *European Council in Edinburgh*, Conclusions of the presidency, 11-12 December 1992.
- European Economy*, CEC, Brussels, Luxembourg, 2000.
- Eurostat (διάφορα έτη).
- Faludi A., «The application of the European Spatial Development Perspective: Evidence from the North-West Metropolitan Area», *European Planning Studies* 9 (5), 2001, σελ. 663-675.
- Fothergill S., «The premature death of EU regional policy?», *European Urban and Regional Studies* 5 (2), 1997, σελ. 183-188.
- Georgiou G.A., «From policy to action: The implementation of European Community regional programmes in Greece», *Regional Politics and Policy* 3, summer 1993, σελ. 51-64.
- Graham B. and Hart M., «Cohesion and diversity in the European Union: Irreconcilable forces?», *Regional Studies* 33 (3), 1999, σελ. 259-268.
- Gudgin G., *The impact of EU membership on the Northern Ireland economy: 1973-1997*, paper presented to the European Liaison, Institute of European Studies Conference, Belfast, February 1998.
- Halkier H. and Danson M., «Regional Development Agencies in Western Europe: A survey of key characteristics and trends», *European Urban and Regional Studies* 4 (3), 1997, σελ. 243-256.
- Hall R., «Agenda 2000 and European cohesion policies», *European Urban and Regional Studies* 5 (2), 1997, σελ. 176-183.

- Hooghe L., *Cohesion policy and European integration*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Hooghe L. and Keating M., «The politics of European Union regional policy», *Journal of European Public Policy* 1 (3), 1994, σελ. 367-393.
- Ioakimidis P.C., «EU cohesion policy in Greece: The tension between bureaucratic centralism and regionalism», στο: Hooghe L. (ed.), *Cohesion policy and European integration: Building multi-level governance*, Oxford University Press, Oxford, 1996, σελ. 342-363.
- Lewis J., «Regional assistance in the enlarged Union: Time for another reform», *European Urban and Regional Studies* 2 (1), 1995, σελ. 1-2.
- Marks G., «Structural policy and multilevel governance in the EC», στο: Cafruny A. and Rosenthal G. (eds), *The state of the European Community*, vol. 2: The Maastricht debates and beyond, Lynne Rienner Publishers, Longman, UK, 1993, σελ. 391-410.
- Mitsos A., paper presented to the *European Institute*, LSE, November 1994.
- Peterson J., «Decision-making in the European Union: Towards a framework for analysis», *Journal of European Public Policy* 2 (1), 1995, σελ. 69-93.
- Plaskovitis I., «EC regional policy in Greece: Ten years of Structural Funds intervention», στο: Kazakos P. and Ioakimidis P.C. (eds), *Greece and EC membership evaluated*, Pinter Publishers, London, 1994, σελ. 116-127.
- Pollack M., «Regional actors in an intergovernmental play: The making and implementation of EC structural policy», στο: Mazey S. and Rhodes C. (eds), *The state of the European Union*, vol. 3, Lynne Rienner Publishers, Longman, UK, 1995, σελ. 361-90.
- Scott J., *Development dilemmas in the European Community: Rethinking regional development policy*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia, 1995.
- Shackleton M., «Keynote article: The Delors II budget package», *Journal of Common Market Studies* 31 (annual review), 1993, σελ. 11-25.
- Williams R.H., *The road to ESPON: The EU spatial research network*, paper to Planning Research Conference, University of Sheffield, March 1999α.
- Williams R.H., «Constructing the European Spatial Development Perspective: Consensus without a competence», *Regional Studies* 33 (8), 1999β, σελ. 793-797.
- Wishlade F., «Achieving coherence in European Community: Approaches to area designation», *Regional Studies* 28 (1), 1994, σελ. 79-97.
- Wishlade F., *Who gets what? Eligible areas and financial allocations under the new Structural Funds*, *Regions: the newsletter of the Regional Studies Association*, no 223, October 1999, σελ. 37-48.

Αστέρης Χουλιάρης
Γεωγραφικοί μύθοι
της διεθνούς πολιτικής
Εκδόσεις Ροές, Αθήνα, 2004

Όποιος ασχολείται με τη διεθνή πολιτική, είτε ως ειδικός, είτε ως πολιτικός, είτε έστω ως απλός πολίτης, έχει μία ρητή ή συγκαλυμμένη αντίληψη για το χώρο του, όπως και για τον υπόλοιπο κόσμο. Έτσι ο καθένας από μας ορίζει την «πατρίδα» του και τους γείτονές της, τους φίλους της και τους εχθρούς της, όπως και το ποιος είναι ισχυρός ή αδύναμος στη διεθνή σκηνή ανάλογα με το πώς αντιλαμβάνεται το χώρο. Ωστόσο, λίγοι συνειδητοποιούν ότι τα δεδομένα της αντίληψής μας για το χώρο όχι μόνο μεταβάλλονται συνεχώς, αλλά και ότι δεν πρόκειται να είναι ποτέ ξανά έτσι όπως είναι σήμερα. Η εχθρική για παράδειγμα, για τους Δυτικούς εικόνα της Ανατολικής Ευρώπης του 1970 χάθηκε πλήρως, ενώ η σαγηνευτική Μέση Ανατολή μεταμορφώθηκε σε έναν εφιάλτη, στην πηγή όλων των απειλών για το δυτικό τρόπο ζωής. Το βιβλίο αυτό έχει ως σκοπό να αποκαλύψει στο ευρύτερο ακαδημαϊκό κοινό τις γεωγραφικές αντιλήψεις πάνω στις οποίες στηρίζονται οι διεθνείς σχέσεις αλλά και οι διεθνείς συγκρούσεις. Στόχος του είναι η κριτική της Γεωπολιτι-

κής, δηλαδή εκείνης της δήθεν αντικειμενικής ερμηνείας της διεθνούς πραγματικότητας η οποία, ενώ υποτίθεται ότι στηρίζεται σε γεωγραφικά, ήτοι φυσικά δεδομένα, στην ουσία προβάλλει μία εθνοκεντρική, δηλαδή καθαρά υποκειμενική, εικόνα για τον υπόλοιπο κόσμο.

Το βασικό πλεονέκτημα του βιβλίου είναι ο εύληπτος τρόπος γραφής που στηρίζεται αναμφίβολα στη βαθιά γνώση του αντικειμένου από το συγγραφέα. Αυτό φαίνεται καλύτερα στο δεύτερο κεφάλαιο όπου παρουσιάζονται ένδεκα σύγχρονα γεωπολιτικά ερμηνευτικά σχήματα που επιχειρούν να κατανοήσουν τη νέα, μετά το μοιραίο 1989, διεθνή πραγματικότητα. Πλην των γνωστότερων «θεωριών» του Fukuyama και του Huntington, παρουσιάζονται οι ερμηνείες των αμερικανών Kissinger, Brezinski, Kaplan, Nye, Luttwak, Kagan, Paul Kennedy καθώς και του Βρετανού διπλωμάτη Robert Cooper. Επισημαίνω την εθνική καταγωγή των συγγραφέων αυτών, γιατί, όπως τονίζει ο συγγραφέας, οι αναλύσεις τους αντανακλούν «μία γεωπολιτική οπτική από μια περιορισμένη εδαφική ο-

ντότητα» (σελ. 67). Αυτό ισχύει δυστυχώς ακόμη και για ορισμένους Γάλλους αριστερούς διανοητές, πολύ γνωστούς στο ελληνικό κοινό, όπως ο Emmanuel Todd και ο Ignacio Ramonet, των οποίων οι αναλύσεις είναι, σύμφωνα με το συγγραφέα, αποτέλεσμα μιας «πολύ γαλλικής γεωπολιτικής αφήγησης» (σελ. 75). Έτσι, ενώ ρητώς επιδιώκεται η κριτική της επικρατούσας αντίληψης του κόσμου που στηρίζει την αμερικανική ηγεμονία, στην ουσία της «αφήγησης» υποβόσκει η ανησυχία των δύο διανοητών για την υποχώρηση της γαλλικής επιρροής στον κόσμο.

Η βασική θέση του συγγραφέα είναι ότι οι γεωπολιτικές ερμηνείες όχι μόνον δεν πέθαναν με το ναζισμό αλλά συνεχίζουν να επικρατούν και να επηρεάζουν την άσκηση της διεθνούς πολιτικής. Είναι εξαιρετικά χρήσιμο το γεγονός ότι ο συγγραφέας υπενθυμίζει την ιστορική καταγωγή της Γεωπολιτικής: ξεκίνησε από τη Γερμανία στα τέλη του 19ου αιώνα σα μία ερμηνεία των σχέσεων των διαφόρων κρατών στηριζόμενη σε μια βιολογική μεταφορά. Τα κράτη, όπως και οι έμβιοι οργανισμοί ζουν, αναπνέουν και ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την απόκτηση «ζωτικού χώρου». Αυτή η ψευδο-επιστημονική βάση χρησιμοποιήθηκε από πολλούς, μεταξύ των οποίων και ο Χίτλερ, για να δικαιολογήσουν την ανάγκη επέκτασης και ελέγχου γειτονικών και όχι μόνο χωρών που θα επέτρεπαν, ανάλογα με την εθνική καταγωγή του κα-

θενός, στη Γερμανία, τη Βρετανία ή την Αμερική, να «αναπνεύσουν» και να αναπτυχθούν σε βάρος των ανταγωνιστών τους στον «αγώνα για τη ζωή και την επιβίωση». Σήμερα η Αμερική, καθοδηγούμενη από μία μανιχαϊστική αντίληψη για τη σωτηρία του κόσμου, προβάλλει, ως δικαιολογία τουλάχιστον, μία ανάλογη γεωπολιτική ερμηνεία για την άσκηση της δύναμής της προκειμένου να επαναφέρει στην τάξη τα «κράτη-ταραξίες», δηλαδή το Αφγανιστάν, το Ιράκ, τη Συρία και τώρα το Ιράν.

Το κλειδί για την κριτική της Γεωπολιτικής αντίληψης που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας είναι η σχετικοποίηση της γεωγραφικής έννοιας του χώρου. Όπως εύστοχα τονίζει, «οι έννοιες του χώρου και του χρόνου δεν είναι απόλυτες, αντικειμενικές αλήθειες, αλλά κοινωνικές κατασκευές» (σελ. 86). Ως κοινωνικές κατασκευές δεν μπορούν να αντιμετωπίζονται ως φυσικά δεδομένα, σταθερά και ακλόνητα. Αν για παράδειγμα σήμερα το πετρέλαιο είναι πηγή στρατηγικής ισχύος και αντικείμενο διαμάχης, κάτι τέτοιο δεν ίσχυε πριν ένα αιώνα και είναι περισσότερο από πιθανό ότι δεν θα ισχύει και μετά από έναν αιώνα.

Αυτή η κριτική ωστόσο κρύβει μία ανυπέρβλητη αδυναμία. Γιατί, αν όλες οι έννοιες που χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί επιστήμονες για να εξηγήσουν την κοινωνική πραγματικότητα είναι όλες απλές κοινωνικές κατασκευές, χωρίς να είναι σε θέση κανείς να γνωρίζει ποια από αυτές εξηγεί καλύτερα

την πραγματικότητα, τότε δεν υπάρχει κανείς αποφασιστικός τρόπος να επιλέξει κάποιος την ορθότερη. Γιατί απλά, όλες οι εξηγήσεις είναι εξίσου αληθείς ή ψευδείς. Η επικράτηση κάποιας από αυτές είναι το τελικό αποτέλεσμα της πειθούς, της επιρροής, ή της ισχύος αυτού που την υποστηρίζει.

Ενώ η αποδόμηση του επιστημονικού λόγου είναι εξαιρετικά χρήσιμη ως βάση κριτικής και απομυθοποίησης, είναι προφανώς αυτοαναιρούμενη και αδιέξοδη. Τι θα συμβεί αν η μέθοδος της αποδόμησης εφαρμοστεί στον εαυτό της; Αποδεικνύοντας ότι όλοι οι άλλοι σφάλλουν, απλώς επαναλαμβάνεις μια αρχαία σοφιστεία του τύπου «όλοι ψεύδονται, εμού του ιδίου συμπεριλαμβανομένου». Ο αποδομητικός λόγος είναι σίγουρα γοητευτικός αλλά ταυτόχρονα δεν προσφέρει εναλλακτική διέξοδο. Ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται το πρόβλημα, χωρίς ωστόσο να αποδέχεται τις συνέπειες. Αν για παράδειγμα, όπως ορθά επισημαίνει, «ακόμη και η διαίρεση του κόσμου σε ηπείρους αποτελεί μια κοινωνική κατασκευή» (σελ. 128), αυτό δεν συνεπάγεται ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει μία ορθή εξήγηση του τι είναι ήπειρος! Μπορεί για πολιτικούς ή άλλους λόγους να δεχόμαστε ότι οι ήπειροι είναι πέντε,

ξεχνώντας την Ανταρκτική, αυτό όμως δε σημαίνει ότι δεν είναι ορθότερο να λέμε ότι οι ήπειροι είναι έξι (ή επτά θα πρόσθετα εγώ, μαζί με τη Γροιλανδία!). Το να ισχυρίζεσαι ότι η πρόταση «οι ήπειροι είναι πέντε» είναι ψευδής, είναι τελείως διαφορετικό από το να λες ότι είναι μία κοινωνική κατασκευή εξίσου ψευδής με μία άλλη που λέει ότι «οι ήπειροι είναι έξι». Κάποια από τις δύο είναι αληθέστερη!

Ο συγγραφέας επιδιώκει και επιτυγχάνει να καταρρίψει τους «γεωγραφικούς μύθους της διεθνούς πολιτικής». Με εξαιρετική τέχνη καταδεικνύει τις ψευδείς εικόνες που στηρίζουν τη δυτική αντίληψη για το ποιος είναι πολιτισμένος και ποιος όχι, ή για το ποιος είναι δικός και ποιος ξένος σε μια εθνοτική διαμάχη τύπου Ρουάντας, ή ακόμη και για το τι αποτελεί εθνοκάθαρση και τι «ανεκτή πράξη αντεκδίκησης» στις σφαγές της Βοσνίας. Με αυτήν την έννοια προσφέρει μια χρήσιμη υπηρεσία στο ελληνικό κοινό, το τόσο εθισμένο σε εθνοκεντρικές αναπαραστάσεις της διεθνούς πραγματικότητας και της συνακόλουθης θέσης της χώρας μας στη διεθνή σκηνή. Πίσω από το μετριοπαθή αλλά ελκυστικό του τίτλο, το βιβλίο αυτό ανατέμνει τις τρέχουσες αντιλήψεις μας για τις διεθνείς σχέσεις.

Μιχάλης Ζουμπουλάκης
 Αναπληρωτής Καθηγητής Ιστορίας και Μεθοδολογίας
 της Οικονομικής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών
 του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Αθανασία Τριανταφυλλοπούλου

*Οι Επιχειρήσεις των Οργανισμών
Τοπικής Αυτοδιοίκησης,
Ελληνική Εταιρεία Τοπικής Ανάπτυξης
και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.) Α.Ε.
Αθήνα, 2004, σελ. 408*

Η πρόσφατη έκδοση του εντυπωσιακού από κάθε πλευρά επιστημονικού έργου της διακεκριμένης διδάκτορος, γνωστής νομικού της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Ε.Τ.Α.Α.) με πολυετή εμπειρία, ως προς το χειρισμό νομικών υποθέσεων που αφορούν δημοτικές επιχειρήσεις και άλλες αναπτυξιακές, οργανωτικές πρωτοβουλίες της αυτοδιοίκησης, Αθανασίας (Σούλας) Τριανταφυλλοπούλου, υπερβαίνει τη στενή νομολογιακή προσέγγιση πρακτικών προβλημάτων.

Το έργο αυτό αξιοποιεί με τόλμη διαθέσιμα ερευνητικά εργαλεία με θεωρητικές-νομολογιακές προσεγγίσεις στοχεύοντας στην κατά το δυνατό ακριβέστερη αποτύπωση μιας παθολογίας που ταλανίζει μία θεμελιώδη πτυχή της τοπικής αυτοδιοίκησης, τις δημοτικές επιχειρήσεις. Η τοπική αυτοδιοίκηση πάσχουσα ως προς αυτή της τη διάσταση επηρεάζει το ευρύτερο αστικό-δημοκρατικό πλαίσιο του οποίου είναι βασικότατο και αναπόσπαστο συστατικό. Η προσπάθεια καλύπτει το νομικό πλαίσιο, την οργάνωση, τη λειτουργία και εμπειρικά στοιχεία των επιχειρήσεων των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ο.Τ.Α.).

Μια πρώτη γενική επισκόπηση

στο ογκώδες αυτό έργο προκαλεί αισθήματα εντυπωσιασμού και στον πιο αυστηρό κριτή. Οι 408 σελίδες του, οι 37 πίνακες με διαγραμματική υποστήριξη, οι 487 υποσημειώσεις, κάποιες από τις οποίες συνιστούν δύο σελίδες (π.χ. σημ. 236, σελ. 105-106), οι 162 ελληνικοί, αλλοδαποί, διαδικτυακοί τίτλοι, οι 17 έγχρωμοι χάρτες περιφερειών της Ελλάδας για την απεικόνιση των ορίων των Ο.Τ.Α. και το πλήθος των επιχειρήσεων ανά Δήμο και Κοινότητα και τέλος, ο εντυπωσιακός κατάλογος του συνόλου των Ο.Τ.Α. που έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (1.500 περίπου μέχρι την ολοκλήρωση της έρευνας). Ακολουθεί η διάρθρωση του βιβλίου.

Η προσπάθεια ξεκινάει με τη διακήρυξη του σκοπού της έρευνας, τη διάρθρωση και τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν. Η έρευνα χωρίζεται σε τέσσερα μέρη.

Το συνταγματικό πλαίσιο και οι νομοθετικές επιλογές περιλαμβάνονται στο πρώτο μέρος το οποίο ολοκληρώνεται με κριτικές παρατηρήσεις.

Το δεύτερο μέρος καλύπτει τις εκφάνσεις της επιχειρηματικής δραστηριότητας της τοπικής αυτοδιοίκησης με έμφαση στις μορφές παρέμβασης της τοπικής αυ-

τοδιοίκησης στην τοπική οικονομία. Εξετάζονται και αναλύονται θέματα όπως:

- α) Μορφές και κλάδοι Ο.Τ.Α.
- β) Το ισχύον θεσμικό πλαίσιο των εν λόγω οργανισμών.
- γ) Κατηγορίες Ο.Τ.Α. (π.χ. αμιγείς, διαδημοτικές, ανώνυμες εταιρείες, επιχειρήσεις ειδικών σκοπών).
- δ) Εξέταση και ανάλυση της επιχειρηματικής δραστηριότητας Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων αλλά και της Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας της γνωστής Κ.Ε.Δ.Κ.Ε.

Η οργάνωση και λειτουργία των επιχειρήσεων, τα ειδικά ζητήματα που προκύπτουν, όπως η ανάθεση έργων-εργασιών, η εκπόνηση μελετών και παροχή υπηρεσιών, η διενέργεια προμηθειών, θέματα προσωπικού, η κρατική εποπτεία, η φορολογική μεταχείριση, οι μορφές ενδοδημοτικής συνεργασίας, οι συμβάσεις με βάση τη διάταξη του άρθρου 34 Δ.Κ.Κ., οι προγραμματικές συμβάσεις, η εκχώρηση αρμοδιοτήτων, η ανάθεση εκτέλεσης έργου-εργασίας-προμήθειας-μεταφοράς και εκπόνησης μελέτης και η συμμετοχή των Ο.Τ.Α. σε κοινοπραξία, εξετάζονται και αναλύονται στο τρίτο μέρος της αξιολογίας αυτής μελέτης.

Το τέταρτο μέρος εξετάζει και αναλύει τη διαδικασία καταγραφής των εν λόγω επιχειρήσεων, η οποία επιχειρείται εδώ με επιτυχία κατά κλάδο δραστηριότητας, γεωγραφική περιφέρεια, κατά νομική μορφή. Η συγγραφέας έχει

περιλάβει, εκτός από τις εν ενεργεία επιχειρήσεις και τις αδρανείς, στοιχεία προσωπικού και οικονομικά στοιχεία των ενεργών επιχειρήσεων. Τα στοιχεία του έργου από έρευνα της Κ.Ε.Δ.Κ.Ε. σταματούν στο 2002, δεν περιλαμβάνονται οι επιχειρήσεις ύδρευσης-αποχέτευσης, με συνολικό αριθμό 1477 από τις οποίες οι 981 εν ενεργεία και οι 496 αδρανείς. Σημειώνουμε εδώ ότι η διαδικασία δημιουργίας ή αδρανοποίησης δημοτικών επιχειρήσεων συνιστά αέναη διαδικασία με αποτέλεσμα οι εν λόγω επιχειρήσεις σήμερα (2005) να πλησιάζουν σχεδόν τις 2.000.

Στις επιχειρήσεις του πρωτογενούς τομέα της οικονομίας κατηγοριοποιούνται οι παραγωγικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις εκμετάλλευσης ορυκτού πλούτου, η αξιολόγηση του γεωθερμικού δυναμικού από επιχειρήσεις οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης.

Στις επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα της οικονομίας περιλαμβάνεται η εξέταση και ανάλυση επιχειρήσεων πολιτιστικών, κοινωνικών, αθλητικών δραστηριοτήτων. Επίσης επιχειρήσεις αξιοποίησης ακίνητης περιουσίας των Ο.Τ.Α., αναπτυξιακές εταιρείες, κέντρα επαγγελματικής κατάρτισης, παροχής υπηρεσιών μαζικής μεταφοράς, εκμετάλλευσης πρατηρίων υγρών καυσίμων-γενικού εμπορίου, τουριστικής ανάπτυξης, παροχής πιστωτικών υπηρεσιών. Επιπλέον δίνεται η γεωγραφική κατανομή των επιχειρήσεων, η διάκριση κατά νομική μορφή, τα οικονομικά στοιχεία και οι ανα-

γκαίες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα όπου κατ' αρχήν γίνεται μια συμπυκνωμένη ανακεφαλαίωση με σοβαρό προβληματισμό και κριτική διάθεση απέναντι στο πρόβλημα. Τα συμπεράσματα καταγράφονται σε 19 σημεία, όλα εύστοχα και χρήσιμα, τόσο για την επιστήμη όσο και για την πολιτική στη διάσταση της τοπικής αυτοδιοίκησης και όχι μόνο.

Σημειώνουμε ενδεικτικά το συμπερασματικό σημείο (10) όπου:

- α) Διαπιστώνεται ότι οι κανόνες λειτουργίας των Ο.Τ.Α. και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου που τις ιδρύουν επιτρέπουν την ευέλικτη λειτουργία τους.
- β) Παρατηρείται ανεπάρκεια αξιοποίησης πλατιών κοινωνικών δυνάμεων στη διαχείριση των τοπικών πλουτοπαραγωγικών και άλλων πόρων.
- γ) Ερμηνεύεται ως εφικτή η αξιοποίηση των Ο.Τ.Α. για την άσκηση δημοσίων λειτουργιών και πολιτικών της τοπικής αυτοδιοίκησης, εφόσον αξιοποιηθεί ευρύτερα το θεσμικό σχήμα των επιχειρήσεων οποιασδήποτε μορφής με αξιοποίησή τους ως νομικά πρόσωπα «διφυούς χαρακτήρα».

Γενικά τα συμπεράσματα της συγγραφώς επισημαίνουν θετικά και αρνητικά στοιχεία των Ο.Τ.Α. Στα θετικά καταχωρείται για παράδειγμα η αποδοχή τους από τους τοπικούς συλλογικούς φορείς και τους περισσότερους δημότες. Στα αρνητικά χρεώνεται το

χρονοβόρο γραφειοκρατικό σύστημα πρόσληψης προσωπικού επιβαρυνόμενο από τις γνωστές παρεμβάσεις (ρουσφετολογικές) των πολιτικών με αποτέλεσμα οι εν λόγω προσλήψεις να μην ακολουθούν πάντα αυστηρά επιχειρηματικά κριτήρια.

Στον επίλογο υπογραμμίζεται το ιδιαίτερο βάρος του θεσμού των ποικιλόμορφων Ο.Τ.Α., όχι μόνον για την τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά και για την οικονομία και την κοινωνία διευρυνόμενα στην περιφέρεια και αθροιστικά σε ολόκληρη τη χώρα. Παράλληλα σημειώνεται η ύπαρξη αντιφάσεων, αρνητικών όψεων, φυσικά όχι ξεκομμένων από τα ευρύτερα προβλήματα και τα γνωστά σε όλους μας «κακώς κείμενα» μιας οικονομίας και μιας κοινωνίας στην Ελλάδα της σύγχρονης εποχής.

Η ανάλυση ολοκληρώνεται με το επίμετρο στο οποίο εξετάζεται το πρόγραμμα «Πολιτεία-21ος αιώνας, Αυτό-διοίκηση Ευθύνης» του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (2003) που προβλέπει νέες ρυθμίσεις σε σχέση με τις εν λόγω επιχειρήσεις. Ειδικότερα αναφέρονται οι κοινωφελείς επιχειρήσεις οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οι παραγωγικές επιχειρήσεις οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οι αναπτυξιακές επιχειρήσεις Ο.Τ.Α. και οι δημοτικές ανταποδοτικές επιχειρήσεις. Η συγγραφώς, όπως και σε άλλα θέματα του βιβλίου, συνοδεύει και τα πιο πάνω με χρήσιμες κριτικές παρατηρήσεις που δρουν σαν ωφέλιμα ερεθίσματα επιστημονικής αναζήτη-

τησης, σε αρμονική σύνθεση με εμπειρικά στοιχεία και πρακτικά προβλήματα.

Η βιβλιογραφία, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είναι πλουσιότατη και καλύπτει υπέρ το δέον τις ανάγκες της αξιολογής αυτής επιστημονικής προσπάθειας.

Η χαρτογράφηση των επιχειρήσεων (παράρτημα Ι) κατά περιφέρειες (π.χ. Αττικής, Κεντρικής Μακεδονίας, Κρήτης, Θεσσαλίας κ.λπ.) με έγχρωμους χάρτες εμπλουτίζει το έργο τόσο πρακτικά, επιστημονικά όσο και αισθητικά.

Η αναζήτηση, κατηγοριοποίηση, καταγραφή των 1.500 περίπου δημοτικών επιχειρήσεων, στο παράρτημα ΙΙ, καταδεικνύει την επίμονη και επίπονη προσπάθεια της συγγραφέως να παρουσιάσει ολοκληρωμένο έργο το οποίο συνιστά χρήσιμο εγχειρίδιο-οδηγό για τους αιρετούς και μη αιρετούς αξιωματούχους της τοπικής αυτοδιοίκησης και άλλους ενδιαφερόμενους. Στο τμήμα αυτό του βιβλίου εντοπίζεται ο νομός της χώρας όπου βρίσκεται η επιχείρηση, η πλήρης ονομασία της, η σύστασή της με αριθμό Φ.Ε.Κ. και ημερομηνία δημοσίευσης. Αναφέρουμε τρία ενδεικτικά παραδείγματα:

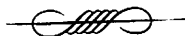
- Νομός Μαγνησίας, «Συμφωνική Ορχήστρα Δήμου Βόλου», αρ. Φ.Ε.Κ. 1560Β, 13/12/2002, σελ. 387.
- Νομός Αρκαδίας, «Διαδημοτική Επιχείρηση Διαχείρισης Στερε-

ών Αποβλήτων Μεγαλόπολης, Φαλαισίας, Γόρτυνος και Τρικολώνων», αρ. Φ.Ε.Κ. 1789Β, 3/12/2003, σελ. 319.

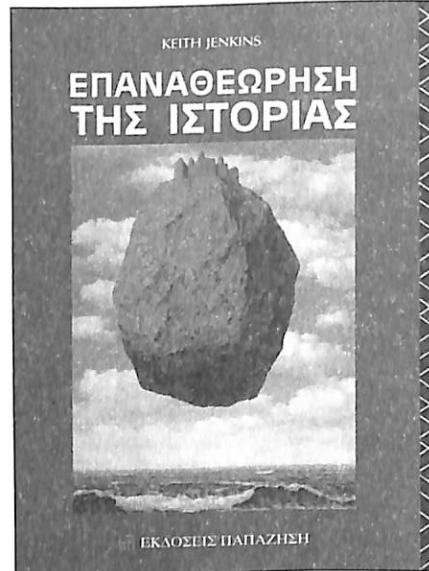
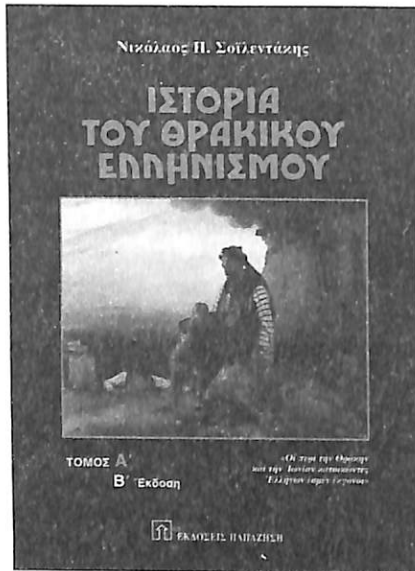
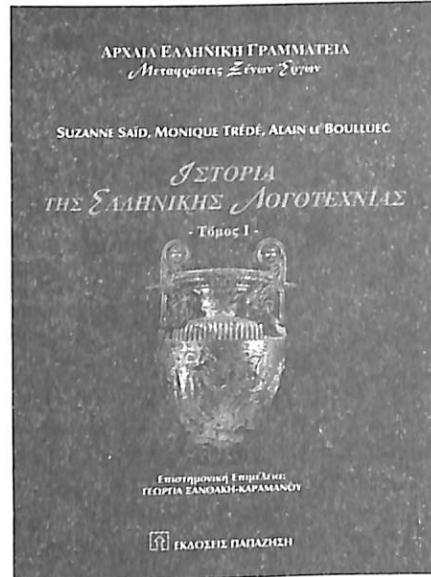
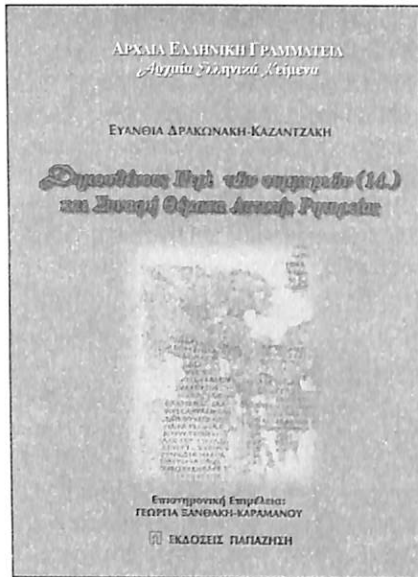
- Νομός Χανίων, «Δημοτική Ξενοδοχειακή Αναπτυξιακή Επιχείρηση Κολυμβαρίου Ν. Χανίων ΔΙΚΤΥΝΝΑ», 14Β, 15/1/1997, σελ. 406.

Η αξία και σημασία του εν λόγω έργου είναι πολυδιάστατη. Η στέρεη θεωρητική βάση, η αυστηρά επιστημονική μεθοδολογική προσέγγιση, η κατανοητή αλλά όχι υπεραπλουστευμένη γλώσσα της γράφουσας, η ακριβής τεκμηρίωση, η λογική αλληλουχία εξέτασης και ανάλυσης των πτυχών του θέματος, τα κριτικά συμπεράσματα της αντικειμενικής διαφοροποίησης θετικών και αρνητικών παραγόντων, αλλά και ο εμπλουτισμός του βιβλίου με πίνακες, διαγράμματα, έγχρωμους χάρτες, πολυσέλιδο κατάλογο δημοτικών επιχειρήσεων, όλα αυτά δίνουν το μέτρο της ποιότητας αλλά και της επίπονης μεθοδικής εργασίας της συγγραφέως που συνδυάζει το θεωρητικό με το πρακτικό, τις έννοιες με τις εφαρμογές, τις αρχές και τις αξίες με το θετικό πρακτικό αποτέλεσμα, προς όφελος της ευρύτερης κοινωνίας και την πρόοδό της, στην αυγή του εικοστού-πρώτου αιώνα.

Δημήτρης Ψύλλας

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

εκδοσεις παπαζηση απο το 1929

ΚΕΝΤΡΙΚΟ: ΝΙΚΗΤΑΡΑ 2, 106 78 ΑΘΗΝΑ τηλ: 210 3822 496 - 210 3838 020 fax: 210 3809 150
E-mail: papazisi@otenet.gr

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ 11-ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ-ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5, 105 64 ΑΘΗΝΑ
τηλ: 210 3216 148 fax: 210 3313 074

Βιβλιοπαρουσίαση

Κωνσταντίνος Ι. Παπαδούλης

*Συγκριτική πολιτική και δημοσιο-πολιτική έρευνα
και ανάλυση: Η επιστήμη του διαλεκτικού
και του θεμελιώδους εμπειρισμού*

Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, 2003

Το πόνημα αυτό χωρίζεται σε τρία μέρη. Το πρώτο μέρος περιλαμβάνει δύο κεφάλαια και εισάγει τον αναγνώστη-μελετητή στη συγκριτική μεθοδολογία και την εφαρμογή της στην πολιτική και δημοσιο-πολιτική ή τη συγκριτική πολιτική και συγκριτική δημόσια πολιτική. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από έξι κεφάλαια που αναλύουν συγκριτικά συστήματα πολιτειακής και πολιτικής διακυβέρνησης και τη δημόσια (κρατική) πολιτική. Τέλος, το τρίτο μέρος χωρίζεται σε δύο κεφάλαια και ερευνά και εξετάζει ακαδημαϊκές μελέτες ή περιπτώσεις μελέτης της συγκριτικής πολιτικής, δημοσιο-πολιτικής και θεσμολογικής ή/και νεο-θεσμολογικής ανάλυσης.

Ειδικότερα, τα δύο πρώτα κεφάλαια εξετάζουν, μελετούν και αναλύουν τις θεμελιώδεις και διαλεκτικές έννοιες, τεχνικές, αμφισβητήσεις και μεθόδους, της συγκριτικής έρευνας και ανάλυσης, της συγκριτικής πολιτικής και συγκριτικής δημόσιας πολιτικής. Στο δεύτερο κεφάλαιο επίσης, εξετάζεται και αναλύεται η γνωσιακή

λογική και επιχειρηματολογία της συγκριτικής μεθοδολογίας ως επιστήμης του διαλεκτικού και θεμελιώδους εμπειρισμού. Το τρίτο κεφάλαιο μελετά το πολιτικό θεσμικό πλαίσιο του κράτους-έθνους λαμβάνοντας ως παράδειγμα το ελληνικό κράτος και εξετάζει συγκριτικά το παρελθόν και το παρόν του ελληνικού συντάγματος, τα είδη των συνταγμάτων και των κοινοβουλευτικών συστημάτων, καθώς και την εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική εξουσία ή/και λειτουργία, στην ελληνική και διεθνή διάστασή της. Το τέταρτο κεφάλαιο εξετάζει τη φύση των εκλογών και των εκλογικών διαδικασιών και αναλύει συγκριτικά τα πολιτικά και δημοσιο-πολιτικά δρώμενα της φιλελεύθερης δημοκρατίας μέσα από τις πέντε σύγχρονες πολιτικοοικονομικές θεωρίες του κράτους, την πολυφωνική, τη νεο-πολυφωνική, την εκλεκτική, τη μαρξιστική και τη νεο-δεξιά θεωρία. Το όγδοο κεφάλαιο εξετάζει την επιστήμη, την εφαρμογή, τον τερματισμό, τα είδη και την ανάλυση της δημόσιας πολιτικής ή δημοσιο-πολιτικής επιστήμης

ως πεμπτουσίας της πολιτικής επιστήμης και ως διακριτής υπο-επιστήμης των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών. Το ένατο κεφάλαιο εξετάζει, εξηγεί και αναλύει συγκριτικά δημόσια πολιτική. Τέλος, το δέκατο κεφάλαιο εξειδικεύει τη συγκριτική πολιτική και συγκριτική δημόσια πολιτική και εστιάζει στη σημασία των θεσμών και τη θεσμολογική ή θεσμική και νεο-θεσμολογική ή νεο-θεσμική εξέταση και ανάλυσή τους.

Τα τρία αυτά μέρη του βιβλίου αποτελούν, σε συνδυασμό, μια ολοκληρωμένη εξέταση, μελέτη και ανάλυση της συγκριτικής μεθοδολογίας μέσα από τη συγκριτική πολιτική και δημοσιο-πολιτική έρευνα και ανάλυση, που ορίζουν και καθορίζουν την πρώτη ως επιστήμη του διαλεκτικού και θεμελιώδους εμπειρισμού. Πώς και γιατί ορίζεται, όμως αυτή η γνωσιακή λογική και αξιολόγηση της μετουσίωσης της συγκριτικής μεθοδολογίας σε συγκριτική επιστήμη;

Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η συγκριτική έρευνα και ανάλυση είναι μία εμπειρική μεθοδολογία που μετατρέπεται σ' επιστήμη, διότι αποσαφηνίζει διαλεκτικά και θεμελιακά τον εμπειρισμό μιας οποιασδήποτε θεωρίας των κοινωνικών επιστημών. Η επιστημονική θεωρία, από την άλλη πλευρά, εξαρτάται ουσιαστικά από τον εμπειρισμό της, δηλαδή την εμπειρική δοκιμασία της μέσα από την παρατήρηση και καταγραφή πραγματικών γεγονότων, και κατά συνέπεια, την επιβεβαίωση ή τη διά-

ψευδή της. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι, κατ' αυτόν τον τρόπο και την αιτία, η συγκριτική έρευνα και ανάλυση αποτελεί ασφαλώς μια κρίσιμη και ζωτική εμπειρική μέθοδο για τη δημιουργία επιστημονικών θεωριών που τη μετατρέπουν σ' εμπειρική επιστήμη. Μ' άλλα λόγια, είναι μία εμπειρική μεθοδολογία που μπορεί και πρέπει να βασιστεί σε θεωρίες των κοινωνικών επιστημών και η οποία, μέσα από το διαλεκτικό και θεμελιώδη εμπειρισμό της, μετατρέπεται από μέθοδος σε επιστήμη και υπο-επιστήμη κάθε άλλης κοινωνικής επιστήμης, όπως στην πολιτική επιστήμη, μέσω της συγκριτικής πολιτικής, και στη δημοσιο-πολιτική επιστήμη, μέσω της συγκριτικής δημόσιας πολιτικής.

Μέσα σ' αυτό το γνωσιακό και επιχειρηματολογικό πλαίσιο, το βιβλίο αποτελεί μία ολοκληρωμένη και εμπειρισματομένη και ταυτόχρονα μια διακριτή μελέτη και ανάλυση τόσο της συγκριτικής έρευνας και ανάλυσης ως μεθοδολογίας και επιστήμης του διαλεκτικού και θεμελιώδους εμπειρισμού όσο και της συγκριτικής πολιτικής και δημοσιο-πολιτικής έρευνας και ανάλυσης. Κατ' αυτήν την έννοια το βιβλίο αυτό αποτελεί ουσιαστικά ένα αυτοτελές επιστημονικό έργο, το οποίο συμβάλλει στη γνώση και, κατά συνέπεια, στην ανάπτυξη θεωρητικών και πρακτικών εφαρμογών της συγκριτικής μεθοδολογίας και επιστήμης μέσω των συγκριτικών πολιτικών και δημοσιο-πολιτικών επιστημών.

Summaries

D. Matthopoulos, A. Mimigiannis

*Ecophilosophy: A new morality
for the management of the ecologic crisis*

The objective of the present work is to stress out that Philosophy and the sciences, in the way they have been expressed since the era of the «scientific revolution», play an important role in the ecological crisis our planet is facing. This will remain so as long as they remain in the same philosophical frame.

Modern economic thought is discussed on the basis of the mischievously understood concept of development supported by a technology undermining the natural environment.

Ecophilosophy offers an alternative proposal that contributes to the configuration of an Ecological Ethics aiming to de-escalate the ecological crisis.

Mary Geitona, George Halkos

*The value of human life:
Social and economic dimensions*

In this study we try to evaluate the value of human life from the height of its social and economic dimensions, which possess a significant role in the economic evaluation of health care programs. The use of scientific tools and techniques contribute to rational decision making in the health sector, to the maximization of social welfare, to a fair distribution of healthcare resources, as well as to the measurement of individual and/or collective patient's usefulness and well being through the provision of healthcare. The value of human life, measured either in qualitative or in monetary terms, has to rely on evidence based on clinical practices or multidimensional activities. The epidemiological data have to be the starting point in every economic study. The conduction of such studies, primarily points to the evaluation of the social and economic impact of a disease or to the adoption of preventive interventions as necessary elements in the setting of priorities for healthcare policy.

Anastasia Zisi

*Young people and quality
of life in Greece*

The striking delay of the social, vocational and financial independence of young people together with their relatively high exposure to risk factors constitute major changes of the last decade. The present paper –by reviewing the empirical findings in relation to a number of important aspects of young people’s life, such as living conditions, finance, education and career, health, mental health, interpersonal relationships, and use of leisure time– aims at developing a theoretical model of quality of life of young people. This model, by employing an ecological approach, hopes to provide both a theoretical and practical tool, which will help to obtain a better understanding of the «post-adolescence» phenomenon and the way Greek young people organize their lives.

P. Misailidi

*The development of intelligence
during childhood*

This paper reviews evidence on some of the fundamental manifestations of the theory of mind in childhood. Findings on autistic children’s mind blindness are also discussed, as well as its consequences on the way autistic children socialize and communicate with others. Finally, two theoretical models are presented which attempt to describe the nature of theory of mind and explain how this ability develops.

**Gerasimos Koustourakis,
Chris Panagiotakopoulos**

*Aspects of educational policy
in the primary education:
The case of new educational material
and the use of Information
and Communication Technologies (ICT)*

In this study we look into the ways of introducing ICT in primary education through the new syllabuses which are being promoted by the P.I. From our study it is clear that through the development of new educational material and software for all the school subjects: a) The methods of instruction as well as the role of schoolteachers and school

advisors have changed. b) Educational practices have also changed since ICT has come in the foreground of schoolwork. Some of the important obstacles in the application of the new measures are the insufficient training of schoolteachers and school advisors in the new technologies and the existing insufficient infrastructure in the schools such as computer labs, libraries and supporting technical personnel.

Antonis Georgoulas
*New methodology in the area
of feminist theory*

The changes observed in the social structure of the economically developed societies from the decade of 1960 onwards, brought to the forefront new social groups –mainly through university education– who, until then had a minimal or almost nonexistent public voice. The conscious action of these groups brought with them significant ideological transformations. These new groups denounced the existing social theories –but also science in general– as being ethnocentric and phallogocentric. In order to support their denunciations, but also their claims, these groups proposed new methodologies that disrupted the until then consolidated boundaries of the humanities, and the natural and social sciences. However, irrespective of any justifications of the new project related to the method, the tendencies of feminist theory, which we will examine in this article, appear to converge into a categorial expression of their political demands and overlook the objective conditions that rendered this expression possible.

Th. Iosiphidis
*The Focus Group method
in qualitative social research*

The primary aim of this paper is to analyse of the use of the Focus Groups methodology in social research and especially in qualitative social research. The basic dimensions of the uses and applications of the method are analysed. These being, theoretical and epistemological pre-conditions, empirical applications and case studies, autonomous use of the method, multi-method approaches etc.

Andreas Stergiou

The issue of the German reparations

The Paper examines the issue of the German reparations and its impact on Greek-German relations. By focusing on the historical records of the German State on the economic administration by the Nazi occupation's forces in Greece during the Second World War, it is concluded that Germany's reparations can not be in doubt. In the difficult period of post-war rapprochement between Greece and the Federal Republic, efforts were taken by both countries to forget this unpleasant issue. These efforts, however, were obstructed by the policy of the Eastern Germany aimed at undermining the strict Greek adherence to the West German and NATO view that the FRG was the only democratical legitimated representative of the German Nation. After German reunification, the issue opened up again because of several charges by other countries to claims of understanding on reparations from the German state. The Greek Governance, however, did not snatch the opportunity to assert its own claims and lost forever the possibility to promote a settlement with the German state about the German reparations.

Stavros Rodokanakis

Revising the structure of the EU development funds

In this paper we try to research the three main reforms of the EU Structural Funds. We take 1988, the first main reform of the Structural Funds, as the starting year of our research. We continue with the 1993 reform and we also discuss the 1999 reform of the EU structural policies, its main subjects of debate and the likely consequences for the period 2000-2006. Finally, we approach the relationship between the ESDP Structural Funds and RDAs.

Despite the fact that the evaluation of the EU structural intervention is a very difficult and complex task, we conclude that, although there is some progress in terms of administration, monitoring and assessment, the impact of the Structural Funds in terms of growth and efficiency is still limited.

